

Іван КОРСАК

НА МЕЖІ

ПРИПОВІСТКИ ТА СИЛЬВЕТИ

Видавництво «Ярославів Вал»
Київ 2013

ВІД АВТОРА

Видавнича рада:

Віктор Баранов, голова НСПУ, головний редактор журналу «Київ»; **Михайло Ватуляк**, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини; **Сергій Гальченко**, заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, літературознавець; **Сергій Грабар**, письменник; **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка; **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка; **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів; **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України; **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк); **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк); **Михайло Слабошпицький**, директор видавництва «Ярославів Вал»; **Павло Щириця**, головний редактор видавництва «Ярославів Вал».

Оповідки, писані в різні роки і про різні часи, якщо тільки щирі, чимось нагадують ґрунтовий профіль, розріз ґрунту по вертикалі. Уважний знавець в тому розрізі прочитати зможе про літа добрі та злі, про повені та землетруси — і ще чималенько оповісти здатна земля.

І так само низку думок може викликати часовий розріз душ людських — чому одних іржа поточила, а інші убереглися, житейські мули одних виквацяли, а до інших їм не пристати ніколи, чом одних до вершин духу піднесла доля, а іншим судила ницість...

Авторові сподіватися залишається тільки наївно: коли в текстах не всі сторінки пересолоджені і не всі барви око тішитимуть, то милостивий читач не поставить той прогріх лише йому у карб.

Всі права застережено. Жодна частина цього твору не може бути використана чи відтворена без письмового дозволу видавництва.

НІКУДИШНІЙ ЛЮД

Теща лежала в труні під покутною стіною, і на її знекровлене, зморщене обличчя спадала тінь тихого вдоволення, наче вона, насовавшись по хатніх клопотах, натовкшись з його вічно шмаркатими дітьми, на рещті заробила-таки на увагу і може дозволити собі, не криючись, ось так тихо і безборонно, склавши патички жовтих рук на усохлих грудях, полежати тепер навіть серед білого дня.

З вимушеною шанобливістю стоячи над труною, Петро Власович вдивлявся в набридле за багато літ обличчя, у якому смерть нічого не змінила, хіба що тільки скувала його легкою памороззю, тихо й непомітно зняла зніченість і вічний страх перед зятем. Цей страх в'ївся в її сірі зморшки з першого дня, відколи перевіз до себе тещу, шугав над нею невидимим кажаном, коли вона, боячись скрипнути дверима, брязнути каструлею чи шкребнути ложкою, готувала сніданок, доки зять з дочкою ще сплять, а коли пізнім вечором приходив п'яний або невдоволений, страх заганяв її й зовсім у мишачу нірку. Чи то від ледь помітної зміни, що сталася з жінчиною матір'ю на порозі життя і смерті, чи від чогось іншого, але він чітко відчував, вдаючи з себе уважного до небіжчиці — заради дружини, заради дітей, — як в нього десь з нутра виповзало глухе роздратування, наче вона, досі тиха і непомітна, навмисне завдавала йому мороки і клопотів, яких і без неї ниньки в нього не бракувало...

Круто обходилося життя з Петром Власовичем в останні часи, круто і жорстко. Після смуги удач і везіння, що возносила його все вище по службовій дра-

бині, аж дух перехоплювало, він раптом опинився як на зимовому, пронизливому і колючому вітрі.

Спочатку погнали з роботи, турнули з посади у районі видної, впливової. Дали, було, в обласному центрі, аби зовсім не добивати чоловіка, незначну, але престижну службу, але не встигли затвердити.

Останній, випадково виявлений, зовсім незначний хабар Петра Власовича цілковито обрізав волосину, на якій трималося його службове щастя.

— Виїдемо звідси — не переживу, — сказав дружині першого ж вечора.

Вірилося йому, що й жінка не зможе бути більше в цьому районному містечку, зустрічатися з тими, хто копав і таки викопав йому яму, навіть зичити їм, вітаючись, доброго здоров'я, а в очах людей, які ще недавно самі запобігливо ловили зверхній, суворий і неприступний погляд Петра Власовича, тепер помічати втіху або ще гірше — принизливе співчуття.

— Ні, Петре, — тихим, якимось безбарвним, дерев'яним голосом відповіла тоді дружина. — Наїздила я з тобою за вік, більше нікуди не поїду. Люди скрізь однакові.

Два тижні він лежав на дивані, ні до кого не озивався і читав один і той же номер газети хтозна-якої давності. З-поміж інших, у замітках надibuвав і своє прізвище: «В роботі наради взяв участь і виступив...» Було колись у нього життя: місце у всіх президіях, промови, гучні оплески, зустрічі й проводи начальства... Відшуміло все, з'їли, в ложці води утопили.

А через два тижні встав з дивана і так само мовчки пішов просити нової служби. Він знав, що такої посади, як була у нього, йому тепер вже не бачити — люди навіть вищого становища і то мило заглядали йому у вічі, а коли треба було налаяти, то починали зі слів «дозвольте вас покритикувати...». Хтось зглянувся над ним і відрекомендував начальником зовсім мізер-

ної контори — як-не-як чоловік довгенько був поважною номенклатурною одиницею. У глибині душі Петро Власович все ще вірив у незгасність своєї службової зірки, бо навіть покійний батько любив хвалитися сусідам: «Мій син у начальницьких штанях народився...». Але ці давні слова були тепер слабкою втіхою. Колись на запитання: «Як життя?» — знайомим він радив відповідати: «Так собі». Бо, жартував, коли скажеш — погано, то не повірять, а як занадто добре, то ще поцікавляться, а чи по кишені... Тепер би на це запитання Петро Власович і сам би ніяк не відповів.

Нило серце за минувшиною, життя для нього втрапило кольори і смак, зробилося низкою більших чи менших прикроців.

А сьогодні на сім'ю несподівано звалилася нова біда.

Раптово, не прохворівши і дня, з сердечного нападу померла жінчина мати. Смерть увійшла в дім тихо, принісши з собою запах свіжогебльованих дощок, ялинової глици і мерця.

Сутеніло. У великій кімнаті над труною, скричавшись за кілька годин, відколи матір привезли з лікарні, вже помиту й наряджену, мовчки заламувала руки й плакала жінка. Петро Власович відчував, що вона говорить з недомовкою, її тривожить, звичайно, не тільки те, чи встигнуть вони як слід попоратись до жалобного обіду, і був вдячний за цю недосказаність, що поберегла і не черкнула гострим словом зайвий раз його і так уже зранене самолюбство. Двійко дітей, десятирічні хлопчики-близнята, притулившись до неї, вдивлялися в знайомі з незапам'ятства риси бабиного обличчя, тихого і лагідного, як при житті, не зболеного і не вимученого хворобою, з печаттю великого, тепер уже вічного спокою, який не здатен порушити навіть кривий зятів погляд.

— Ой, Петре, а чого то люди досі не йдуть, — говорила жінка. — Коли ж воно все до похорону зробиться, наготується?

— Зробиться. Вдосвіта і твоя, і моя рідня приїде. Я всім телеграми розіслав, — заспокоюючи дружину, відказав з невластивим йому поспіхом.

Невисловлені жінчині докори пекли йому по своєму, і він не знав, чим зарадити. Так уже здавна повелося, що в дім покійника приходили родичі, сусіди та знайомі, останню ніч вони проводили біля домовини, статечно ведучи мову про житейську суєту, про те, що всі ми там будемо, згадували тільки добре, що полишав покійник по віку, і навіть коли те добре важко було згадати, воно обов'язково знаходилося, сумували за небіжчиком, хоч у глибині душі й відчували над ним перевагу, бо ж таки вони живі допоки, і самі соромилися цієї непрошеної думки, милостиво пробачали покійному огріхи, якщо траплялися такі, впівголоса шкодували покійника, немов втішали його перед тим, як мав він вирушити в свою останню земну путь.

Сьогодні в їхній дім не прийшов ніхто.

Рідні він тут не мав, сусідів сторонився, а друзів у нього не було ніколи. Були тільки знайомі по чарці, з якими щось організував, були підлеглі і ті, кому сам підлягав. Петро Власович вважав себе керівником принциповим і вимогливим, як він часто повторював, панібратства не розводив, і рідко кому з відвідувачів вдавалося на прийомі зустрітись з ним очима — вони або були завше опущені, або холодно ковзали повз людину. Не мала тут справжніх друзів і жінка. Ще коли його тільки призначили на посаду і до неї забігали знайомі по роботі, Петро Власович застеріг:

— Заводь собі друзів по моєму становищу.

— Хіба ж то коні, щоб їх заводити, Петре?

Більше він ні разу не застав цих знайомих у своєму домі.

У просторій кімнаті самотньо плакала жінка. Коли внесли покійницю і деякі речі винесли, кімната здала-

ся ще більшою, і голоси, і жінчине ридання відлунювали в ній, як в глибокому колодязі.

— Ой, Петре, Петре, як же нам бути?.. — стиснувши долонями скроні, голосила жінка. — Невже до нас так ніхто і не прийде?.. Мамочко, ви ж любили людей, а тепер доводиться без людей останню нічку в цих заклятих стінах ночувати...

Тонкий, вимучений жінчин голос як по живому різав Петра Власовича, і нікуди від цього болю він не міг підітися, зійти, заховатись, щезнути.

— Іди, Петре, проси сусідів, бо не витерплю, до світу не доживу.

Завертало на ніч, і на Петра Власовича находила незрозуміла злість на себе, на всіх, на покійницю і на цю моторошну ніч.

— Ти думаєш, що говориш? У нас не весілля, щоб просити і припрошувати. Хто має совість, прийде.

Жінка хотіла ще щось сказати, але стрималася, як стримувалася щоразу перед самовпевненим Петром Власовичем. Вона швидко переймалася його поглядами і думками, до неї прилипали навіть окремі його слова, зараз же горе немов звільнило її від цього щоденного гніту, і вона, нічого не кажучи, глянула на нього так, як досі не сміла дивитися, і цей погляд без звичного остраху підштовхнув Петра Власовича до дверей, в тиху й теплу весняну ніч.

Спливав травень, яблуні цвіли щедро, як ніколи за пам'яті Петра Власовича, рясно встилаючи землю сліпучо-білими пелюстками. Найменший подув вітру знімав справжнісіньку віхолу, від якої люди добрішали, у молодших лункіше билися серця, а старші лише сумирно всміхалися.

Під місячними, ледь зеленкуватими променями яблуневі пелюстки відсвічували ще сильніше, тому і дерева, і будинки, і обличчя запізнілих перехожих від цього подвійного саява здавалися немов вихопленими з темені яскравим спалахом електровзарки.

Петро Власович аж примружився, ошелешений сліпучим торжеством весняної ночі. Несподівано в нього над головою, на вершечку яблуні, тьохнула якась пташка, тьохнула ще дуже несміло, мов пробуєчись на силі, а тоді залилася, підсьорбуючи і захлинаючись, на всю міць невеличких, але таких дужих і дзвінких пташиних легень. «Соловей, мабуть», — подумав Петро Власович, і його піднудило, як від солодкого колива, що його куштують, повернувшись з кладовища на жалобний обід по покійнику. Через хвилину на сусідньому подвір'ї витьохкував ще один бунтівник весняної нічної тиші, ще десь відгукувався третій, четвертий... Завзятий пересвист перекочувався над цілою округою, аж виляск ішов, і Петро Власович відчув, як з жаху в нього на спині стягується шкіра.

Багато років не чув він щебетання, хоч у лісі нерідко бував і увечері, і вночі. То їхав десь із відрадження, а в машині ж не почувеш, то вивозив на природу вищестоящих начальників — за кришталевим передзвоном келихів було не до солов'їв. Як навмисне, сьогоднішнього вечора ціле їх юрмище зібралося в найближчих садах. Спересердя він нагнувся, намацав грудку землі і, розлючено шпурнувши нею у верхів'я яблуні, рушив до хвіртки.

Що ж, він піде просити сусідів. За довгі роки, правда, Петро Власович просити відвик, як відвик від самого цього слова, впевнено вживаючи натомість «дозволяю» і «вимагаю». І все ж він зважився... А кого просити?

Найближчий його сусіда — приземкуватий, з червоним плямистим обличчям Грицько Курчик, про якого на кутку кажуть, що має чоловік золоті руки — і столяр, і тесля, і муляр, всякий інструмент його слухає, як скрипка грає. Але Петру Власовичу він здавався чомусь несерйозною, неповажною людиною. Ще тільки Петро Власович з сім'єю обживався в цьому

домі та придивлявся до найближчих сусідів, пондобилося йому топориче, бо старе тріснуло. Пам'яталося, що найкраще його робити з клена, от і спитав сусіда, чи не багатий він часом на сухе кленове поліно.

— Чом ні, — з хитруватим усміхом відказав Грицько, кудись вельми поспішаючи. — Моя жінка поняття не має іншими дровами розпалювати, тільки кленовими.

Коли ж на порозі з'явилася дружина, в тої спересердя аж очі круглими стали блюдечками:

— Чи ви бачили, люди? Чи ви чули? То я не те що кленового, будь-якого сухого поліна зроду не мала. А коли той сирник розпалиш, то й долю свою прокленеш... Щоб його самого висушило на скіпку, щоби зчистило, бовдура такого, йолопа і лайдака, щоби Настею швидкою його зносило, баламута і лобуряку, халамидника нещасного, ледацюгу, волоцюгу, сіль йому в око і сто чортів у печінку!..

Одне слово, несерйозний він чоловік — такі жарти дозволяти собі з людиною високої посади. Правда, тепер уже в Петра Власовича посада зовсім інша, але ж тоді він ще був особою...

А може, піти до Кушніренка? Он через дорогу його вікна зеленими абажурами світяться. І знайомі вони давно, в одній установі колись працювали. Однак в Петра Власовича було таке відчуття, що легше він би зайшов по груди в крижану воду, аніж переступив поріг Кушніренкового дому.

Доручив якось Петро Власович Кушніренку підготувати один нехитрий документ для області і, коли підписував, знайшов помилку.

— Ви що, такий тупий, що не знаєте обстановки? — звів на Кушніренка погляд, від якого в районі присідали.

Кушніренко якось незрозуміло гикнув від несподіванки, крутнувся і хряпнув дверима.

Другого дня Петро Власович підписував заяву Кушніренка про звільнення за власним бажанням. «Психопат, — сказав секретарці, подаючи папір. — Слова йому не можна сказати».

А може, зайти до Гуцака? Випивати любить цей мельник, в усіх напозичав грошей і нікому не віддає.

Нікудишній люд пішов... Петро Власович розчаровано махнув рукою і звернув до Купчиків. «Не в президію ж», — подумав, мимохіть згадавши жінчин погляд, який, здавалося, застряв десь у ньому та муляв нестерпно.

...Коли прийшли з кладовища і сіли за поминальний обід, Петро Власович якось розгубився, не знаючи, як же звернутися до присутніх. «Панове», «друзі», «колеги» — жодне з досі уживаних ним слів не було до ладу.

— Спасибі вам, люди, — мовив нарешті глухо, з дренчливим скрипом у душі, мов там зламалося щось іржаве, і він відчув полегшення від цього, відчув себе колишнім, давнім, яким уже майже не пам'ятав. — Спасибі, що прийшли поховати нашу матір.

Вперше в житті тещу назвав він матір'ю, і вихопилось це в нього несподівано щиро, наче в останню мить своєю смертю вона відкрила йому щось таке, що лишалось для нього десятки літ нерозгаданою таємницею.

Петро Власович почувався як людина, що винесла на високу гору тяжкий вантаж і нарешті скинула його зі спітнілих плечей. Йому здавалося, що тепер повинно було статися щось особливо значне, якось інакше повинні подивитися на нього всі, що зібралися за цими довгими столами, густо заставленими стравами, його слова зустріти хай і не оплесками, а все ж якось оцінити його самоприниження, таке трудне для нього і болісне. Він навіть обвів поглядом обличчя присутніх. Але люди за столами тільки покивали головами і мовчки взялися за питво і наїдки. «Даремно ста-

рався, — нараз гірко подумав Петро Власович, — їм байдуже до твоїх переживань, хіба щодня став би перед ними принижуватись... А не діждуться».

Не буде він принижуватись перед отаким Купчиком, що розчервонівся он як, наливаючи собі вже третю чарку, ні перед Гуцаком, що ходить на всі похорони в околиці, аби дали підхмелитися, ні перед Кушніренком, що навіть їсти не навчився як культурна людина, виделку тримає, наче патичку, а губами плямкає, набиваючи рот, мов три дні не їв...

Він тепер був остаточно певен, що душі людські чомусь покривило, як сирі дошки в раптову спеку, вигнуло та покорило, а люд здрібнів, змиршавів та перевівся, мутація загадкова якась відбулася, і цього душевного переконання в ньому вже ніхто і ніколи не похитне.

1988 р.

БАМБОР

Він обережно згріб у пригірщ два сірі, м'які клубки, що тривожно вовтузилися і беспорядно тицялися сліпими ще мордочками в долоні, в його заношену кукфайку: вовчєнїтам, мабуть, хотїлося їсти, відчуття голоду не давало їм спокою з перших хвилин появи на білому світі, змушувало уже дбати про харч, вічний той клопіт, що гнати́ме їх відтепер крізь усі незлагоди вовчої долі; звїрїята тоненько скавуліли, марне шукаючи теплого материнського живота. «Ото пощастило», — втішався подумки лісник, приємно мружачись: неспокійні клубки лоскотали долоні. Йому давно уже загадував лісничий вшї́мати двї́йко вовчєнїт на зимову виставку в лісгоспаг, та все якось не випадало. Лісник хотів було забрати з лігва ще й третє вовчєнїя, але воно встигло заповзти за бороду покрученого коріння.

— Живи, якщо ти таке... незаплановане, — буркнув урешті.

Лїсником Петро працював здавна, відколи скинув армї́йську гїмнастерку, і, звісно, міг би дістатися до вовчєнїт, але спокї́йно, без жалю дивився, як заповзає за підірване корї́ннїяччя поважна премї́я за вовчу душу. Він не полї́нувався б вигребти його з торї́шнього прї́лого листя, яке пахло горобїно́ю і забутою вже осї́нню, просто йому не загадували третього, а зайвого з лісу, вважав він, людина не повинна брати нічого. До браконьєрів Петро був лихий, не одному потрощив рушницю об стовбур, жї́нка навіть застерї́гала, що колись таки знайдуть його, уже холодного, десь у корчах. Він не вважав себе великим законником, просто бридився плем'ям цим зависним, шкї́дливим: не встрі́лить зайця, то все одно пальне по сої́ці чи дятлові, хоч вони йому потрібні, як тому самому ж дятлові окуляри.

У гурті Петро не вівся відлюдьком, але все ж уважався мовчазним, однослівним: так або ні, чого без діла язиком молотити. Єдину, чию терпів він балачку, то дитячу, бо для дитини вона така ж природна, як щебет для птаха.

Розказувала жінка: вчора менша, Оленка, крутилася-крутилася по хаті, чекала-чекала тата з його лісовими гостинцями — він завжди то горіхів приносив, то жменю суниць, а пізньої осені — журавлини, крупної, як вишня, злегка підмерзлої і тому солодкуватотерпкої, — а врешті почала допитуватися:

— Ма', а де тато досі?

Жінка мила дійницю, їй ще треба було попорати теля, що вродилося таке смішне: усе чорне, як вуглина, а ніжки до колін білі, мов узулося в чобітки, і вона, аби відчепитися, відказала:

— Заладила: тато й тато! Твій тато знайшов собі іншу маму, де ж би так барився...

Оленку те насторожило, і вона, щось своє помізкувавши, почала смикати маму за спідницю:

— А як знайшов?

— Отак і знайшов. Ожениться на іншій.

— А весілля буде? — зблиснули вогники в очах у малої.

— Мабуть, буде... — невпевнено низчала плечима мати.

— Ура-а! — гукнула Оленка і застрибала навколо матері. — Підемо на весілля! Мам, і ти підеш? Ой, ходи, я скажу татові, він і тебе покличе.

До села від зваленої ялини, де Петро знайшов лігво, було, мабуть, кілометрів із шість, і він, поправивши листя під виворотом, налаштувався в дорогу. Вовченят лісник узяв під полу куфайки, вони ще трохи пововтузились і затихли, покірні долі, зігріті теплом людського тіла, що хоч і не було таким знайомим, як схудлі, запалі материні боки, які пахли вітрами й

молоком, але все ж то було тепло, вовченята вчували його крізь коротку ще сіру шерсть і довірливо тулилися до людини.

Петро йшов негустим, незвично просторим напровесні осичняком, що неквапно збігав у долину, крізь оголене гілля спадала й розтікалася незаймана синь весняного неба. Ліс о цій порі був навдивовижу чутливий — навіть тріснута під ногою гілка відгукувалася лунко удаліні, і йому добре було чи то від цієї сині, від світлолісся, чи від нехитрої удачі з вовченятами, а може, просто від гострого запаху сірих осикових бруньок, в яких причаїлися крихітні липкі листочки, нестримні у прагненні до життя, що тільки чекали своєї пори, щоб за одну теплу, по-справжньому теплу, весняну ніч урочисто випурхнути в світ.

Петро йшов неквапно, ступаючи м'яко і майже нечутно, і думав, як ці дві крихітні грудочки життя, безпорадні й мерзлякуваті, двоє звичайних цуценят, як вони не схожі на грізних звірів з дужими, налитими силою хижими щелепами. А ще він думав, де ж йому прилаштувати несподіваний набуток: жінку уже другу весну мучить радикуліт, вона й так ледве дітям дає раду, та ще корова з телям, та порося, а сам він у хаті гість нечастий, домашнім постояльцем дражнять... Хай би перелітували, думав він, за річкою на лісовому кордоні в Гриця — як-не-як, приятелі вони давні, та ще й куми, у сільраді Гриць за почесного батька в Оленки записаний. Хай і він постраждає за громаду, під одним лісгоспзагом ходять.

А другого дня Петро застріг Орлика, сивого в яблуках жеребця, і вибоїстою весняною дорогою, весело розбризкуючи калюжі, подався на кордон.

Гриць довго роздивлявся вовченят, скося і недовіжливо мружачись, мов прицінявся до них, як на ринку, коли за товар запросили не в міру, полоскотав їх за вухами, а врешті мирно згодився:

— Хай живуть, не переїдять... У мене й клітки підходящі є, з-під нутрій.

Він любив возитися з усякою дикою й домашньою звіриною, годував бичків — бички бродили околицями лісом на кордоні і влітку, і взимку, вителенькуючи повішеними на шиї дзвіночками; в загорожі у нього другий рік вистрибувала косуля, а білка не знайшла собі кращого місця, як влаштуватися під причілком. Підживившись і настрибавшись по деревах, білка невдоволено попирхувала, коли до хати господаря підходили незнайомі люди.

За клопотами збігав час. Весною Петро як запригся, то перевів дух, аж коли розв'язав руки з лісопосадками, згодом його запроторили на курси, і пригода з вовчеченятами призабулася. За літо разів зо два зустрічався з Грицем, питався про лісових бранців, та й годі. А як повернувся з курсів, захворіла меншенька. Звечора ще торохтіла, вистрибувала по хаті — він привіз їй смішний гостинець, справжнісіньку тобі залізницю, і мала катала на ній усі свої ляльки. Плюшевий ведмедик з одним вухом — друге відкусила, як була ще меншою — при цьому ділі служив кондуктором, а заєць, як і водиться, все хотів проїхати «зайцем».

Вранці в дівчинки зобрадива перекосило ротика і перестало заплющуватися око, мов вона перекривляла когось та так і застигла з жаскою гримасою. Петро глянув — і йому як хто жару в душу сипнув. Він зібрався уже в лікарню і пішов запрягати Орлика, що за місяць змудився за господарем і тихенько підгігікував у хліві, ледь зачувши господарів голос. А жінка вибігла на поріг і проказала:

— Зачекай лишень, мо', і без лікарів минеться.

Петро глянув на дружину, що витирала руки об фартушок, знічено опустивши очі, наче у чомусь завирила.

— Нам би знаючу людину... — вела далі жінка. — Я досі тобі не казала нічого, бо на смішки братимеш. Хтось давно нам капості робить, всяке стерво і кості у двір підкидає. Бамбор якийсь...

— Начебто ми з тобою одну школу кінчали? — обережно поспитав, глипнувши на жінку, Петро. — Відколи це ти в дурниці повірила?

Увечері Петро сидів край Оленчиного ліжка і стиха, мов таємницю, розказував, як сьогодні на лісосіці, поки він обміряв зрізані дерева, у його сумці білка робила ревізію. Руда злодійка тихцем забрала сало, і він ще довго зачудовано крутив сумку в руках, шукаючи й не знаходячи дірки, аж поки високо над головою не почув її цокотіння: виглядаючи з-за смолистого стовбура, вона аж тряслася від сміху на гілці.

— Добрий вечір! — через поріг, переставивши спочатку одну ногу, товсту, як тумба, потім другу, повільно перелазив недалекий сусід, старий Пшотка.

— Добрий... — неохоче відказав Петро, холодно ковзнувши поглядом по огрядній, тлустій, як в опасистій жінки, поставі гостя. Обвислі товсті щоки його спадали салистою шиєю і підборіддям, якимось, здавалося Петрові, гидливо розтікалися рідким тістом, і він аж розсердився на себе: ну чого бридитися старою людиною, та ще й за те, в чому вона сама не винна. Дід Пшотка знаний був колись на кутку своїм знахарським ремеслом, непомітно призабутим, хіба тільки лишалися ще згадки в сільських побрехеньках і небилицях.

Жінка стала розводитися перед гостем про напасті, які чинить невідома ворожба, і Петро, аби при чужих людях не знімати рейваха (не виженеш же старого чоловіка з хати), вийшов відразу у другу кімнату. Він чув тепер тільки бурмотіння діда та ще як дзеленькала ложка у склянці — щось нею колотили. Петро намагався не слухати, та його несамохіль забирала

цікавість, що ж нашолотає старий пройда. «Помагаєш ти, вода явлена, очищаєш ти, вода живлюща, і луки, і береги, і середину... Очищаєш ти, вода явлена, народженого від прозору: надуманого, погаданого, зустрічного, водяного, вітряного, парубоцького, дівоцького... Подіте, уроки, на сороки, на луки, на очерета, на болота, на моря...»

— За день-два як рукою зніме, — сказав наприкінці старий, коли жінка зашелестіла газетами, лаштуючи йому гостинця.

— Зняло, — сказав уранці Петро, глянувши на малу з перекошеним так само личком, тоді на жінку, й одвернувся: — Три кілограми сала зняло і півлітру...

Жінка спочатку ображено гикнула, а тоді заголосила, що йому, іроду нещасному, шкода заради дитини шматок смердючого прогірклого сала і що ж не вона ті кості собі під поріг носила. Петро, не слухаючи, вдягнув дитину і повіз у район. Тижнів за три малу виписали здоровою. А щоб відбити в жінки віру у шептання, на ніч кілька разів на подвір'ї поставив петлі. Приблудних собак, що приносили кості, він, щоправда, не впіймав, але одного разу, видно, в петлю якась попалася: біля розірваного дроту лишився жмуток сірої, грубої, як у вівчарки чи вовка, шерсті. «Вовк не вовк, — похитав головою, роздивляючись, — а від якогось нехлюя порядний цуцик драпону».

Він показав той жмут шерсті жінці, і вона, присомлена, про бамборів більше не заїкалася, а він, як справжній переможець, великодушно не став нагадувати їй про це.

Вертаючись якомсь поночі з розсадника, Петро помітив, як поміж кущами ліщинника зблиснув зеленкуватий вогник. «Світлячок», — спочатку промайнула байдужа думка. Лісом він не боявся ходити за будь-якої пори, тим більше такої теплої літньої ночі. З видолин наповзала нічна бадьориста прохолода, лег-

шим ставало наморене за день тіло, веселіше, наче молодіючи, ступали утоптанною стежкою ноги. Незабаром з кущів знову блиснули зелені вогники, вони загорілися і згасли, мов причаїлися: у попутники йому набивався якийсь звір. Лис — лякливий, не тої вдачі, щоб затівати гру з людиною, і думка про вовка неприємно кольнула у спину холодними, як крига, голками. Петро, як і часто, був без рушниці — зайвий тільки вантаж у його тривалих мандрівках лісом, а з браконьєром, навіть злісним, небезпечним, Петро звик мати діло без зброї. Пара зелених вогників то з'являлася, то зникала, немов дражнилася, і він полегшено перевів подих, лише коли вийшов з лісу на поле, що запаморочливо пахло квітучим люпином.

А вранці до нього зайшов сусід, вайлуватий і неповороткий Вавришуків Степан, що пас громадську череду.

Чоловік він добродушний, і до нього прихильно ставилися на кутку всі, окрім тих, чиї городи край вигоно — вони вічно були підпасені.

— Плати мені за бичка, — замість вітання сказав Степан ще з порога таким тоном, ніби вони давно уже про все домовилися і тепер залишалось тільки порахувати гроші.

— Якого в дідька бичка? — від здивування в Петра аж заворушилися вуха.

— Та от, розумієш, минулої ночі твої вовки мого бичка роздерли. А з мене ще й гроші вирахують.

— Правильно зроблять. Хочеш спати на роботі і платню брати? — засміявся Петро. «Таки справді не казнащо привиділося вчора в лісі», — подумалося йому.

— Ні, то з тебе треба вирахувати, — сердився сусід. — Бички по моїй лінії, вовки — по твоїй. Тобі й відпустку більшу дають за те, що лісовим повітрям дишаєш...

Погомонівши і поспівчувавши невезучому сусідові, Петро запряг коня і поїхав на ділянку. Орлик, вгина-

ючи голову, мов тішачись своєю молодістю і силою, тягнув прудко, тільки пісок сичав за колесами. «Раз уже до того діло дійшло, — думав Петро, — доведеться зібрати мисливців і відстріляти сіроманців».

Наступного досвітку, виганяючи щойно подосених, ще млявих із ночі корів, жінки вже обмінювалися свіжою новиною: у Ваврищука знову пропав бичок. Щоправда, цього разу зі скаргою Степан не приходив. Як це трапилось, Петро почув від дівчат, які на розсаднику прополювали.

Після пропажі бичка Степан пішов на нічне сторожування із старою, тріснутою на прикладі і перев'язаною мідним дротом рушницею. Звечора він пильно вдивлявся в синювату темінь, боячись проґавити злого напасника, але з пасовиська чулося лише мирне ремігання тварин, та зрідка тихо подзвякували ланцюги, якими припинали бичків. Зорі поховалися, було тепло й сиро, сінокоси, що починалися відразу за пасовиськом, так пахли прив'яленими травами, що аж лоскотало в носі. «Припарює. Мабуть, на дощ», — подумав Степан, зручніше вмощуючись під копичкою ситняку, вкошеного кимось з краю вигону. З видолінок витікали тумани і повільною білою повинню розливалися пасовищем. Степан потихеньку покльовував носом, під досвіток і зовсім заснув, але все-таки почув, як до нього хтось підкрадається. «Вовк», — промайнуло лихе, і він з широко розплющеними від жаху очима пальнув з рушниці навмання, навіть не встигши схопитись на ноги.

«Вовк», здивовано мекнувши і забряжчавши ланцюгом, глухо гепнувся додолю, а коли згодом, отямившись, Степан зважився підійти ближче, то побачив свого ж чорно-рябого річняка, що так необачно зірвався з прив'язі.

Смішки і пересмішки з Ваврищука прожили ще кілька днів, а там і затихли. І тільки вже на початку зими у Петра трапилася нагода згадати літній випадок.

Звечора взявся морозець, тихий, але шпаркий, і каляжі під ногами дітлашні, що вертала зі школи, задзвеніли тоненькими скалками першої криги, збуджуючи й звеселяючи давно очікуваною зимовою втіхою. Вночі на оголені гілки дерев, на жмутки шарудкого, причерствілого листя випав сніг, м'який і тендітний, мов зима своїм приходом не хотіла нікого розбудити та потривожити. Досвітком, ледь вигляннувши із веранди, Петро аж примружився від несподіваного саява снігів, яких не встигли ще зачовгати люди, розписати лапками птахи. Петро вийшов укинути по наруччю сіна Орликові й корові. Він ішов по свіжому снігу обережно, скрадаючись, шукаючи і не відразу знаходячи, де б поставити ногу на цій незайманій білині, і вже на півдорозі до хліва нараз помітив незвичні у селі сліди: чотири вм'ятини від подушечок пальців, схожі на собачі, але крупніші і видовженіші. «Вовчі», — похолонув він і мимоволі кинув оком на хлів. Але лапаті сліди вели не до хліва, а завертали до хати. Петро, бокуючи, пішов понад слідом, силкуючись здогадатися, що ж привело нічного гостя до його обійстя, в село. Вовки не заходили уже кілька десятиліть.

Сліди, чіткі й виразні, завертали за ріг будинку, біля комірчини звір постояв, потупцював і рессю, бо задні ноги точно попадали слід у слід переднім, подався через сад і картоплище до лісу. Петро уважно роззирнувся і тільки тоді помітив під комірчиною щось червонувате — на закривавленому снігу лежав шмат козячої лапи.

Петро, спантеличено зсунувши шапку на лоба, довго стояв над несподіваною знахідкою, прикидав і сяк і так, аж поки прийшла в голову проста і ясна відгадка: знайшовши весною вовченят, він приніс їх не в хату, аби не дражнити дітлашню, — мало яка пошесть може водитися серед дикого звіра, — а сховав у комірчину. Вовчиця, мабуть, першої ж ночі прийшла його слідом і весь цей час, гнана тугою непереборного материнсь-

кого інстинкту, приносила сюди якусь поживу, не знаючи, що її вовчєнят наступного дня перевезли на лісовий кордон, і ще довго лякала Петрову жінку вигадками злих ворожбитів.

Наприкінці тижня Петра викликали в лісгоспзаг. День видався нікудишний: за лісовивезення заробив прочухана — сльозлива цьогорічна осінь розродилася потопом, і техніка рвала собі кишки кільканадцять разів на добу, на додачу запізнився на останній автобус і тепер мусив лісом теліпатися до села. Він ішов обсадженою ялинами греблею, сердито повискував під подошвами мерзлий сніг, і він думав, що хрін із ним, з тим начальством, хай собі лає, а ялини он ростуть — він посадив їх ще за першого року свого лісництва. «Життя, — думав він, — місяці і дні треба вкладати в якесь путне діло, щоб воно росло і потішало людську душу, як ці ялини, що он шугонули в морозяне, дзвінке, аж страшно, щоб не покололось, високе нічне небо». Десь він читав, що в молодості ми щедро обдаровані життям і охоче роздаємо свої скарби, але коли під старість йдемо збирати борги — ніхто не віддає. «А лісові позичати можна, — всміхнувся до себе, — за ним не заіржавіє».

Зелені вогники раптово засвітилися справа в гущавині. «Цього тільки сьогодні бракувало», — невдоволено подумав Петро. Він вирішив не подавати знаку, а якось відбити в звіра охоту дражнитися. Він і далі йшов навмисне впевнено, твердо наступаючи на п'яти, і сніг під каблуками повискував ще голосніше.

Вогники ще довго пливли гущавиною обіч ялинової алеї, час од часу спалахували і нарешті згасли. «Мабуть, я узяв їх змором», — подумав Петро. Вовки рідко зважуються першими напасти на людину, він їх звичай вивчив давно. Не раз у тривалих мандрах йому спадало на думку, що вовки могли бути давніми супутниками ще древніх людей: ідучи вовчими слідами, людина сподівалася швидше відшукати здобич, яку сама

не в силі була виявити, почути чи побачити, — вовк же уловлює запах навіть за півтора кілометра. Вовча згряя й собі бралася вивчати поведінку людей, довгими зимовими ночами кружляла в непроглядній пільмі навколо мерехтливого багаття, жадібно втягуючи вологими ніздрями лоскітливий запах смаженого м'яса. Вовки звикли, що на тому місці, де людина вполювала оленя, лишаяються якісь недоїдки, і згряя подовгу йшла витоптаними первісною людиною стежками.

Петро ще раз зиркнув у гущавину, яка від розлитого місячного сяйва здавалася ще густішою й ворожішою, і полегшено перевів дух. Але коли глянув уперед, вздовж вузької просіки, то мимоволі спинився: піднявши голову, наче внюхуючись у морозяне, іскристе від снігової потерухи повітря, вовк сидів кроків за п'ятдесят, прямо у машинній колії, що ледве виднілася на снігу. Колиш Петрові доводилося стрічатися із вовком злобним, з вишкіреними зубами і загрозливо піднятим важким хвостом, з настобурченою на загривку шерстю; такий звір ладен був кинутися в першу-ліпшу хвилю, рвати і шматувати все міцними кігтями і зубами. Бачив і вовка, що огризався роззявленою хижою пащею. Доводилося бачити вовка і нажаханого, з принизливо притисненими вухами і хвостом.

Звір, що сидів на дорозі, дивився на Петра радше запитально і вичікувально, мовби хотів і не міг щось сказати. Тікати, звісно, було б безглуздо, лізти на дерево — теж, ніч цієї пори на дереві не пересидиш, і Петро намірився йти просто дорогою, сподіваючись, що його погляду звір не витримає і збочить. Але враз з-під ялин виплигнув на дорогу ще один вовк, трохи менший, очевидячки, з молодого виводка, проте вже зміцнілий, плигнув знехотя, плавно вигинаючи спину, мовби не чуючи усієї своєї нагуляної на привіллї зрілої сили.

«Ба, — звів брови Петро, і здогад нагнав йому холоду в спину. — А чи не цього лісового пірата вигрібав я

весною з прілого листя, з-під вивороту, і таки не вигріб на свою голову?»

Він обережно звернув з просіки в гущавину і продирався лісовим підростком, пильнуючи за обома непроханими попутниками і надивляючись, про всяк випадок, поблизу товсте дерево. Вовчиця, ображено крутнувши головою і м'яко ступаючи пухким снігом, рушила слідом, а за нею слухняно пішов і молодий вовк. Підібравши сукувату замашну гілляку, Петро ішов, глибоко провалюючись у сніг на невидимих ямах, крізь поросль густої крушини, що рвала на ньому одяг і боляче дряпала обличчя. А коли вибрався на вузьку стежку, що вилялася поміж корчами, обидва вовки вже спокійно сиділи попереду.

Петро знову пірнув у гущавину і, важко дихаючи та пересмикуючи плечима під мокрою від поту сорочкою, побрів снігом. Цього разу вовчиця не відразу рушила за ним, довго й докірливо дивилася вслід своїми жовтими, злегка розкосими очима, а тоді, завмерши на місці, завилала.

Завивання, несподівано тонке для старої широкогрудої вовчиці, здіймалося над синіми від місячного сяйва снігами, над нічним лісом, жахаючи припишклого десь під кущем зайця чи полохливу косулю; якась древня, щемка материнська туга чулася в цьому витті, стискаючи груди і холодячи серце. Молодий вовк за якусь хвилю, ніби виждавши мить, теж зняв у небо довгасту морду і несміливо став підвивати. Неясний здогад ворухнувся у Петра в голові. «Чорт із вами, не мучте мене і себе, — зі злістю подумав він, мало не перечепившись через гілляку, що ледве виднілася із глибокого снігу, — віддам я двох ваших, тільки відчепіться, дайте спокій душі». І хоч як не хотілося — до сільських полів уже рукою подати, — він круто завернув праворуч, до лісового кордону.

Вовки ще два рази перебігали йому дорогу, він знову обходив їх корчаками, і години за дві, весь мокрий

і знесилений, постукав у вікно Грицькової лісничівки.

— Ти звідки звалився? — постав на порозі в нижній білизні Гриць і сонно почухав волохаті груди.

— Вовки, брате, пригнали... — засапано проказав Петро, знімаючи шапку з мокрої від поту, змиленої голови. — Мабуть, з того виводка, що весною приніс тобі двох. Я навмисне сюди завернув, аби відчепилися, може, знайдуть тут своїх.

— Не пішов би ти, куме, в монахи, — визвірився Гриць, з якого ураз зійшов сон. — Тепер вони мені віддячать за тебе, я ж бичків і взимку випускаю. Та заходь уже... — буркнув, за рукав тягнувши через поріг зніченого Петра. — Якщо відправити тебе зараз додому, то вдосвіта хіба підметки знайдуться.

За пізньою вечерею вони, балакаючи упівголоса, щоб не розбудити жінку з дітьми, згадували різні бувальці за довгі роки лісникування, і господар усе не міг заспокоїтися.

— Ох, і удружив!.. — крутив головою Гриць. — А я, дурень, узяв тих вовченят — он вишелестіли які, худоба боязко помекує, як підходить до кліток. Таж поруйнуй буслове гніздо, і бусол принесе головешку на хату, а то ж хижак...

Врешті за вечерею умовилися в найближчу неділю зібрати єгерів та мисливців і обкласти сіроманців.

Напередодні Петро впряг Орлика в сани і примчався на кордон. Гриць зустрів його уже приязніше, приятелі добряче пообідали, не забувши наперед пом'янути вовчі душі. Бичкам на кордоні вовчиця шкоди не завдавала, хоча ранками біля кліток з лісовими бранцями було густо втоптане вовчими слідами, а одного разу Гриць знайшов розтерзаного зайця під самою кліткою. Навчений недавньою пригодою, Петро уже не чекав сутінків, а рушив додому ще завидна.

Орлик біг бадьоро, і Петро, уткнувшись у комір кожуха, дрімав на м'якому снізі, яке пахло червневими лу-

ками і літнім сонцем. Повискували полоззя, за саньми сніг розлітався віялом, коли сани заточувались, і його хилило в сон. На перехресті, вже дримаючи, він вирішив не об'їжджати через міст, а пустив коня навпростець, як їздив щозими, коли замерзала ріка.

У легкі хвилі сну він поринув раптово. Зігрітий теплом кожуха, Петро не знав, скільки проспав, заколихуваний м'яким шелестом снігу під полозками, тільки прокинувся так само раптово — сани шарпонуло, і він мало не вивалився в рівчак. Петро неохоче розплющив очі: ліс закінчувався, і сани вилітали на вигін до ріки, Орлик ішов ускач, шалено відкидаючи сніг копитами; здавалося, якась дика і зла сила вселилася в коня і тепер безоглядно несла з лісу. Віжки, коли він спав, зсунулися з саней і обірвалися, біля вудил теліпалися тільки куці обривки. Петро оглянувся.

Дорогою за ним величезними стрибками гнало два вовки. «Ті самі», — подумав він і мимоволі зашарудів сіном, шукаючи і не знаходячи рушницю, а коли згадав, що поставив її у Грицьковій хаті, у кутку біля рогаців і забув забрати, враз протверезів.

Першою йшла вовчиця. Трохи збоку, легко, мов граючись, витягнувши довгий хвіст за вітром, біг молодий вовк. «Я, може, відіб'юся, — подумав Петро, ще раз роззираючись, — аби не напали сперш на коня».

До річки лишалося з півсотні метрів. І тут він відчув, як спиною пробігли, лоскочучи, холодні краплини поту — посеред ріки, звиваючись, виднілася неширока смуга. «Труби, Грицю, в рукавицю, — злости во подумав собі, — попрошкував, то й купайся тепер в проталині з учорашньої відлиги, тобі ніяк не минути купелі — чи й далі дримає би, загорнувшись в кожух, а кінь проламався б на тонкольодці, чи тепер на повному скаку влетиш у чорну вирву, під лід; ніде не дінешся, влетиш, бо не завернути одурілого з жаху коня і не вистрибнути ж безоружному в лапи двох хижаків». Петро якось обм'як і байдуже скидав кожуха, чекаю-

чи миті, коли затріщить лід і з усього маху кінь провалиться у чорну воду.

Нараз вовчиця стрімко взяла ліворуч і майже порівнялася з саньми, Орлик, косячи безумним, налигим кров'ю оком, мимоволі забирав правіше: вовчиця, низько стелячись, надала іще, і знову кінь мусив бокувати; витягнувшись, вовчиця сірою стрілою ішла понад самою землею, вихором закручуючи навколо себе сухий сніг, відсікаючи коня від чорної вирви, в останню мить даруючи такий негаданий уже порятунок. І лише коли Орлик помчав уздовж ріки і хвилин за десять лунко прогрімів дерев'яним настилом мосту, Петро оглянувся знову. Ні вовчиці, ні молодого вовка не було видно — здавалося, все, що він пережив, примарилося йому на хмільну голову, і він ладен був повірити у це, якби не обривки віжок, що розвівалися на вітрі і били коня по змилених боках.

А наступного раннього ранку його розбудив гомін на подвір'ї — дядьки збиралися на облаву. Прийшли вони завчасно, бо до лісового кордону дорога не близька. Накинувши поверх майки кожуха і вступивши на босу ногу в кирзачи, Петро почовгав до людей. Чоловік п'ять тупцювали під верандою і смалили цигарки.

— А ми думали, що ти на зимову сплячку заліг, — ущипнув Ваврищуків Степан, який прителіпав з тріснутою, перев'язаною дротом рушницею першим, збираючись помститися вовкам за літню кривду.

— Хлопці, того-во, — прокашлював Петро, вітаючись з кожним за руку. — Полювання відкладається.

Нараз усі примовкли, і тільки Льоня-завгар, невисокий і жвавий, як білка, завзятий мисливець, спересердя чвиркнув крізь зуби.

— Де Крим, де Рим, а де попова груша... Ти ж сам, ковненька твоєї матері, на сьогодні замовляв.

— Не слухайте його, хлопці, — зріс і собі як на дріжджах Степан. — Він ще не прочумався від учорашньої гостини в кума.

«А дудки, — холод крався Петрові попід кожух, і він неприємно шулився, відчуваючи, як тіло його скипає пухирцями гусячої шкіри. — Аби тільки ви з двору, як гайну на кордон і випущу тих обох. Недобре, звісно, що людей збаламутив, але хай пробачать...»

Дядьки, обурені тим, як нагло вислизає на очах така розкішна зимова втіха, разом узялися за господаря.

— Він щось крутить! Мабуть, начальство приїжджає, то ми йому заважатимемо...

— Чхав я на його начальство, сьогодні законний день полювання...

— А може, йому вовків шкода зробилося? — враз засумнівався Ваврищуків Степан, згадавши, як не встеріг улітку довірене стадо. — Мені начебто двох бичків не шкода.

— Вгамуйся, Степане, — втрутився Льонько. — Чого на сірого марне клепаєш: один бичок його, один твій — давай по-чесному.

— Степанові гріх губу дути, він полювання почав ще влітку.

— А що ти за мисливець такий знатний, — Степан огризнувся до Льонька. — Подумаєш, забив на віку одного зайця й півтори качки...

Дядьки ще трохи постояли, позубоскалили, висмалили по сигареті, не знаючи, що ж далі чинити, аж поки Льонько закинув рушницю на плече.

— Ходімо, хлопці, до мене снідати. Якщо ранок з неладу починається, то й полювання порядне не вдасться.

Порипуючи снігом, дядьки подалися з двору, а Петро ще довго стояв під верандою, кутаючись у кожух. Поки хлопці розп'ятували, почало світати, над лісом удалині виткнувся краєць сонця, й зблиснули снігові шапки сосон, зблиснули загадково й таємниче, як в новорічній казці, що десь там зароджувалася в лункій гущавині.

1989 р.

ПРЕДСІДАТЕЛЬ

Минулої ночі, під самісінький досвіток, їй приснився сон, що тільки роз'ятрив і так уже зболену душу. Начебто заходить Миколка до хати, вішає шапку у кутку, де вішав щоразу, сідає край столу і довго дивиться на неї, дивиться якимось докірливо, а вона ніяк не може здогадатися, чим же невдоволений син.

— І чого ви, мамо, того меду не їсте, — нарешті говорить Миколка, хмуриться і (як кумедно виходило в нього!) збирає поміж брів складки, мов хоче розсердитися, та Ганна одразу здогадується, що син тільки вдає сердитого.

Вона лежить і мовчки дивиться на синювату від досвітнього світла стелю, боячись ворухнутися й розбудити чоловіка. Хай поспить, камінь на його душі не легший. Вона скоса, не повертаючи голови, зиркнула на чоловіка, на його зів'яле і посіріле обличчя, що взялося гіркими зморшками, як береться тріщинами земля у тривалу, немилосердну спеку. Півроку уже, як вони поховали сина і zostалися вдвох у своїй новій і без того великій, а тепер неймовірно величезній, страхітливо спорожнілій хаті.

І коли будувалися, і коли заселялися, нове житло було на радість, Ганна тішила себе тут онуків діждатися та голову прихилити на сиву старість; зараз же хата зробилася щоденною мукою, кожне слово, навіть мовлене пошепки, глухо відлунювалося у бездушній пустці, і в тому відлунні їй не раз жаско вчувався Миколчин голос. Ні, вона не боялася сина, як бояться мерця, то було б неприродно, і вона стидалася б навіть подумати про це, просто голос той жив у ній, у матері, і, вимучена болем, вона боялася самого болю.

«Ой, сину, сину, — ворушила порепаними, білими губами, — та я ж до того меду й раніше ласою не була,

а тепер, мабуть, і зовсім заціпить». Ганна лежала й думала, що може означати сон. Попораюся, думала вона, і знову занесу слоїк меду на могилу, як водиться у їхньому селі. За давнім тутешнім звичаєм, що зберігся чи не з язичеських іще часів, ідучи на кладовище, люди завжди замотували у вузлик якийсь харч, здебільшого той, що за життя був до смаку покійнику.

Цілу ніч падав тихий сніг, і коли Ганна, вирядивши на роботу чоловіка, прийшла на кладовище, то здалося воно несподівано урочистим і святковим у своїй незайманій білині. Пишні снігові шапки важко лягли на верховіття дерев, вгинаючи своєю вагою розмашисте гілля сосон. Глибокий, пухкий сніг заліг і поміж могилами, де не було ще жодного сліду, навіть пташиного. І все ж, на подив Ганни, сюди вже хтось приходив. Лапаті відбитки, очевидно, чоловічих підшов, петляли поміж могильних горбиків, мовби хтось бродив тут без певної мети і потреби. Обминаючи стару, порослу зеленим мохом капличку із зсунутою набік покрівлею, мов набакир надягнутою шапкою, що надавала крапліці легковажного, неспівмірного з її призначенням вигляду, Ганна мало не зіткнулася з якимось чоловіком і з ляку та несподіванки аж присіла. Чоловік теж сторопів, і на якусь мить в його сивих, мов вимерзлих на морозі, очах промайнув переляк, але тільки промайнув і згас. «Председатель! — впізнала Ганна. — Чорт старий, не на кладовищі кажучи. Не сидиться йому, тільки людей лякає». В селі його так всі і звали — Председатель, давно забувши справжнє ім'я, — прикипіло до чоловіка слівце: давно вже, літ двадцять тому, ще як головою колгоспу був, і ніякими обценьками його не відірвати.

Ганна не знала, як їй пережити зиму, усім тілом, кожною клітинкою його вона відчувала, як холоне земля, у якій лежав її син, той холод залізними лещатами зчавлював серце, і не було від цього ніякого порятунку — навіть поплакати не вдавалося, бо за півроку збі-

гло, мабуть, уже все до сльозини. З дерев'яної лави біля синовієї могили Ганна змахнула пухкий сніг і присіла, як сідають у рідному домі з далекої і трудної дороги.

Ганна здавалася собі безпомічною рибиною, викинутою на берег, що марне ловить ротом повітря і безпорадно б'ється в піску. Все, що вона досі робила, чого хотіла, чим жила, до чого шкрябалася з останніх сил, тільки заради одного — ростила сина, збивала якусь копійчину, будувалася. Будувались вони довго і важко, але змучили-таки хату, на своє горе, як дзвіницю, у два поверхи, і в хату уже настаралися.

Біда впала несподівано. Вертався Миколка увечері додому мотоциклом і наїхав на коток: п'яний тракторист уже смерком, як втоптував асфальт, так і заснув за кермом.

Мед у баночці з-під сливового повидла Ганна прикопала в узголів'ї — раніше просто лишала принесене на могилі, а потім стало пропадати — і взялася змитати сніг з могили. На роковини, думала вона, поставиться пам'ятник, їздила аж у Житомир замовляти.

За спиною у Ганни під чиймись ногами захрумтів рипучий, як осіннє яблуко на зубах, сніг. Їй не хотілося зараз нікого бачити, ні з ким говорити, будь-яка третя людина, навіть найближча, була би обтяжливою, і Ганна невдоволено озирнулася.

До могили підходила, припадаючи на ліву ногу, григорівська Настя, що поховала торік свого чоловіка.

— А що, Ганно, син каже? — спитала, зіпершись на металеву огорожу, жінка. — Е, вже, людино, чи рватимеш, чи не рватимеш душу, матеріної ради і поради він більше не питає.

Ганна нічого не відказала, хоч і не сердилася на неї, знаючи, що то не пусті слова, аби зачепити балачку, відчуваючи в них знайомий уже, звичний біль.

— Сама собі дивуюся, — говорила Настя таким тоном, мовби Ганна відказувала їй. — Як гляну на тебе, то нізащо дякую своїй злій долі, що я отака непотрібна,

порожня вдалася, нездатна сплодити дитину. Бо якби на мене впало це горе, то сама себе закопала б. У мене чоловік був, чого кривити душею, п'яничка й мучитель мій, а коли загнувся, то зразу як сирота стала.

— Хто ж про покійного зле згадує, — підвела голову Ганна і взялася витирати носовичком бурячкові від холоду і мокрого снігу руки. — Я вже гадала, що в селі черствішої від Предсідателевої не знайти душі. На ній, як на випаленій землі, ніщо, здавалося, не зросте, а сьогодні зустріла його на кладовищі.

— Хіба він на жінчину могилу прийшов? — розтягуючи слова, крутнула головою Настя. — Не віриться, людино, у цього чоловіка замість серця грудка мерзлої глини. Я його видивилася вже однієї осені.

Ганна знала, про що говорить Настя і що вона видивилася. Тої осені діла в колгоспі не ладились, бульбу копати взялися пізно, а шуму й гвалту нарobili, як вже досвітками пришерхла земля встелялася сизим, іскристим інеєм. Все-таки якось ту картоплю перекопирсали п'яте через десяте і при перших морозах зателефонували в район, що урожай зібрано.

Але люди на поле ще ходили, особливо на болото за каналом, де пухке торфовище не піддавалося морозу. З-під мерзлих, шкарубких кавалків жінки ще накопували по кілька відер, а хто й по мішечку. Ті чорні від торфу, мерзлі бульбини до столу не годилися, варили їх здебільшого поросяттам. Одного дня і Настя пішла на картоплище та до обіду, хукаючи в застигли пальці, надлубала три відра картоплин, які торохтіли в мішку, як камінччя. Може б, і ще по відру вдалося надлубати, але раптом якась із жінок злякано гукнула:

— Тікайте, баби, Предсідатель!

І справді, полем, сердито поганяючи коня, до них летів вершник. Жінки з брязкотом кидали відра, бігли до каналу і стрибали у чорну крижану воду, що взялася вже льодком, той льодок тонко дзвенів і ла-

мався, боляче дряпав розчервонілі литки, а мокрі спідниці враз робилися бляшаними і гупали об коліна.

Настя зірвалася спочатку і собі за жінками, наче забула про свою криву ногу, але нараз схаменулася. «А мені чого? — подумала з несподіваною байдужістю. — Ніхто мене вже не зробить нещаснішою».

Настя добре пам'ятає, як підлетів до неї Предсідатель, як стрибнув з коня і взявся ногами перекидати відра й мішки.

А які в нього були очі... То були очі справді щасливої людини, в них світилася радість, нутряна, глибинна, непідробна.

— Посаджу! Усіх к чорту пересаджаю! — загорлав тоді Предсідатель, копнувши, як м'яча, її плетеного кошика, і кошик, описавши зі свистом дугу, плюхнувся в кришиво льоду.

— Воно ж гноем однаково стане, — важко видихнула, стримуючи себе, Настя.

— Хай і гноем, а не руш! Звелю на ферму завезти.

Як налетів вихором, так і щез. Жінки, втомлено ідучи додому, ще довго кляли, щоб він так побачив свого сина, як та картопля побачить ферму. Звісно, ніхто з ферми не збирав ті мерзляки на торфовищі, а сина він таки одного разу побачив, відколи той зійшов з дому і років десять не давав про себе знати.

Викликали Предсідателя в район паспорт поміняти, і як вже виходив з паспортного столу, мимохідь ковзнув оком по стенду «Їх розшукує міліція» — зліва вгорі першою була синова фотографія. Він довго стояв перед стендом, з натугою перекладаючи незграбні і важкі, як каміння, думки, нарешті, навіть не прочитавши, що написано під фотографією, невдоволено крутнув головою і рушив додому, пробубонівши сам до себе крізь зуби:

— Ти ба, вуса завів.

Ганна з Настею ще якусь хвилю помовчали, згадуючи сільські бувальці з Предсідателем. У зимовому

повітрі, пролітаючи високо над кладовищем, раптом скрикнула ворона, скрикнула деренчливо, як колеться намерзле в скажену стужу дерево, і від цього надтріснутого звуку з верховіття сосни зірвалися і в незворушній тиші закружляли волохаті сніжинки.

— В цій сім'ї ніхто нікого не любив, — вернулася до своєї мови Настя. — І шкодувати нікому і ні за ким, жодного путнього.

— Чого ж, — не згодилася Ганна. — Невістка людиною була.

Ганна добре знала колись цю сім'ю. Поки не побудувалась, жила вона в свекра, від Предсідателя в недалекому сусідстві. Не раз і не два увечері, чи вдосвіта, чи в найглухішу ніч, коли тільки чорти навкулачки б'ються, дзеленчало вікно свекрової хати і застраханий голос Предсідателевої невістки просив порятунку. Не хотіла вона, розказували люди, ох, як не хотіла вона йти в цю сім'ю. Але якось увечері приїхав до них Предсідатель. Не привітавшись, він сів за столом під покутною стіною і мовчки, тільки білки очей поблискували з-під густих брів, дивився то на хазяїна, то на хазяйку, що заметушилася і забряжчала горшками та сковорідками, то на дочку, що забилася в куток і нажахано тулилася спиною до холодної стіни. І коли господиня виставила на стіл все краще, що знайшлося у цю пору в домі, скрива посміхнувся.

— Я не прийшов твоє смердюче сало їсти. — І недбало докинув, дивлячись у знічені очі хазяїна: — Не віддаси дочки — в порошок зітру, на макуху, на потеруху...

І з усієї сили вдарив кулаком по столу, що задеренчав посуд, а він вихором вилетів з хати.

Бити невістку син почав на третій день після весілля, бив роками, але жодного разу на ній люди не бачили навіть найменшого синця. Чого воно так, Ганна дізналася через багато часу, коли одного разу вбігла, рятуючись, до них невістка і відразу ж упала, хапливо ловлячи повітря широко розтуленим ротом.

— Що ж вони, недолюдки, з тобою зробили? — кинулася Ганна до неї.

— У груди ногами бив... Через подушку, щоб знаку не було, — крізь німічний кашель відказала невістка.

Коли на деякий час вгамовувався молодший, концерти для всього кутка влаштував старший. Його привозили п'яного і вивальювали з воза чи з машини, здавалося, напівживого, але він швидко оклигував, бодай настільки, щоб ганяти жінку навколо хати. А коли і це набридало, брав рушницю, бабахкав у чорне глухе небо і вигукував:

— Я предсідатель!

Одного дня зезла в них невістка, її шукали, та не знаходили, ніхто не знав, де вона поділася. Думали, може, втопилася, але потім люди переказували, що бачили її в районі на вокзалі. Призналася комусь із односельців, що втекла з дому, назавжди втекла: весела була така і все не вірила, що живе відтепер не в свекровій хаті. Син і собі подався тоді під три вітри і за всі роки навіть два слова не черкнув батькові й матері, тільки й того, що фотографію його Предсідатель випадком побачив у міліції. Зоставшись удвох в хаті, що враз наче побільшала, Предсідатель не озивався до жінки місяцями. Тільки однієї неділі, ще лежачи в ліжку, буркнув на жінку:

— Чом поратися не встаєш?

Предсідатель недбало штовхнув жінчину руку, і та рука, холодна і залякла, раптом спружинила, мов гумова, а він, відчуваючи, як з мимовільного жаху починає його крутити і перекошувати правець, зібрався нараз з останніми силами і, як з крижаної води, вихопився з постелі від мертвої жінки.

Так лишився один він у порожній хаті, що притулилася край села, мов вагалася: приставати їй до гурту сільських хат чи не приставати, і тепер уже зовсім не мав до кого обізватися.

— Досі дивуюся, як його люди терпіли, — перекладаючи з руки в руку вузлик, який принесла на чоловікову могилу, сказала Настя і зібралася іти. — Пам'ятаєш, як його знімали?

Чому ж не пам'ятала, добре вклімився Ганні той день. Головування Предсідателя обірвалося ранньою весною, раптово, несподівано для нього самого і для всенького села. Якось уранці він збирався їхати в район, і заведена машина вже бурчала під конторою, як прибіг Яшка Терейчиків, що підвозив корм на фермі, і, мнучи засмальцьованого картуза, попросив машину завезти жінку в пологовий будинок.

— Весь транспорт по роботах розписаний, і я не зриватиму його для тебе. Хочеш — садови жінку наверх, — показав Предсідатель рукою на кузов вантажної машини, якою збирався їхати, і, ховаючись від занудливої мжички, докинув: — Ні чорта не роблять, тільки дітей плодити ласі.

Яшка якось довів жінку до лікарні, то притримуючи її, коли вже корчилася у пологових потугах, то прикриваючи хусткою-накидухою від дощу і вітру, а то відбиваючись від двох порожніх бочок з-під мастил, що качалися по кузову, немилосердно гриміли і загрожували йому й жінці попереламавати ноги.

Увечері жінка народила дочку, а наступного дня їй погіршало, під обід вона знепритомніла, і з області спеціальним літаком прилетіли консультанти. Метаючись в маренні, вона пролежала три дні і померла, не приходячи до пам'яті.

Ще через день на колгоспних зборах знімали Предсідателя. Він сидів не в президії, на звичному місці, яке хтось інший досі не наважувався зайняти, а вже в залі і тільки здивовано крутив головою, час від часу приказуючи до себе: «За що?»

Відтоді усі ці роки десятою дорогою Предсідатель обходив колгосп, стидаючись працювати у полі чи на

фермі, здебільшого ж перебивався сезонними підробітками.

... Вертаючи до воріт, жінки приспинилися коло могили Настиного чоловіка Юхима, що пропав із горілки, відмучивши жінку, відмордувавши, і за яким, на подив села, щиро побивалася Настя.

— Може, хто й сміятиметься з мене, — якось соромлячись, розв'язувала вона вузлика. — Але якщо йому та проклятуца горілка була така солодка, то й ношу сюди час від часу четвертинку і щось із їжі.

Постоявши і помовчавши на Юхимовій могилі, жінки ще походили кладовищем, за неписаним звичаєм відвідали своїх односельців, що упокоїлися останнім часом, з просвітлілими душами подалися додому. Настя хилиталася попереду, незграбно закидаючи свою довшу ногу і викреслюючи нею дуги на пухкому снігу, а Ганна плелася за нею. Вже на краю села, порівнявшись з Предсідателевою хатою, одним вуглом вгрузлою в землю, мов її спочатку щось хитнуло добряче та так і залишило кривобокою, Настя раптом зупинилася, здивовано підняла голову, а тоді прислухалася. Ганна і собі приспинилася — від Предсідателевої хати долинав якийсь спів, щоправда, невиразний, слів не розібрати, одне завивання, але все ж хтось співав.

— Чуєш? — блиснула враз помолоділими очима Настя. — То на слово до сусіда роками не здобудеться, а то розспівався, як тетеря на токовиці. Е, вже давай подивимось...

Чикиндуючи по зораному з осені полю, вона стала забігати до Предсідателевих вікон з боку сіней. Настя, поспішаючи, перевалювалася, як вгодована качка, і Ганні зробилося аж смішно від того, що звичайна цікавість може отак змусити людину забути свій ґандж. «О Боже, — жахнулася водночас Ганна. — Таж я над калікою сміюся». А Настя тим часом скося зазірала крізь намерзлі, злегка розмальовані морозом

шибки, і коли їй удалося щось там визирити, замахала руками, кличучи до себе. Дивакувата вона все-таки жінка, чисто як мала дитина, незле подумала Ганна, не збираючись підходити. Але Настя і далі розмахувала руками і показувала щось, як німа, на мигах.

Ганну збивав з пантелику тільки непідробний переляк, яким взялося Настине обличчя, і вона, повагавшись і лаючи саму себе (от щоб таки вискочив Предсідатель та обабурих полінякою) стала скрадати-ся і собі полем до хати.

— Диви-диви, — тицяла пальцем з чорним од роботи нігтем збуджена Настя. — То ж твоя банка з медом он на столі, а он пляшка моя, копчене сало, що Юхимові сьогодні носила...

Ганна справді упізнала на столі свою баночку з-під сливового повидла, і їй зробилося не по собі, з жаскою, хворобливою цікавістю вона дивилася і не могла відірвати очей від Предсідателя, що сидів за столом, зіперши на руку важкувату голову з неголеним, вкритим сивою щетиною лицем, з давно немитим волоссям.

— І коли ж він устиг, ірод триклятий? — аж заїкалася з подиву та серця Настя. — Чудо якесь, та й годі!

Приплющивши очі і поволі розхитуючись, Предсідатель знову затягнув у хмільному напівзабутті:

«...За туманом нічого не видно...»

Ганна колись вже чула, як співав він цю пісню, тільки давно, дуже давно. Миколка ще був у колисці, на кір саме захворів, а тут і мати злягла. Пізно ввечері матері погіршало, треба було її в лікарню везти. Ганна сама не своя металася між материною постіллю та синовною колискою, а чоловік ще не прийшов з роботи — він возив тоді легковою Предсідателя. Десь коло другої ночі не витримала, збудила сусідку і попросила наглянути свій лазарет, а сама побігла селом шукати чоловіка. І знайшла-таки, бригадирова хата ще здале-

ку світилася, як клуб, а з вікон виривалася г'валтована у кілька п'яних голів пісня:

«...Тільки ви-и-дно дуба зелено-о-го-о...»

Машина стояла під бригадировою хатою, і коли вона відчинила дверцята, то збиралася накинутися на чоловіка, але навіть у пітьмі побачила, що він сам аж зелений від люті.

— Я просився... — упівголоса проказав чоловік, мов боявся, що там, у хаті, можуть почути. — Хворими, сказав, хай лікарі займаються, їм за те гроші платять, а я на службі в нього — як треба, то й до ранку ждатиму.

У нешироку шибку Ганна ще раз глянула на баночку меду, порізане уже на шматки сало та почату пляшку і торкнула Настину руку:

— Ходімо вже, що тут скажеш.

І вони пішли на дорогу не полем, скрадаючись, а вуличкою, яку Предсідатель ніколи не розчищав од снігу — Настя першою, припадаючи на свою криву ногу, а за нею Ганна, згадуючи недавно почуту біля сільської лавки розмову. Хтось, видно, спитав у Предсідателя, як же йому тепер живеться, і той, п'янений, відповів з колишнім, забутим уже в селі гонором, притискуючи, як і в давні, золоті його часи, кожне слово:

— Я ще ніколи, братцю, так не жив. Навіть як був предсідателем.

А ще згадала Ганна сільський поговор, нібито на кладовищі останнім часом щось лякає. Люди чули на свої вуха, як у дні похорону, уже після заходу сонця, на могилках не то гуло, не то співало, завиваючи протяжно і моторошно, мов у димоході заметільної ночі. «А, мало що наплещуть люди», — подумала зрештою Ганна, ідучи непрочищеною вуличкою і намагаючись попадати у сліди кривої Насті.

1988 р.

ЖУРАВКА

Дід Андріян у безпросвітньо прокуреній, аж віконні шиби зжовтіли, бригадній сторожці вже вкотре крутив чорний, надщерблений збоку телефон.

Лівою, здоровішою рукою він набирав номер «швидкої допомоги», але телефон ковзав по заквацяному мастилами столі, вислизав, і тоді Андріян, перехиливши голову, затискав плечем трубку, а телефон незграбно, як коцюбою, тулив до себе правицею, скаліченою на війні. Номер не набирався, в трубці тоненько попискувало, і десь здалеку, мов з-за гори, з-під цього писку жіночий голос виводив: «Надейся и жди, вся жизнь впереди». Але надіятися і чекати дід Андріян не міг ніяк.

У хаті, залишена з перестрахованою сусідкою, на нерозібраному ліжку, як була у куфайці, бо копала картоплю, лежала з приступом баба Олеяна, Андріянова жінка, лежала, як видавалося йому, вже на смертному порозі, і невидючі очі її, вільні від усякого клопоту і марновірної суєти, блукали стелею, мов видивлялися отой останній поріг.

Дід Андріян знову і знову, до запаморочення, торсав кружечок із цифрами, благально глипаючи на мовчазну телефонну трубку; із щербини висовувались різноколірні дротики, і дід культею підштовхував їх, запахаючи назад. «Бач, — думав він, — каменем до тої лікарні докинути, кілометрів сім, не більше, а не доб'єшся, хоч завий!» То був єдиний телефон у начебто й близькому від райцентру, але забутому їхньому бригадному селі.

Врешті Андріян, ще раз крутнувши диск затятого телефона, схопив старого картуза, що виблискував засмальцьованою підбивкою. В нього лишалася остання і не вельми певна надія — попутна машина, грибни-

ки, що могли вертатися додому отаким надвечір'ям з недалекого лісу.

Скрадливо насувалися сутінки, за спиною темніло небо, і Андріян пішов дорогою до району впідбіги, що мав духу, відпущеного йому літами: він ішов, припадаючи на правицю, пошкоджену під Лібавою, і час від часу озирався. І попереду, і позаду було безлюддя, тиша мостилася і влягалася над осінньою, швидко схололою землею, і гіркуватий, ледве вловимий димок з картоплищ, що долинав від сільських околиць, лишався у надвечір'ї єдиною прикметою вічної людської суєти.

Мотоцикл зблиснув фарою несподівано, аж серце тенькнуло в Андріяна, та він не спинився чекати, а шкандибав дорогою, і лише коли мотоцикл майже порівнявся з ним, благально замахав руками.

Мотоцикл зменшив швидкість, і дід подумки дякував щасливій нагоді, але в останню мить фара круто взяла ліворуч; описавши навколо діда дугу, мотоцикл пронісся далі, накривши подорожнього теплою хвилею сірої куряви і бензинового чаду.

Дід Андріян, провівши червоний вогник довгим, тоскним поглядом, далі зачеберяв, він міг би й ще трохи швидше, та боявся, що не дійде, а дійти він мусив; перед ним стояли Олеянині очі, здивовані раптовим бодем, дивилися точнісінько так, як у першу мить їхньої зустрічі, коли повернувся він, зжовтілий і висхлий, із госпіталю додому.

Олеяна йшла тоді з відром по воду, задивившись на ластівок, що веселими блискавками звивалися у голу-бому, пропахлому першим липким листям небі; птахи очманіло носилися, то круто врізаючись ввись, то стрілою проносилися майже понад землею, і не було у них, сп'янілих від весняного повітря, ні тих клопотів, що в Олеяни, ні її журби — хліба, хоч підпали, не знайдеш у хаті, тож сьогодні спекла вона дітям коржів із акацієвого цвіту, сірих, землистих, кремінно-твер-

дих коржів, і діти затято їх гризли, аж іскри кресали. А коли Олеяна глянула на дорогу і побачила Андріяна, вона мов спіткнулася і закам'яніла, в зляканих, заціпенілих очах, в погляді з-під крутих, ще дівочого вигину, брів прозирали сум'яття і ляк, невіра і подив; вона стояла запаморочена якусь мить, а тоді жбурнула геть, як непотріб, порожнє відро, яке, голосисто брязкаючи та підстрибуючи, покотилося стежкою поміж молодого споришу, сама ж кинулася навстріч.

— Цить же, цить, — приказував Андріян і витирав, як малій дитині, сльози на її щоці худюю, зашерхлою лівою долонею.

В хаті, доки неспішно розв'язував речовий мішок і викладав солдатські свої припаси, так пильновані у дорозі та скупердяцьки трачені, два хлопчаки його, семи і п'яти років, хазяйновито обходили навколо негіданого гостя, що звалився, як сніг на голову, і, не вірячи ще очам своїм, пробували на дотик, чи справді то батько: то мацали вже вицвілі, пропахлі нестраним госпітальним духом галіфе, то гладили кирзові, шорсткуваті халяви чобіт.

— Оце вам пряники, козаки, — виставляв Андріян добро однією рукою, а другу чомусь ховав за себе. — А ото тушонка...

— А що в тій руці? — старший раптом стрельнув очима, що запалахкотіли жадібною цікавістю.

— Та нічого, — відказував Андріян. — Осьдечки цукор вам, горобці.

Але хлопець, тільки глипнувши на іскристий, не-Оймовірно спокусливий кавалок, потягнув рукав батькової правиці на себе; Андріян не давався, але син тягнув все настирливіше, бо коли день сьогодні такий, що збувається все, і батька вони вже мають, і в батьковій лівіці небачені дива, то дива ці, може, навіть не всі, і хто зна, що припас для них батько за спиною. Малий смикнув на себе і подужав нарешті, Андріян

ніяково якось відвернувся, а з рукава вигулькнула червона, порубцьована культя з геть відбитими пальцями, лише на місці вказівного стирчав обрубок, мов бородавка на гілці.

— От і маєте, діти, гостинець, — тихо мовила Олеяна.

Олеянині очі, сповнені легкої синяви, мов небо першого весняного дня у щойно вимитих віконних шибках, очі, здивовані раптовим болем, як здивовані були зустріччю після госпіталю, тепер все ще стояли перед Андріяном, і він, шкандибаючи в сутінках, надав у ході. В тихому повітрі молоді ночі стояв ледь відчутний солонуватий присмак піднятої мотоциклом куряви, дух розігрітої нещедрим осіннім сонцем хвої. Андріяну дихалося легко, тільки нога, нашпигована залізом під Лібавою, немов спросоння, глухо і занудливо занила. Дід, переставляючи ногу, намагався ступати на неї легше, намагався не думати про ногу, ця давня хитрість, випробувана не один раз, особливо в косовицю, коли гнали довгі, зморні для нього ручки, допомагала куди відчутніше.

Позаду знову зблиснули вогні, примарні тіні ліниво заворушилися поміж гіллям сонних дерев, і Андріян озирнувся: дорогою, похитуючись на вибоїнах, весело гнали два автомобілі. Він ще здалеку, непевно, як на зборах в колгоспі, коли з району привозили чергового голову, підняв ліву руку, бо праву соромився показувати на люди. Дід Андріян, сапаючи, терпляче стояв у мерехтливому світлі фар.

Перше авто, недоволено скрипнувши гальмами навпроти діда, спершу пригальмувало трохи, і коли Андріян уже подався вперед, прудко рвонуло й чкурнуло геть; тоді Андріян, незграбно розмахуючи руками, як підбита птаха крилами, зашкутильгав навпереріз другій автомашині, і та, кльонувши носом, круто спинилася.

— А голова є на плечах? — поспитав водій, визирнувши з авто.

— До району... Може, візьмете... — попрохав, сапаючи і заточуючись, дід Андріян, попрохав непевно й несміло, ніяковіючи у душі, що завдає чужим людям мороки; дід взагалі не любив марне комусь чинити клопіт, просити щось для себе — краще сам якось переб'ється.

— Нахлявся, пеньок трухлявий, — почув крізь зуби проціджене Андріян, доки оббігав машину, збираючись сісти на задне сидіння. — В тюрму через такого сідай.

І ледве він звільнив дорогу, як машина, зневажливо і сердито фуркнувши, аж підскочила, зриваючись з місця; Андріян ще хотів ухопитися за ручку дверцят, та припізнівся, і культя його встигла лише ковзнути холодним металом.

Більше дід Андріян уже не озирався. Він ішов курною дорогою, волочачи, немов чужу, ногу, груди його ходуном ходили, і там щось то схлипувало, то свистіло тоненько вербовим свистком, який викручував він колісь, у дитинстві, з молоді, жовтогарячої гілки; на його подив, що швидше ішов він, зриваючись інколи на біг, то менше нила, немов дерев'яніючи, нога, аж поки, укуськана, і зовсім примовкла — і за це Андріян їй дякував подумки. А як засвітилися вогні на околиці міста, дід уже біг, спотикаючись і дивно розмахуючи руками, мов від того мало легшати його старече тіло і гнучкішими робилися крихкі, рипучі кості. Він, здавалося, немов підлітав; Андріян тепер не боявся бігти, він напевне вже знав, що таки добіжить, от тільки піт застилав пеленою очі, і перші крупні осінні зорі видавалися ще вродливішими, зблискували і сліпучо мерехтіли, змішуючись з вогнями вже близького міста.

На порозі «швидкої», що, на щастя, розташувалася на околиці, дід Андріян зняв з сивої голови мокрою кашкета і, хапнувши повітря, лиш видихнув:

— Поможіть, люди добрі...

Тоненька, як свічка, яку запалюють на щедрець, молодесенька медичка, що писала, схилившись над столом, підняла стривожені, ще не притерпілі до біди, підсинені очі:

— Що з вами, діду?

— Та мене, дитино, й кілком не добити, — казав, немов журився вельми з того, Андріян. — То жінці моїй недобре. — І, повагавшись, додав: — Таки зовсім недобре.

— Присядьте і ждіть, машини на виклику, — буркнула, брязнувши шприцами, інша, старша віком, медичка.

І дід Андріян слухняно присів у куточку.

Вулицею мимо «швидкої» проносилися автомашини, шелестіли шини ще теплим асфальтом, те шелестіння раптово, як літній дощ, наростало, потім раптово згасало, і дід Андріян з сторожким нетерпінням вслухався, чи не завертають ті шини в подвір'я; на столі біля медички час од часу вуркотів телефон, а на кушетці обличчям до стіни лежав, глибоко дихаючи і зрідка постогнуючи, наче вві сні рубав сукуваті дрова, нероздягнутий чоловік у дірявих шкарпетках.

Старша медичка підійшла до нього, послухала пульс:

— Треба в відділення, біди наберемося.

І обачно стягувала шкарпетки, бридливо беручи їх лише кінчиками білих пальців. З шкарпетки випали раptom дві п'ятдесятки, ті гроші, з тихим шелестом гойднувшись у повітрі, ковзнули під кушетку.

Чоловік, що видавався непритомним, дригнув бо сою ногою, рвучко, немов обпечений, схопився і сів, опаліло поводячи навкруги побілілими, як у мерзлої рибини, очима.

«Та він же п'яний в дим», — здогадався дід Андріян.

— Де гроші? — поспитав через силу, мов виригнув, чоловік.

— Добрий же гаманець у тебе, — засміялася медичка. — То від жінки отак?

Чоловік подивився на неї криво, спідлоба, як на зятятого ворога свого.

— Жінка — то хвороба.

Він поворушив довгими, давно немитими пальцями босої ноги.

— Ото мій банк, мій сейф без ключа...

— А коли в банку скінчиться, то як? — все ще сміялася медичка.

— Хай не журиться жінка, з-знайду, — слово опиралося трішки, бо чоловіка повело, наче вітром, управо, тоді якось вернуло назад, врешті він випростався і вдарив переконано кулаком себе в груди. — Йй-бо, і в подушці знайду, і в матраці, і у мисочці з яйцями...

Медичка нагнулася, підняла з-під кушетки гроші й подала чоловікові.

— Ото-то, — рвучко вихопив їх і взявся, киваючи в такт головою, цілитися в кожного тремтячим пальцем, мов пістолетом. — Жінка — моя хвороба, всяка жінка — хвороба, і ти хвороба, і ти...

Двері раптом прочинилися, і в кімнаті з'явилася кучерява голова та кремезне плече чергового лікаря.

— Хто тут шумить? — пророкотів загрозливо його бас далеким і лунким громом.

— Я-а? — чоловік враз зів'яв і поменшав, а круглі очі зробилися ще круглішими. — Я ні-ні, я нічого. Жінка — то здоров'я.

На знак згоди черговий мовчки кивнув і зачинив двері.

— Хвороба, — послав навздогін переконано чоловік.

«Боже, — не знаходив собі місця дід Андріян. — Ну де ж та машина?..»

Але машина нарешті прийшла, і шофер, хапливо ковтнувши кілька зтяжок, кинув недопалену цигар-

ку і погнав з молоденькою медичкою і дідом Андріяном в село.

До лікарні за всю дорогу, розтерзану і гвалтовану тракторами після непривітних осінніх дощів, за всю мучену ту дорогу баба Олеяна так і не опритомніла; Андріян сидів біля неї, і кожен поштовх машини, що тряс хвору, завдавав йому болю — коли кидало «уазика», в нього аж руки мерзли. І тільки в лікарні вже Олеяна отямилася і здивовано роззирнулася.

— То ти, Андріяне? — потепліли в неї очі, і тепло те розходилося по старечому зморхлому обличчі. Вона помовчала хвилю і знову ворухнула побілілими губами: — А я весілля бачила наше... І дядька Онопрія бачила, кликав він мене до себе.

Велике й бучне весілля було в Андріяна та Олеяни: буханець чорного, навпіл з товченою соломою та половою хліба лежав на вишитому рушнику — в той голодний рік то було скарбом; гостей же запросили силу-силенну — на лаві сиділи батько й мати молодого, а на місці її покійних батька-матері — дядько Онопрій, один з тих сільських дідів, що видаються вічними, яких однаковими пам'ятали змалечку, такими самими знали, як ішли під вінець, і такі ж лишалися, кремезні, як уже самі дітей споряджали в шлюб; з тих вічних сільських дідів, яких не ламали життєві бурі, не морили морози, з тих кремезних, що скидаються на дерева, об які ламаються блискавиці.

— Живіть, діти, дружно, — піднявся дядько Онопрій. — Будьте вірними. Бережи, Андріяне, свою суджену, як журавель журавку.

— Кликав мене дядько Онопрій, — Олеяна ворухнула ще раз пошерхлими від смаги губами.

Вона знову зайшла в непам'ять, в сон, де літа диво-вижно перетасовувалися і весняний день далекої молодості зустрівся з похмурим осіннім днем старечим; біля хворої заметушилися медички, і врешті бабу Олеяну понесли у палату, а дід Андріян, не потрібний

нікому, лишився сидіти в куточку. Його ніхто не чіпав, боячись скривдити ненароком, дід сидів і журився, чого удався такий міцний, його терло і крутило життя, вже він латаний і перелатаний, а ніяка холера от не бере; Олеяну ж схопило, що і не видихнути, — краще б уже його, він таки на півроку старший.

Нарешті черговий лікар, ковзнувши притомленим, бляклим поглядом, буркнув:

— Ідьте, діду, додому. За годину чи дві ми вам бабу не вилікуємо.

І Андріян, винувато кивнувши, пошкандибав до дверей.

Він не збирався нікуди їхати і нікуди йти, він знав, що не зможе цього зробити, хай і не бачитиме Олеяни, нехай не чутиме, і не здатен бодай чимось зарадити та допомогти, та все ж буде поблизу, а раптом на щось та придасться, навіть води подати, — і Андріян важко присів на стілець в кінці довгого, лункого коридору.

...Дід Андріян сидів у порожньому коридорі, і прожиті з Олеяною роки напливали на нього, верталися довгі зимові вечори під теплою грубкою, за які було говорено-переговорено, і ті хвили минувшини не тривожив ніхто сторонній. Він сподівався бодай голос Олеяни почути, та все те лишалося марним, Андріян навіть спитати не мав у кого — на коридорі поралася лише санітарка, немолода вже, горблена роками жінка, що сердито ганяла швабру. А коли швабра підбралася до Андріяна, він встав і пересів собі далі, потім ще пересів і опинився нарешті в куточку.

— Вештаються тут до півночі, — буркнула, не піднімаючи очей, санітарка, коли вже Андріяну не було куди пересідати. — Не готель же, лікарня.

І вона взялася ще лютіше ганяти швабру, ніби мстилася їй за якусь свою кривду.

Дід Андріян встав і пошкандибав на вулицю, знайшов лаву під розлогим каштаном і всівся, змахнувши рукавом росу.

Тут було йому навіть краще: вікна палат — мов на долоні, і Андріян пробував угадати, в якій лежить його Олеяна.

Дід Андріян почував себе зараз так, немов душа його роздвоїлася: одна половина лишалася тут, під розлогим каштаном, що тихо світився вмираючим листям в нічній пітьмі, світився примарно і м'яко; і те загадкове світло, здавалося, зароджувалось десь в глибині густої і дужої крони; час від часу з високих гілок незримо зривалися стиглі і ваговиті плоди, вони падали на асфальтову доріжку, ляскали так, як ляскає пістолетний постріл, і, звільнившись від непотрібної тепер шкаралупи, весело котилися, підстрибуючи вологим від щедрої роси асфальтом. Друга ж половина Андріянової душі загубилася десь в одному з цих вікон, що миготіли навпроти лави, в одній з цих палат, де люди жили разом, але кожен ішов сам по собі на непростий здебільшого поєдинок з болячкою.

Андріян зараз якось особливо гостро почувався самотнім, він всенький свій вік прожив з бабою, нікуди не їздив і ніколи не розлучався з нею. А з фронту він кожнісінький день писав додому листи, і ті його кривуляки, виведені здебільшого поспіхом на випадковому клапті паперу, немало тішили хлопців із його взводу.

— Дивись, Андріяне, писателем станеш, доки до Берліна дотопаєш.

— От, що то грамотний чоловік!..

— Та хіба він жінці одній? Джигун добрий, видно, був, тепер півсела листів його чекає.

Зате, коли їхню частину наздоганяла пошта, хлопці світили голодними очима, а Андріян одержував жмут листів.

— Слухай, твоя жонка кожного разу іншим почерком пише, — хитро щурячи око, чадив махрою білорус Саєвич.

— Певне, наймає писаря.

— Та такого, що не тільки в каліграфії вправний...

Андріян мовчки перетерплював кпини, хоч і соромився трохи пащекуватих своїх товаришів, проте листи відправляв так само, хіба вже зовсім непереливки траплялося, як отоді, коли навстріч свинцевій зливі стрімко ішли білоруськими болотами, хилитаючись і провалюючись крізь мох, з-під якого проступала протухла, іржава вода та утробно й загрозливо булькав болотний газ, — отоді тільки він не зміг щодня відправляти, і повіз поштовий вагон відразу сімнадцять його листів.

Дід Андріян сидів на лаві під каштаном, одіж дідова набрякала рососою, а тіло його, скоцюрбившись, відчайдушно боронилося від сирості і пронизливої прохолоди; дід сидів і дивився, як гаснуть вікна лікарні, і тільки в одному ще довго метушилися люди: Андріяна не покидала думка, що саме за тим вікном його Олеяна. Він просидів так до світання, не зімкнувши очей, мордований дрижаками.

Останнє вікно погасло вже досвітком, коли двірники зачовгали мітлами, женучи шорстким асфальтом жмутки зжухлого листа. Двері лікарні прочинилися, і двоє санітарів, обачно ступаючи східцями, винесли на ношах людину, всю накриту простирадлом. Дід Андріян не міг бачити, кого то несуть, але він уже знав, він схопився було на вистиглі ноги, та не зміг навіть зрушити з місця, мов примерз до землі; червоною жалкою жариною обпекла серце образа на долю, затяту і невмолимую, яка забирала тепер найдорожче, а в грудях у нього зароджувалося, пручалося і рвалося глухе, надривне ридання, схоже на завивання самотнього вовка.

Через день Олеяну ховали, і сини, що поприлітали з далеких країв, куди їх закинула доля, стояли над труною, похиливши голови, з почуттям мимовільної своєї вини, яку їм тепер уже не спокутувати.

А через три дні, навіть діти не встигли роз'їхатися, раптово помер і дід Андріян. Помер він тихо, нікого не потривоживши, отак собі сидів, зів'ялий та мерклий, сидів під грубкою — і відійшов. На обличчі його тепер розвиднілося, і розгладжувалися різьблені довгими роками зморшки, лице зробилося ще м'якшим та лагіднішим, вдоволенням, що зі своєю бабою Олеяною розлучився таки ненадовго. А руки його лежали на грудях, як стомлені крила, — одне широке, важке, натружене, друге — потрощене...

1990 р.

ВСЕ В ЯЛИНОЧКУ

А тепер оповім свою житуху, розпряжу трохи звякало — їхати ще далеко. Ліпити горбатого і лапшу на вуха вішати не буду, зустрілись в вагоні випадком і розійдемося, чого ж тут крутити вісімку.

Торгувала я. Лавка така собі, стійло нехитре. Бляхи на груди не вчеплять і бабок стовпом не наживеш, тільки блошки мідні бряжчать у долоні.

Одне добре — начальник великий навпроти жив. Поважний такий, ведмідь, як у колонії в нас балакали, вулицею йшов — розступалися, а хто херувим, заяча кров, то й взагалі у найближчий провулок гвинта давав. Вітався він, не спам'ятаюся напевне, чи то з двома, чи аж навіть з трьома у цьому містечку, з рештою — лиш очі отак примружить, мов кіт перед тим, як лапою після себе загребти. Мені то завше, бувало, кивне, майже як прокурору, трохи лиш менше хіба.

Лавка, звісно, навпроти його лігва була. У ту лавку дефіцити усякі завозили, смак один — ікри, пам'ятаю, дадуть завбільшки з мисливський шріт, рибки червоної там, апельсинчиків крутобоких. І це у часи, коли мило по талонах лише давали, а за молоком чи ковбасою у черзі непритомними падали. Жихтарила я собі потихеньку, жила-поживала, як в Бога за пазухою, пакуночки іменні начальникам лаштувала.

А начальники навколо мене мухами крутяться, лазурики отакі, лагідні і сердечні. Весело вельми бувало, як народу у лавці повно, а вони пакуночки ждуть, підморгують непомітно і на мигах показують; очі в самих підсолоджені і прохальні, жалібні очі. Шкода мені їх ставало.

— Громадяни, — до черги кажу, — розступіться. Тут по замовленню попередньому, прогресивна торгівля.

І шихну в руки пакунок.

Черга іскри очима креше, блискає з-під лоба, бо сказати, звісно, не сміє. Ну, а шишці якій, скажімо, начу міліції, то вже пакуночки особливі, з чорного ходу, вечірком десь, як циганське сонце зійде...

Перш я собі і крихти не брала, тремтіла, як місячне кошеня над цюрпалком ковбаски, лиш побожно дивилась на кожного тамтешнього туза — як же, то са-а-м... Навіть коли прокурор, забираючи пакуночок із підсобки, залицявся і м'яв мене межі ящиків, то й то лиш злегенька відгрібалась, з острахом дивлячись на баранячі очі його, що липли і клеїлись.

Журно стало моїм клієнтам, як загалділи кругом та загалдикали, по-риб'ячому зацвірінчали, кому і що заманеться — гласно тепер цвірінчали. А мені однаково, мені все в ялиночку. Рівність то рівність, як така тепер вийшла вказівка, то я рівні усім пакети у підсобці у целофан пакую.

Добра робота, люди, тільки свист у кишені, а тут засвербіло фарсу, заманулось пожити... І заїла мене нудьга, зелена й тягуча — одним, бачте, багато можна, а мені чомусь зась.

Тут, як на те, подруга із бази під'юджує.

— Банку ікри — матимеш спорткостюм. Імпортний шик-модерн, мейд ін не наше.

Важко зітхаю, стражденно.

— Де ж ікри тої взяти, — ганяю гусей, мов такий уже я недотямок. — Все розписано по пакуночках.

Але ж свербить мені шик, смоложить.

Йду в аптеку до знайомої давньої:

— Дай-но тари, — кажу, — баночок отаких маюсінських.

— Та наче нема манюніх, — перехилює голову із ваганням, мов квочка на зерня мачине. — Хіба ось такі, для сечі на аналізи.

— Та давай, — махаю рукою весело і відчайдушно, — з'їдять і не згорбляться.

Дербанула я, пішла в долю із моїми клієнтиками — переділила і раз їх пакуночки, і вдруге, і всьоме, а на восьмий таки заарканили. І привів мене сірий барон у ментовську їхню контору.

Далі швидко усе закрутилося. В акваріум мене відразу, в оту камеру ув'язнення попереднього, і почали коритити справу. Одного дня у лавці знайшли нестачу, іншого — лишки, справа моя обростала, як доглянуте курча пір'ям, і слідчий уже тюльпаном цвів на очах. Добре вмів вишивати слідок, як судили, уже уздріла.

— Це ж до якого падіння треба дійти, — вельми гнівався на суді прокурор, і від того аж лисина в нього потіла, — щоб нашому трудовому народу ікру в баночках з-під сечі продавати.

— Та не було там її, не було, баночки просто з аптеки, — простягала я руки до адвоката.

Але той тільки трясся чогось і закривав умивальника свого долонями.

Три роки вчесали мені з конфіскацією, просто із суду під ручки взяли і повезли.

Ага, я забула іще, як описували мене. Добрячий-таки табун у квартиру ввалився, очі з цікавості аж шкварчать... Судовий виконавець, метушливий і недорослий (гречку вельми любив, то я останні роки гречані пакетики йому лаштувала), тепер вельми значимо розходжував по кімнатах, надувався і носа дер, як старий горобець, що вимагає поваги до себе і настовбурчує потріпане пір'я. Сірий барон, наш мент дільничний, кому завше тихцем м'якоть на фарш від кісток відрізала, мов на ринку, тепер товстими короткими пальцями щупав гардини та покривала, прицьмакував і задумливо мружив око. Депутат, що роззирався, бувало, злодійкувато, коли пачку масла йому виймала з-під прилавка, ниньки нишпорив впевнено і

хазяйнував на кухні, виливав із банки у раковину закисле молоко, придивляючись пильно, приножуючись, а чи не зблисне часом золотий, нишком захищений перстень.

Я стояла біля дверей, зіпершись спиною об шалівку, і посміхалася; гості теж собі посміхались весело так, вдоволено і не криючись. Вони шастали по кімнатах, шаруділи білизною в шафі, витрушували з етажерки, мов вибивали од пилу, книжки, і на лицах у них сіяла блаженна, найвища і найсолодша утіха.

Нічого мені не шкода було, ні за чим не щеміло серце, хіба лиш як сірий барон взявся щупати тюль в свої товсті й короткі, наче обрубані пальці.

— Нарешті, два роки начальнику шукав отаку...

Химерну то мала я тюль, звісно, не нашу, як заходило сонце, то сіяла вона, світилась райдугою, що зависне над полем по літньому, теплому і скрадливому, бувало, дні.

— Бидла, — кажу, — в дитячий садок оддайте.

Отож просто з суду посадили мене в канарку тецину, два менти сіли обіруч, і повезли в солонку оту дерев'яну, в колонію.

Мукала там я перші два тижні, фунт диму зафрахтувала, аж бачу — нічого мені пудритись, хай пошукають дурнішого валянка. Розгледілась я з часом трішки і до начальника головного в колонії:

— Кадра я, — кажу, — жухла, ділаш. У торгівлю чи постачання брати не гайтесь.

А він сидить собі, посміхається, зубом виблискує золотим, і все отак ключика від машини на пальці, граючись, крутить.

Пожила я розкішно два роки, потавричила, пожирувала. Багато чого крутилось в моїх руках, від заморських цукерок до люксового гарнітура, і багато хто з гоноровими зірочками на плечах, не соромлячись, ламав шапку переді мною, перед зеком простим радянським. І головне, що боятись мені було нічого,

переполоху не відливати — канарка тещина більш нікуди не відвезе, нікуди далі везти. А ще за спиною отакий ведмідь... Він і старшим своїм, поблискуючи золотим зубом, так само поблажливо й зверхньо всміхався.

Я тільки й жила, що в тюрмі.

Та я вже знала, що не буває задовгим щастя, і не стала чекати, доки вся катушка моя розмотається, доки увесь виповниться мій строк.

Прийшла я знову у кабінет, сіла і ногу за ногу закинула.

— Відпускай, — кажу. — Відслужила.

— Так рік же іще, — блиснув зубом ведмідь.

— Відпускай післязавтра, — зітхнула.

Вийшла я післязавтра за браму, ще отой вертухай на воротах, збоку два, мені честь віддав, стала й глянула на високе сонце.

То ж воля, нарешті, думаю, і сонце таке кругловиде, і пташка он вільно собі у небі булдиристь... Раділа я, раділа-таки, хоч знала, що воля моя вже за спиною, там, за колючим дротом, і тут не мати ніколи її — моєї, колишньої, звичної, справжньої.

Так воно й трапилось. Не пустив чоловік торгувати. Ще й дочка соромитись стала, гніватися на балачку, на блатну мою музику. А я все для неї старалась.

Ну, нічого, я за своє однаково... Квіточки паперові тепер попід цвинтарем продаю, дещо іще згадала.

Ви чого так раптово? Ви подумали?

Та я ж парафінки підкинула вам, свист і годі, від безділля в вагоні ото по бездоріжжі чешу, ліплю горбато того та лапшу на вуха розвішую... А ви подумали...

Не сиділа я у тюрмі, не сиділа. Я жінка порядна.

1989 р.

ПРОТОПЛАЗМА

Черга до лікаря у довгому коридорі з просякнутим йодом кислим повітрям, з жовтими, вичухраними спинами панелями, посувалася повільно, і він мовчки, час од часу гикаючи, сидів поміж понурих, заглиблених у себе, у свої невидимі болячки людей. Гикавка чіплялася до нього здебільшого негадано і мордувала невідворотно, досить було хоч злегка рознервуватися, вчинити комусь наперекір йому або роздратувати, як дратувало зараз оце нудотне чекання — він злився і тихо згавкував, мов цуценя спросоння, а від цього нервувався більше, бо досі ще стидався людей, гикавка із зловтіхою напосідала дужче, пересмикувала ним і пробувала вивернути, наче рукавицю, до того невідьчому брала дригота, і він, як на сирому осінньому пронизливому вітрі, дрібно цокотів зубами.

За тонкою стіною і нещільно причиненими дверима Дорофій Варламович чув, як шарудів шкарубкий перекрохмалений халат, і лікар крізь зуби озивався недбало, мов так неохоче розлучався із кожним словом, яке міг по доброті душевній дарувати хворому, а міг і не дарувати. «Дихайте. Глибше дихайте. Ще, вам кажуть, дихайте».

— Там один важкий на коридорі, — почувся голос несміливий, мов подзвін з покрівлі перших весняних, несподівано зблискуючих райдугою крапель, тонкий жіночий, очевидно, медсестрин голос.

Лікар не відповів, очевидячки, вагаючись, розщедритися йому ще на слово чи ні, тільки зашаруділи папери, мов по них злякано розбігалися миші, і після мовчанки відкинув слово, наче збраковане і непотрібне:

— Зачекає.

Відчуваючи за сорочкою дрібний лоскітливий піт, що виступав, як живиця із смолистого стовбура на

осонні, врешті Дорофій Варламович зайшов у кабінет і, важко та сумовито зітхнувши, опустився на стілець навпроти лікарського столу. Лікар навіть не подивився на нього, а й далі, недбало тримаючи кулькову ручку своїми довгими кістлявими, мов у гіпсового скелета, пальцями, писав так зосереджено та захоплено, наче те писання і було його найбільшою та найсердечнішою втіхою, наймлоснішою насолодою, недосяжним раніше і ледве впольованим щастям.

Нарешті лікар підняв сірі, як будень, втомлені очі.

— А то ви отут зубами цокотите?

— І-і я, — заїкнувся він, од несподіванки згикнувши.

— То не цокотіть, будь ласка, ви ще не вмрете. Той, що помре, уже не цокотить.

«Треба було дати», — тоскно занило в Дорофія Варламовича, і від цього лице його стало, мов зів'яле, заляжане і зморхле яблуко. Треба було таки дати наперед, але він побоявся.

Нещодавно водили Дорофія Варламовича добрі знайомі до іменитого в тутешніх краях лікаря, і той довго м'яв старіюче, але все ще рожеве тіло прудкими злодійськими пальцями, мов ліпив його наново з глини чи бодай поправляв природу, яка змайструвала в ньому, недомисливши, щось не так або принаймні з чималими огріхами.

Дорофій Варламович церемонно подякував і, рушивши до дверей, непомітно шихнув асигнацію у відстовбурчену, мов утомлено і байдуже позіхаючу, кишеню халата, що висів біля входу.

— Стійте! — високий і деренчливий, ніби циркулярка, трохи здивований голос спинив його на порозі. — Верніться!

«Невже?» — Дорофій Варламович не злякався, а швидше був спантеличений, бо за немалий його вік ще не відмовлявся ніхто. І він неохоче, навіть трохи ображено, вернувся.

— Ідіть, — раптом знову, мов кпився із нього, показав лікар на двері.

«Чудить чоловік», — знизавши плечима, лайнувся подумки Дорофій Варламович і потелепав до порога, не забувши так само ненароком шихнути у містку, як обрічниця, кишеню халата ще одного папірця хрусткого.

— Верніться!!! — виляском батога знову наздогнало його.

«Уміють же люди жити», — з незлобивими завидками подумав Дорофій Варламович, минаючи халат, що відстовбурчував кишеню, як голодного рота.

Лікар знову погнав його до дверей і знову завернув, і ще один папірець з тихим шелестом, мов перепілка в достигаюче жито, пурхнув у кишеню халата.

— Так ось чому не подобалась ваша хода, — раптово зрадів і підріс, мов на дріжджах, лікар, а тоді знову накинувся на його тіло і м'яв із подвоєною злістю, наче його мучила совість, що за першого разу не перем'яв усе до найменшої кісточки.

Ще одну асигнацію Дорофій Варламович опустив без жалю, але з видимою повагою до глибокої та невситимої кишені, і черговий окрик наздогнав його вже за порогом.

Кількома розмашистими кроками лікар цибонув до халата і, вигрібши жужмом гроші, на якусь мить завагався, тримаючи їх обома руками перед собою, а тоді шурхонув йому в обличчя.

— Дикобраз. Нахаба. — Він ковтав кожне слово окремо, і були ті слова аж давкими. — Корова. Я б тебе січкою пас.

Цей недавній випадок мимохіть сплив у пам'яті, коли лікар із довгими та тонкими пальцями гіпсового скелета, черконувши кілька слів на рецепті, простягнув його Дорофію Варламовичу.

— І візьміть себе в руки. Зарадити від неврастенії ви можете тільки самі собі.

«Треба було все-таки дати, — холодно й байдуже, бо не любив видаватися розумаком заднім числом, подумав Дорофій Варламович, виходячи із кабінету, мов облитий жбаном холодної із тоненькими прозорими і дзвінкими льодинами води. — Бодай для того, щоб носа не дерла ця шмакодявка».

Минуло вже з півроку, як життя Дорофія Варламовича пішло абияк, вивернулося незвичним, небаченим досі, незваним і несподіваним для нього боком. Напрорвесні, похмурого і холодного дня, він поховав жінку, з якою прожив вік, але так і не зрісся душею, як не можуть зростися два різні дерева, яким судилося пустити коріння поряд, проте кожне тягло свої гілки вгору саме по собі. Йдучи за труною та тулячи голову в комір від скісного мокрого снігу, що липнув до обличчя, танув і бридко спливав, він подумки проводив жінчине життя так, як проводять на пероні байдужим поглядом поїзд, яким не збираються їхати, і той поїзд промиготів перед очима і зник у далині.

Відразу ж після похорону Дорофій Варламович оформив пенсію, бо в його ризикованій службі торговельного експедитора могла підстерігати будь-яка прикра випадковість, непередбачувана і невраховувана навіть його гнучким і хитрим лисячим розумом, що відчував небезпеку задалегідь. Тим більше, маючи копійчину про запас, він не хотів на старість ризикувати, хвилюватися і тремтіти, мов рудий листок на дереві, який чудом перезимував і з останніх сил тримався на гілці давно всохлими жилками. Дочки його давно повиходили заміж і жили окремо, тільки інколи, як треба було грошей, отоді вони винувато заглядали йому в злегка помутнілі, оточені густою сіткою зморщок очі. Лишався неодруженим син, якого він справді любив колись та сподівався, що той матиме батьківську спритність і твердо ітиме життям.

Життя треба обхитрити і не заґавитись, — змигували не раз думки в Дорофія Варламовича, вискакували

раптово, наче зелені цифри на електронній машинці, і так само зникали, — бо якими б словами не затулювали соромливо суть життя, у ньому, був певен, велось, як на ринку: вдосвіта одна ціна, і за неї б'ються, а під обід ніяка, і задарма не беруть. Дорофій Варламович не крав і міг дозволити собі зверхньо дивитися на колеґ, що нишком грішили цим ремеслом, але коли, скажімо, привозив машину коропів, то його незмінно ще на під'їзді до міста ждали давні клієнти, що червоними, довгими й жадібними руками перемацували чи не кожну рибину. А за годину вже на ринку ті коропи, виграючи сріблястими боками, хтиво вигинаючи спини і витанцьовуючи на вагах, випучували здивовані очі чи то на покупців, чи то на ціну, що підстрибувала вище за них: коропи били хвостами, оббризкуючи нетерплячих покупців, і ті добродушно мружилися від самого лише споглядання на впасену на привіллї ставів та озер живність, а кожний удар дужого хвоста наче відлічував гривню в кишеню Дорофія Варламовича. Йому не доводилося картати себе, навпаки, він твердо знав, що є благодійником для людей, бо хто не шкодує сірої речовини і не лінується ворухити мізками, аби припливла йому зайва копійчина, тому й фосфору треба більше для зголоднілого мозку; і то було, безсумнівно, найвищою справедливістю життя, і саме він давав людям цю справедливість.

А наступного дня ті ж самі червоні довгі і неспокійні руки вже перемацували лимони, ще наступного — кавуни, і лежали вони в магазині хирляві та заморожені, зате на ринку кавуни красувалися як впасені смугасті і самовдоволені підсвинки.

Дорофій Варламович любив колись сина і думав, що той, як і батько, твердо ітиме життям, розсуваючи ліктями інших, але син, на превелику прикрість, вдався бозна в кого — розгодований і тлустий, наче розварений вареник, з пухкими жіночими руками, червоними, з полив'яним відливом щоками, з вайлу-

ватим пересиченим нехиттю поглядом, він жив, як трава, і ще в п'ятому класі його прозвали чомусь Протоплазмою. А коли сина виперли за бешкет з інституту, куди ледве вдалось приточити, Дорофій Варламович махнув на все рукою і зовсім збайдужів до сина.

Дивне відчуття володіло тепер Дорофієм Варламовичем: наче він опинився на нічному безкрайому та засніженому полі, де зліва і справа, попереду й позаду не було не тільки рідної та близької, а й взагалі живої душі, лише із пронизливим свистом, аж холонуло в грудях, лиховісно шугали вітри, змахуючи своїми велетенськими дужими крилами; сухі прочерствілі сніги з металевим дзвоном мели та стелилися низом, і не мало на чому спинитися око, бо ні дерева навкруги, ні стеблини, ані зірок, що, безсилі пробитися крізь білу загуслу мліч, могли б указати йому той єдиний рятівний напрям; він брів навмання, швидше за звичкою, безмежним простором німої пустелі, і в нього, позбавлена навіть бажань, мерзла душа.

Найбільше страхала Дорофія Варламовича не самотність, жінчина смерть і зчужілість дітей, черствість друзів, що враз відцуралися од нього, ледве кинув хлібну посаду, як і він, до речі, якимось непомітно, збайдужів до них; дивували й страхали його найбільше вмерлі бажання.

Колись він умів пожити. Час од часу вириваючись до тестя у велике місто — здебільшого з друзями, з жінкою випадало рідко, — він з годину сидів за крихтним золоченим келишком і статечно балакав з тестем, незмінно закутаним в теплий халат, бо панічно боявся старий простуд і надмірностей; він говорив шанобливо та чинно, ледве прикладаючись губами до келишка і непомітно під столом наступаючи на ноги друзям, яких аж душив сміх від такого пристойного видива. Ночувати, соромливо вибачаючись, у жінчиних батьків він не лишався, бо не хотів завдавати клопотів та незручностей; тим часом його вже дав-

но чекало замовлене одразу на кілька діб таксі, приязно блимаючи жовтим вогником під будинком, а в кишені збрязкував ключ від порядного номера у готелі.

Тільки тепер починалося непідробне його життя — дзвін уже справжніх, достойних моменту келихів, п'янкий блиск жіночих очей, від якого закипала, бурхала, вирувала і клекотала кров, безтурботний сміх, що розсипався, як перший ламкий і тендітний лід, запах жіночого тіла, що вводив його у звірину безтяму; вранці жінки умивались шампанським, трохи диміла затуманена та зашумеліла голова, і він вертався додому, до сім'ї, і знову йшло розмірене та чинне життя скромного експедитора.

Зараз його, ще чоловіка при силі, вже не тягнуло ні до жінок, ні до гульбища, при бажанні він міг би собі не відмовляти ні в чому, та в тому й була біда, що не мав ніяких бажань. Дорофій Варламович наче брів тим безкраїм засніженим полем, брів без просвітку надії і сподівання, і нікого не було в цьому вимерлому безмежному обширі, тільки він сам, пронизуваний колючим навстрічним вітром, тільки його ледве тепле тіло — останнє, що лишалося йому на цьому світі. І він став дорожити цим останнім.

Після смерті жінки швидко збігли весна та літо; осінь видалася недоросло короткою і настала рання зима. Дорофій Варламович міг годинами у квартирі незрушно і сонно сидіти, знічев'я дивлячись у вікно, де на покрівлі сусіднього будинку по свіжому, ще не зсілому снігові, хилитаючи головою, мов човником, поважно ходила патлата ворона. Вона походжала хазяйновито, інколи провалюючись у сліпучо-білий сніг та втримуючи рівновагу змахом крила, що аж зблискувало чорно-зеленим полиском пір'я, зірко видивлялася занесену вітром із дерева припізнілу насінину і, хвильку примірявшись, прудким кидком дзьоба скльовувала харч, а тоді піднімала голову і переможно оглядалася навкруги. Дорофій Варламович із незрозуміли-

ми завидками і ворожістю водив очима за привільно розгулюючим птахом: ти бач, думав він, дурна ворона, а й та, кажуть, живе триста літ.

Дивно якось і каламутно було в нього на душі. Життя прошуміло, воно за плечима уже, не хотілося йому нічого тепер, але й умирати таки не хотілося. Самій думці про це противилося усе єство Дорофія Варламовича, усе тіло, аж гусяча шкіра збігала на ньому і настовбурчувалося, як у дразливого пса на загривку, рідке жовте волосся, яким вросли його руки по лікті і груди.

Дорофій Варламович не міг змиритися з тим, що він піде, його не буде, а ці люди, дерева і птахи залишаться, залишиться світ, на якому й щербини від втрати його не з'явиться.

Гнаний підсвідомим нутряним страхом, Дорофій Варламович почав ходити по лікарнях, жажатися, коли траплялося зайвий раз чхнути чи зненацька відчутти кольку. Лікарі, яким вдавалось шихнути гріш, запобігливо вистукували його, мов дятли суху деревину, примушували показувати язика, попасти із заплющеними очима пальцем у кінчик носа, врешті, ховаючи погляд, догідливо заспокоювали його, і він їм не вірив; Дорофій Варламович більше вірив тим, кому не давав нічого, але вони здебільшого поспішали не вельми делікатно, деколи навіть не криючись, позбутися його, як отой з довгими і тонкими пальцями гіпсового скелета.

Його поступово починали втомлювати безкінечні ходіння просякнутими ліками коридорами, занудливе чекання під дверима, вишукування все нових способів віддячити шелесткою асигнацією за увагу, і від того він тільки тривожніше та чуткіше тепер прислухався, так чи не так сьогодні тенькає його серце, — повинно б, думалося, качати, мов водяна помпа, а воно відзивається лиш як старий і приношений будильник; і тоді він, сточений сумнівами та гризотою, наче шашелем

оболонистий брус, вирішив врешті обхитрити і випробувати лікарів.

Купивши важкі дерев'яні милиці, Дорофій Варламович пошкунтильгав на прийом і вперше не звичним і впевненим голосом хазяїна життя, а з жалібними нотками, став довго розказувати лікарю, як болять у спині і тягне ногу. Дорофія Варламовича негайно покладали в лікарню і забігали навколо нього, як біля нової цяцьки, аналізи і компреси спочатку тішили його, проте небавом сподобалися і, певне, він відчув би вже прикрість, якби раптом не стало їх.

Він лежав у палаті на двох, і сусід, худющий старий із жовтою зморхлою шкірою, що обвисала і теліпалася на костях, мов була скроєна неухажним кравцем для нього завеликою, цілісінькими днями набридним неухажним осіннім дощем жебонів про свої болячки, про неслухняні нирки і білок у сечі. Спочатку Дорофій Варламович сердився і дратувався, аж згикував, але гнучкий і практичний розум його зумів видобути і з цього вигоду: тихенько замкнувшись у туалеті, він до свого аналізу бовтнув ячного білка.

Знову забігали біля нього і злякано перемацували тіло, наче були непевні, чи все тут на місці та чи не пропало нічого, і він тішився увагою до себе, бо був потрібен комусь, цим лікарям і медичним сестрам, в очах яких помічав співчуття і жалість. Але це тривало недовго, наступного дня бігати перестали, а сестра невдоволено буркнула, що дивні хворі тепер пішли, напевно, скоро, як кури, нестимуться і сокоритимуть, раз в аналізах курячий білок виявився.

День за днем в його чашечці меншало ліків, небавом лежали там лише жовті горошини вітамінів, і лікар натякнув про виписку.

Ось тоді на черговому обході і розбив Дорофія Варламовича параліч. На запитання він белькотів неслухняним язиком, наче той раптово приріс, а права рука, яку лікар обережно підняв і пустив, впала безвільно і

немічно. Три дні тупцювали навколо нього, міряли тиск, капали в вени, але все одно не кращало. Врешті роздягли догола, накрили простирадлом, наче мерця, і сказали, що буде консиліум.

Через годину в палату зайшов високий опасистий чоловік і з ним троє жінок; чоловік, схилившись над Дорофієм Варламовичем, довго вислуховував пульс на лівій, здоровій руці і мовчки йому дивився в очі, наче там була виписана вся історія його хвороби і його життя; незмигний і непроникний той погляд злив Дорофія Варламовича, аж підвертала гикавка, і він спантеличено кліпав повіками, пробував і не міг заховати очі, мов загнали його в тісний куток і не давали вибратися, розминутися та втекти. Несподівано опасистий лікар міцно стиснув його здорову руку і раптово, одним ривком, зсмикнув простирадло: якось мить Дорофія Варламович лежав у чому мати народила, а тоді соромливо, по-дитячому зіщулив ноги і хапливо прикрив грішне тіло долонею правої руки.

— Ви здорові, — тихо сказав і випростався опасистий лікар, а жінки відвернулися.

Дорофій Варламович встав і, вже не стидаячись, почав одягатися.

— Милиці не забудьте, — чемно нагадав лікар, і смішки заіскрилися в його очах.

Дорофій Варламович не відізався, пробіг товстими пальцями по гудзиках, навіть не глянув на милиці і вискочив із палати, хряпнувши за собою дверима.

Тепер він замкнувся в собі ще більше і днями, неначе врослий, сидів самотньо біля вікна, за яким чадили автобуси синюватим ядучим димом, метушилися заклопотані, такі тепер дивні, дивлячись збоку, люди, бо самому йому не було вже куди поспішати. Близька старість і неминуча колись же смерть вводила його в незрозуміле заціпеніння, так, як ціпеніє людина, коли котиться зі столу і летить на підлогу склянка, а похопиться й стямиться аж тоді, як бризнуть вусібіч ос-

колки; Дорофій Варламович не міг пробачити, що він піде, від нього не лишиться нічогосінько, а люди так само метушитимуться, будуть радіти і чимось журитимуться; він не міг пробачити цього навіть патлатій вороні, що всілась на краєчку сусідської покрівлі і знічев'я крутила головою, наче зібралася влаштуватися вуличним регулювальником. Хоч би пам'ятник йому поставили, думав він, але чужі люди цього не зроблять, а на дітей надія мала.

Дорофій Варламович уявляв себе в камені — молодим, кучерявим і впевненим, з гордо піднятою головою, так, як ішов він усе життя, бачив себе у величному мрамурі, і той пам'ятник високо знімався над всіма іншими.

Він спробував якось завести мову з дітьми, обіцяв залишити на те великі гроші, але з сумом і крижаним холодом у душі зрозумів: не поставлять, дочки скупі, а син неминуче проп'є. Коли радився з ними і випробував їх, то стежив за дітьми пильно, вслухався у слово кожне так, як міг вслухатися тільки у власне тіло. Син, зачувши про гроші, облизував сині із перепоею губи, а дочки світили голодними очима.

І тоді Дорофій Варламович, не надіючись вже на дітей, зняв у банкові грубу суму і поїхав замовляти собі пам'ятника сам. Пам'ятник обіцяли виготовити найраніше за кілька місяців, зате привіз, дякуючи знайомому, таку припалу йому до вподоби могильну огорожку — з нержавійки, з вигадливими металевими квітами.

Проте практичний розум Дорофія Варламовича звик передбачати всі варіанти, до немічної старості й смерті, думалося не раз, ще треба якось дожити, і він час од часу збирав дітей та вів мову про те, хто його догляне у старості і кому він на знак віддяки відкаже найбільший кавалок свого грошового набутку.

— Мабуть, тобі відпишу, — казав, скоса зиркаючи на старшу дочку, і вона мовчки й поспішно кивала головою.

— А може, навіть тобі, — переводив важкий і незмигний погляд на меншу.

І та теж кивала догідливо.

— Чи краще тобі: хоч і п'яниця, а все ж таки менший син, старість мою доглядати повинен, — пронизував, наче швайкою, поглядом сина.

— То нам за просто, — весело згоджувався син і замислювався на мить, мов подумки щось вираховував.

— А може, поки що нікому не відписуватиму, — сумовито і розчаровано зітхав Дорофій Варламович і розказував притчу про старого єврея, який роздарував майно дітям і якого, уже непотрібного, діти вигнали з хати. Знайшовся, щоправда, давній приятель діда, що дав притулок йому і взявся доглянути. А за якийсь час пішла чутка, що той приятель забрав неспроста старого, бо в нього, подекуди, ще лишилось чимало золота. І тоді поприбігали діти і знову забрали старого до себе, доглядали тепер уже ласкаво та турботливо. Старий простив дітям зло і уже був приязний з ними, тільки не дозволяв нікому відкривати важкий чемодан на великому замку, з яким не розлучався ніколи. Врешті, старий помер, і коли відкрили той чемодан, то побачили, що він набитий камінням, а зверху лежала записка.

— Яка, тату? — улесливо перепитував у Дорофія Варламовича син, хоча чув уже притчу десятків разів.

— «Бийте цим камінням того, хто майно за життя віддає дітям», — переможно всміхався батько, та очі його не сміялися.

Мабуть, щось таки відчувала душа Дорофія Варламовича, яка наперед, без видимої на те причини, жалася смерті: він і справді помер, за обідом похлинувшись кавалком шинки. Ще з півхвилини качавсь по долівці, мордований задушшям і страхітливим неугавним кашлем, аж очі лізли з орбіт, врешті кинувся до людей — та припізнився і вмер на порозі.

Ще як батько лежав на покуті, дочки із сином, злодійкувато зиркаючи у бік покійника, наче раптом

він міг устати із вимощеної білою стружкою домовини, перетрясли всю квартиру, шукаючи батькових грошей, перемацали одяг до складочки і перетрясли подушки, знімаючи хмари в'їдливої пилуги, яку з часу матеріної смерті не вибивав ніхто. Та їм не вдалося знайти і крихти, мов набуте покійником за довгий і прибутковий вік нараз спопеліло і його розвіяв холодний пронизливий вітер, що шугав за вікном, стугонів нахололими шибамі, протяжно завивав і до решти вистуджував мовчазну землю, в яку назавтра належало опустити їхнього батька.

Вдосвіта, коли дочки пішли придрімнути, збіг з дому і син. Мордований гіркими думками, він сів на перший автобус і за дві години вже був у великому місті. Починався робочий день, і син, затесавшись у гомінкі потоки людей, на підвір'ї медінституту анатомічний будинок відшукав майже відразу.

Біля великої ванни чи то басейна з десятків молодих людей у білих халатах слухали високого сивого чоловіка, що розказував щось упівголоса, і він непомітно наблизивсь до гурту. Із свіжого та морозяного повітря, що легенько поколювало ніздрі, тут від їдко-го формалінового духу засльозилися очі, і він вперше за останні дні їх витер хустиною.

Звівшись навшпиньки, син заглянув через чиєсь плече: в басейні у різних позах плавали мертві людські зжовтілі тіла, і він жахнувся на мить. Здебільшого то плавали тіла старих вже людей із зморхлою кирзовою шкірою, особливо на обличчях, шії та підборідді, з покрученими літами, роботою і болячками вузлуватими і сукуватими пальцями на руках, що, розчепірені, нагадували кігті якихось незнаких птахів; смерть, можливо, одних застала зненацька, інші вмирили тихо і убаготворено, але все те давно залишилося за межею, і небагато можна було прочитати з піддутих, набряклих і обрзаних облич. Найближчий до сина труп був жіночий, і крізь спале

на обличчя волосся на нього дивилося напіврозплющене оскляніле око немолодої людини, здавалося, дивилося воно з цікавістю і недовірою, мов хотіло упевнитися, а чи все на цьому світі залишилося так, як оставила його людина в свою судну хвилину; син знайшов у собі силу скинути заціпеніння, бо не мав часу на розглядини, і торкнув плече студентки попереду себе:

— Хто тут... конторою відає?

Здивоване напівобернуте, майже дитяче лице тільки роздражнило його.

— Я продати покійника... Добре, кажуть, дають.

Дівчина якось мерзлякувато знизала плечима.

— Тут ті, кого в катастрофах не розпізнали, хто без рідні...

Сивий високий чоловік обернувся несподівано круто, і довго, мов заморську дивину, роздивлявся його.

— Тут вже не купують і не продають, — тихо сказав він. — Але ви ще не похмелялися.

Пізно ввечері після похорону син брів вечірньою вулицею, спотикався і перечіплювався, і велика образа на батька, що встиг перехитрити уже на смертному порозі, закипала в ньому. Але й син не лишився в боргу, бо ту надмогильну огорожку із нержавійки з вигадливими бляшаними квітками він щойно продав по частинах на хвіртки. І ця єдина удача, та ще випите й з'їдене, що приємно відтягувало живота, хоч трохи зігрівала сина на зустрічному вітрі — той вітер, шорсткий і колючий, пробирав до кісток, зловісно скімлив одиноким бездоглядним псом, що зачув серед ночі мерця, змушував ховатися в дупла і закапелки пташку, загрожуючи цю тремтливую грудку життя враз перетворити у льодяну скалку, той вітер вистуджував кров і мертвив душу.

1995 р.

КОПІЄЧКА

Бавилася в міському дворіку дівчора, і лункий сміх срібним дощем дзвонив і видзвонював поміж стрімкими та розмашистими поверхами.

Біля східців валялася копійчана монетка, по якій човгала, певне, вже не одна нога. Огрядний дядько, спускаючись східцями, крізь цигарковий дим видихнув якось недбало:

— Діти, он копієчка, підніміть...

Чимсь зачепила недбалість дядькова, і Оленка на мить приспинила скакалку:

— Пхі, вона ж брудна.

Гриць, що коло за колом викручував своїм триколісним, перев'язаним дротом велосипедом, якого давненько уже переріс, вирішив і собі поважно докинути:

— Підніми, раз тобі кажуть дорослі.

— А я не жебрачка, — стрельнула очима наперекір Оленка.

Цей нестерпний Гриць завше хоче за старшого бути, хоч насправді на півроку молодший.

— От і жебрачка, — підшпигнуло хлопця, бо Оленка сьогодні йому скакалку пошкодувала. — В тебе навіть велосипеда нема.

Дівчинці наче скалку під ніготь загнали.

— Є в мене велосипед, — голос її злегка надтріснув і поколовся, мов молода і тоненька гілка. Вона з таким поспіхом прагла згадати, яким же він снівся минулої ночі, гортала пам'ять, аж сторінки мигали та шелестіли, і не встигла згадати. — Тільки в ньому, тільки в ньому... — запнулася раптом, — педалька зламалася.

На цю мову якраз бабуся Оленчина йшла, і мала, що ніколи відмови не знала, враз до неї підскікнула.

— Бабусю, дай на морозиво, — мовила перше, що спало, аби чимсь присадити Гриця-причепу.

— Та нема при мені, — знітилася якось бабуся. — Ось зачекай, пенсію скоро дадуть...

І легенько вивільнилася від малечих рук.

— А я що казав? Нема у тебе велосипеда, — з простодушною жорстокістю напосідав Гриць, хитро всміхнувшись. — І не було ніколи.

— А в тебе тата нема, — бухнула мала мов простудженим, враз захриплим голосом. — Відібрала чужа і багата тьотя.

Грицеві щось защемило в грудях, як защемило одного разу пальця в колесі нерозлучного з ним велосипеда, єдиної його іграшки і дитячої розради; цей щем не минав, і не втихомирить його, навіть не пригасити. Раптова, така небажана, така недоречна сльоза визривала, наливалася в його оці, а як налилася — черкнула щокою, мов їдко-пекучим, невмолимим та безсердечним сталевим лезом.

— А в тебе бабуся з краденим молоком у гастрономі впіймали, — прошелестів Гриць з останньої сили сухим і задерев'янілим, жорстким, наче шмат наждачного паперу, язиком.

Як відблиск злих та далеких блискавиць, в Оленчиних очах, злегка стріскуючи, змайнули колючі іскорки, їй забракло слів, особливо одного, яке вона силкувалася щомоці і ніяк не могла згадати.

— А в тебе ока нема! — нарешті аж підплигнула дитина з радощів, бо таки згадала те запропадуще слово. — О! Протез, — і мало не штрикнула пальцем у сухе Грицеве око, найприхованішу і найпекучішу його таємницю.

Вони стояли одне проти одного, як двоє забіякуватих, з настовбурченим пір'ям горобенят, навіть почувитись не маючи сили: у присмерку зеленкуватих Оленчиних очей самовикрешувалися і самоспалахували недобрі іскри, а з єдиного Грицевого ока бігло тоненько, без стриму, і нестерпно пекло. А ще більше у грудях йому запекло, десь у середку, і чого воно так?

Чом цей дворик, наймиліший у світі, а весь світ йому уявлявся його містом, бо далі останньої тролейбусної зупинки ще не бував, чом цей дворик ураз став найненависнішим? Замість срібних дощів дитячого сміху, що видзвонювали поміж кам'яних поверхів, йому чувся тепер лиш вереск гальм автомашин, що пролітали мимо будинків, а лоскітливий запах опалого листя змінив сморід автомобільних газів та сечі тих п'яниць, що не добігали з близького бару далі їхнього дворика. З цього дворика, лиш винувато озирнувшись наостанок, від нього і мами поїхав тато...

Але ще ніколи так не хотілося Грицькові, аби все вернулось назад: і тато, і не дражнилися діти з його несправжнього ока, і пахнув знову уранці дворик каштановим листям, що його не встиг підмести двірник, ще ніколи так не хотілося...

Враз тихо пискнули за його спиною гальма, і, злякано озирнувшись, хлопець побачив батька, що, білозубо і безтурботно всміхаючись, виходив з розкішного, що вилискувало боками, авто.

— Татку! — верескнун малий і, мов вистрілений, плигнув та вчепився щомоці пальченнями в батька. — Ти мій?!

— Боже, та твій, — обережно та злякано притискав до себе малого. — Що з тобою?

— І будеш мій? — шелестів без упину сухими вустами. — Будеш, будеш?

— Завжди, Грицьку, — тихо відказав батько, і хлопець відчув, як здригнулася його рука. — Як би там не було... А пропади все воно в прірву...

Батько обережно поставив малого на землю і ніяково якось відвернувся, а тоді пошелепав в кишені і дав малому крупну купюру.

— Купи, — закашлявся, — купи оце зараз собі морозива.

Гриць розуміюче кивнув головою і чкурнув за ріг будинку.

Оленчину бабусю тим часом перепинила поштарка.
— Оленко! — пошукала очима малу бабуся. — Ти морозива щойно просила.

За кілька хвилин обоє малюків сиділи з морозивом на лавочці. Грицько довго-довго сопів носом і нарешті не витримав.

— Я згадав: був у тебе велосипед, — брехнув одчайдушно і не озираючись. — Такий синій...

— М-гу, — лизнула морозива Оленка. — І шпиці блищали.

— Ніко... Ніко... — спіткнувся Гриць на важкому слові. — Нікольовані.

— М-гу, — ще раз лизнула морозива Оленка і кивнула головою.

Гриців батько замислено сидів на краю лави, обхопивши голову руками. Вечоріло, спадала спека, вологе від роси каштанове листя пахло молодою осінню. З будинків вибігала дівтора, і її сміх дзвенів та видзвонював, гуляв і відлунював поміж кам'яних стін, що навипередки рвались увись.

2010 р.

ДО СИНА

Кричали досвітком невиспані поїзди.

Вони кричали хрипко і загрозливо, лякаючи світанкову мліч, і вивозили з приміського селища зім'ятий, зіжмаканий, просякнутий мов досвітньою сирістю, ще учорашньою втомою люд, що полишав оголені, осиротілі, беззахисні у теперішній своїй самотності, змертвілі осінні поля, полишав та рвався нестримно у близьке місто.

Люд злобно штовхався ліктями, ліз нахрапом у напівтемні вагони, пропахлі потом, мастилами, нечасто праним робочим одягом та недоглянутими туалетами, тим нестраним духом приміських поїздів.

Дебелий молодик у вагоні, залицяючись до двох дівок, все силкувався до них підсісти: ті пищали й манірно поводили підмальованими очима. Молодик тузав дівок плечем, вони ковзали по вичовганій лаві і тузали бабцю у вигорілому, потертому плюшевому піджаку. Дівки пищали і підвискували, а бабця за котрим разом видихнула:

— Не тузай мні, дохна, зімнеш.

І тулила до свого витертого на ліктях і полах плюшу невеликий пакунок.

Крайня дівка зиркнула на стару зверхньо і насмішкувато.

— Вельми щось дороге, бо вже й не торкнись.

Стара не образилась, тільки голову опустила побито і винувато:

— Костюма ото синові на смерть.

Дівки притихли було, а молодик кліпнув придуркувато повіками:

— А що, син у трупарні?

Незнане молодиком гнітило стару і горбило, чавило на серце холодним каменем, і вона ще важче опускала

голову; вагон хитнуло якраз, і біле пасмо волосся ковзуло з-під картатої полиняної хустки, затулило від подорожніх її вимерзлі посивілі очі.

— Якби ж у трупарні... Я б знала, що то від Бога, то всіх те жде.

Вона поправила хустку худими пальцями, порепаними і потрісканими від землі, у якій длубала вчора картоплю, повзаючи коліньми, бо нездатна копати вже стоячи.

— Присудили його до вищої кари... Цієї ночі, казали, стрілятимуть.

Знову вагон хитнуло, і стару, як вітром, повело до вікна; вона похилилась було в один бік, у другий, і врешті повільно, як давнє скрипуче дерево, випрямилась.

— І я винувата, що звіра у світ пустила.

Дівки, не змовляючись, раптом тихенько по лаві посунулися від старої.

— А чи дадуть хоч побачити його?.. От, щоб дали, то костюма поміряв би, — легенько тулила стара пакунок до плюшу. — Я ж стільки літ йому хтіла купити, отакового хтілося, синенького.

— Доброго ж сина, нівроку, вигодувала, — скоса зиркнувши, буркнула крайня дівка і, підсмикнувши плаття, ще далі відсунулася.

— А добрий змалечку вдався, добрий, — стара похпилася раптом, мов із спросоння, головою закивала хутенько, і губи її, пошерхлі та шорсткі, мов тертка, заворушилися спішно і нетерпляче. Обличчя, що зорали роки, заволочила біда, а засіяли рясно зморшки, обличчя її негадано проясніло і засвітилося зсередини відсвітом і відблиском далеких тепер вже літ. Вона говорила неголосно, слова із пошерхлих губ зривалися теж наче пошерхлі, шелестіли осінньою сухою шипхою у сосніні, шелестіли, спадали й котились, як листя за вітром.

— Добрий змалечку був, добрий... І очі злові чужі. Мо', того й заступивсь за товариша в п'яній бійці у

клубі. Ще без бійки у нас не бувало неділі, люди поробились такі.

Мова її на мить припинилась, мов перед якоюсь загатою, та недовго втримала та загата, тільки на мить.

— Черконув тоді парубок ножем парубка, правда, так собі, не вельми. Похапали їх, двох батьки відкупили, а мому в суді три роки по щирості.

Стара несподівано розговорилася, їй було байдуже, слухає хто чи ні, вона говорила до себе, до свого минулого, до сина у камері, жаскій і вже недалекій, і слова її осіннім шелестом неспішно злітали з потрісканих на вітрові вуст.

— Прийшов він з тюрми худючий, якийся вовкуватий, днями слова, бувало, не роздобуде, і немов наполоханий, хоч переляк відливай. Злому ворогу, тільки сказав, не зичить побачити те...

Боявся тюрми він, але й не боявся. Віддала йому пенсію, сорок один карбованець поштарка мені саме принесла, та й кажу: купи собі одєжину.

Поїхав купляти в район і вже не приїхав. Забракло тих грошей, муситьки, йому, то він під полою жинси якісь сховав. Рицдивіст, сказали, і ще два роки дали.

Старій забило подих, і вона сапнула усохлими грудьми, хапонула повітря здивованою рибиною.

— Прийшов він з тюрми вже зовсім іншим. Я зразу побачила по очах, очі йому підмінили. І щось у ньому бродило... Тихе таке і тухле...

Старій забракувало знов духу, вона закашлялася сухо і деренчливо — чи то від сирії досвітньої мли, чи із зморщених і мілких легень своїх викашлювала ще учорашню городню пилюгу.

— А втретє повернувсь із тюрми вже теперішнім. Напився першого ж вечора, люто напився, в дим... Уламком склини себе по венах, і кричить на мене, заюшений: «Заріжу, що на світ привела!»

Востаннє він повернувся із жінкою і чужою дитиною. Та жінка теж десь он там була... Не злюбив дитину відразу, зав'язував у мішок і бив.

Тікай, просила невістку, світу не тільки в вікні. «Нічого гонку гнати, — дивно якимось відказала та, сміючись. — Ще не таким галстуки я в'язала».

Того дня забрав син дитину і пішов у ліс. Бив його там, а малий просився:

— Татку, я більше не можу, я спати хочу.

Прибив хлопця і закріпив у листі.

А тоді зустрів жінку з поїзда. В тої аж очі круглі з отого дива.

— Ходи по гриби, — каже син.

Дивується все ще невістка.

Пішли.

У дорозі питає її:

— Ждатимеш мене п'ятнадцять літ?

Аж приспинилася невістка.

— Знову, хавка, у діло вліз?

— Сина твого пришив... А ти ша, наволочка, бо й тобі галстук повішу. Марш у село по мої документи, а я до зеленого прокурора, — кивнув на ліс.

Ну, невістка до телефону, приїхало дві машини... Рвали повіддя вівчарки, стелилися по землі, ідучи по сліду. Зняли під вечір його із дерева — гадав, сховається там...

Більше дівки із підмальованими очима не слухали старої, вони лиш підвискували, як їх теребив молодик; а на сусідній лаві, поклавши замашний кулак під неголену щоку, циганкуватий дядько голосно захропів — і його тузнули під бік: «Ну, ти, храповик із тріснутого колінвала»; ще на сусідній лаві реготали із карапуза років трьох-чотирьох, допитуючись, де він живе: у баби в селі чи в місті, куди водять в садок і де батьки десятиліттям уже ждуть квартиру. Карапуз сановно надувся, помірковував поважно і відказав: «У поїзді».

— І знов мні коле, знов мні пече, — хилитався вагон і хилиталась стара, як давнє скрипуче дерево. — І я винувата, що звіра у світ пустила.

На мить стара приплющила зморщені і зів'ялі повіки, очі пекли їй, мов хто сипонув гарячого приску, — чи то від безсонних, болісно трудних, бездонних, безмежних ночей, чи від піску, що надуло на картоплищі.

— Сусіди казали: не їдь, не ганьбися... Йому й землі на той світ зашкода. А я б йому стільки вділила, стілько, щоб хоч на тій землі себе оправдав.

І вона розводила руками, натомленими і важкими, з твердими, немов залізо, мозолями, із порепаними і скоцюрбленими пальцями, із покоробленими нігтями, під які уїлася навічно земля; стара розводила і показувала руками, скільки б то вона уділила йому...

— Чи дадуть ще побачити... От щоб дали костюма поміряти.. Тутово, на плечі, мусить мулятиме, тутово, де родимка, я ту родимку змалечку пам'ятаю, змалечку, ще як мила тебе у балійці.

Жебоніла отак стара всю дорогу, журила своє, клала слово важке до слова, важке, незграбне й сире, як цегла-сирівка, і навіть коли розвиднілось та поїзд пристав до вокзалу, то ще й на пероні хапала сусідок своїх за поли, у вічі благально заглядувала.

— А як, дітки, думаєте, вдень чи вночі його стрілятимуть?

Дівки шарпалися і стидливо втікали боржій від старої, а вона довго стояла під мжичкою, сірою і нудною, як довгі роки, у які з далеких країв виглядала сина; вона дивилась їм услід, мов ті ще мали вернутись, і мовити слово до неї, і дати раду-пораду. Мжичка сікла, падала на обличчя, і вона не чула цього, не відверталась і не втиралася, мжичка падала на старий піджак, непомітно збиралась, і вода великими та важкими краплями збігала з потертого і вигорілого плюшу.

Люди юрмилися на пероні, штовхалися, сміялися, журилися, виглядали і проводжали, тягали величезні валізи; мордатий чоловік з двома череватими сумками сердито штовхонував стару, що стояла якраз між зустрічних людських потоків:

— Що рота розкрила? Сільпо нещасне...

Вона стояла у сутолоці серед гомону і вигуків, серед крику носильників і різноголосся транзисторів, тут розмашисто обнімались, припадаючи до рідних грудей з далеких доріг і довгих розлук, тут вибухали червоно осінні букети, тут щастя чуже всміхалося яскраво й раптово, мов спалахи фотобліців.

Вона стояла серед цього велелюддя, їй вже нікуди не треба більш їхати, нікого проводити і виглядати, і не треба вже від життя нічого — роки за спиною шуміли старим і похмурим бором; в неї, змученої літами, в якої кожна кістка боліла з роботи й життя, не було ні надій, ні жадань, крім одного-єдиного, може, останнього вже жадання.

— От коб його віддали мені поховати... Я уночі б на могилу ходила.

Кричали досвітком невиспані поїзди.

1989 р.

ПОЗАШТАТНИЙ ІНСПЕКТОР

Пилип Калістратович вийшов із служби на гомінку райцентрівську вулицю і легко вдихнув весняної надвечірньої прохолоди на всі свої величенькі, як в опасистій жінки, груди: робочий день, слава богу, позаду, і сьогодні ним уже ніхто потикати не буде. Те, що він робив протягом дня, здавалося йому здебільшого заняттям прісним, без солі і смаку, а справжнє життя в нього зараз тільки починалося. Звівши високо голову, він постояв кілька хвилин, із щемливою втіхою внюхуючись у повітря, ніби сповнений тремтливим хвилюванням гончак, що відчув раптом тягу, але не знав ще, в який бік і якою дорогою поведе його випадок.

Пилип Калістратович ішов вулицею, розминаючись із завше заклопотаними, засмиканими мешканцями райцентрівського містечка, із звичною солідністю, поважно і значуще несучи своє обважніле тіло та злегка розмахуючи грубим портфелем. Минаючи магазини, він деколи вкрадливо зиркав на своє відображення в голубих від весняного неба вітринах і щоразу лишався задоволений: Пилип Калістратович скидався на солідного керівного товариша.

Все життя він зараховував себе до керівної еліти, і коли на службі хтось звертався до нього з якоюсь дрібницею, то мав звичку знехотя відказувати:

— Порадімося і вирішимо.

Усім, звісно, було зрозуміло, що йому ні з ким радилися і нічого вирішувати — за все життя його ні разу, навіть на один день, не висунули бодай на найменшу керівну посаду — проте до його примовки на роботі давно вже звикли, як звикають до старої тумбочки.

Пилип Калістратович не раз уявляв себе значним керівником, в персональному кабінеті, де зблискува-

ли лискучою поліровкою столи для засідань, рад і на рад, рядком стояли телефони для зв'язку з вищестоящими і нижчестоящими, з довжелезною килимовою доріжкою через весь кабінет — ідучи по ній, відвідувач матиме час усвідомити, яка відстань відділяє його від Пилипа Калістратовича. А він, і це не раз бачилося йому мов наяву, тільки одним недбалим порухом зда-тен вирішити або не вирішити долю прохача. Ці жести, коли дружини не було вдома, він з насолодою розу-чував перед дзеркалом цілими годинами.

Особливо вдавався йому один епізод. Він запрошує в кабінет свого підлеглого, що чимось завинив, той стоїть на килимовій доріжці і трясеться, як на різдвя-ному морозі, боячись навіть підвести голову, а в цей час Пилип Калістратович, спираючись на злегка зігнуті в ліктях руки, повільно й грізно підводиться з-за столу, його масивне тіло зависає над підлеглим, мов скеля, ладна ось-ось розчавити, змішати з чорною, глевкою землею; в погляді з-під суворо насуплених брів спалахують і перехрещуються жовті звивисті блискавиці, здатні спопелити в одну мить; здавалося, він піднімається з-за столу під звуки грізної суворої музики, в якій тривожно і заклично гримлять фанфари, сповіщаючи про початок праведного суду й розпра-ви над нещасною повинною головою, від якої врешті-решт лишиться тільки сірий порох і тлін.

Пилип Калістратович гідно переносив кривду фор-туни, яка обділила його посадою. Але він аж ніяк не збирався заривати свій яскравий талантист у землю. Його керівні задатки помічали в багатьох організаціях і цінили. Поступово, крім своїх безпосередніх службо-вих обов'язків, він ніс нелегку ношу обов'язків поза-штатного інспектора місцевої пожежної частини, товариства мисливців і рибалок, райсанепідстанції, товариства рятування на водах...

Урочистим святом для Пилипа Калістратовича ста-вав кожен той день, коли йому вручали чергове

посвідчення позаштатного інспектора. Він ладен був ніжно й трепетно гладити лискучі картонки, яких на-збиралося уже в нього, мабуть, біля десятка. Такого дня він ходив ще гордовитіше, крокував ще поваж-ніше, уявляючи, як недбало вийме новеньке посвід-чення і лясне ним перед носом ошелешеного порушни-ка, грізно відрекомендувавшись:

— Позаштатний інспектор Пилип Калістратович, моє прізвище Пищик.

З картонками він почувався людиною, людиною значущою, яка має право перевірити і дати вказівку.

Інколи його посилали у відрядження в село. Коли поставою, керівними нотками в голосі Пищик справляв враження і його навіть частували, Пилип Калістрато-вич полюбляв говорити, що в нього така ж влада, як і в голови адміністрації: тільки в того влада вкупі, разом, а в Пищика — роздрібнена, по частинках.

Пилип Калістратович був твердо переконаний, що без нього багато справ робилося не так, як слід, не там і не тоді, коли треба. І справді, в когось біля подвір'я знахо-див купу сміття, а то, дивись, кілька оберемків сіна гос-подар примудрився скласти прямо під хлівчиком — теж непорядок з пожежної точки зору. Ось тоді в хід ішло од-не з посвідчень і глибока за змістом керівна нотація. Усунувши таким чином непорядок, Пилип Калістрато-вич з почуттям виконаного обов'язку простував собі далі, не зважаючи на лайку, побажання «а щоб тобі штатна болячка вплуталася», на клятьби, які осіннім листям шелестіли за ним, — така вже його доля. Він навіть привчив себе, зустрічаючись з людиною, дивити-ся на неї якимось особливим поглядом, що немов із сумнівом і зловтіхою говорив: «То це невідомо, брат, що ти за птиця і чим ти займаєшся потай од людей».

Пилип Калістратович, чинно несучи своє розпов-ніле тіло, що на ходу колихалося салістими грудьми, ішов надвечірньою райцентрівською вулицею і шпигов очима по боках, вишукуючи собі поживу, аж поки по-

гляд його вперся в зелену з нетутешнім номером автомашину, що, пискнувши гальмами, зупинилася біля ресторану. Серце Пилипа Калістратовича тихенько тьохнуло і похолонуло, сподіваючись на удачу, і він тепер уже невідступно пас її замилуваним поглядом. Двоє — чоловік та жінка — вийшли з машини і, весело перемовляючись, піднімалися східцями ресторану.

Гамуючи хвилювання, він вичекав якусь мить і теж, ніби ненароком, зайшов до ресторану та, як людина з усіх боків правильна, замовив собі лише мінеральну. Ті двоє вечеряли, і чоловік у високий фужер поволі наливав пиво, що підростало на очах і знову спадало, пінило та колихалося, як ячмінне поле у переджнивну пору під легким подувом вітру, і від того вітру Пилип Калістратович мимоволі облизався, а тому зробився ще зліший. Він був певен, що ці двоє вже нікуди не дінуться, випустити їх з чіпких, як обценьки, рук Пилип Калістратович вважав би для себе образою і безчестям.

А досвід контролера він мав таки пристойний, роками служіння у всіляких комісіях і громадських радах зрощений. Особливо охоче його включали в інвентаризаційні комісії, комісії по списанню всілякого державного майна, і чиновники з фінвідділу наперед були певні, що з того майна уже не буде добра і нікому воно тепер не придасться — кремінна душа Пилипа Калістратовича в таких випадках робилася ще твердішою. В лікарні недавно списували постільну білизну, і одна санітарка, горласта, як півень, все кричала, що не треба рубати та палити ту білизну, а краще лишити бодай на ганчір'я мити підлогу. Пилип Калістратович всміхався та хитрувато кивав головою — знає, мовляв, він те ганчір'я, адже списувалися годящі простирадла.

— Рубати, — аж зігнувшись під тягарем особистої відповідальності, сказав він. — Якщо немає інших думок.

Йому дуже подобалася ця фразочка, і він незмінно вивершував нею свої короткі, але такі яскраві промови, незалежно від того, погоджувалися з ним чи ні, були інші думки чи такі не передбачалися.

— Та в тебе, чоловіче, ніякої думки нема і ніколи не було, окрім хіба паскудної! — верескнула санітарка і вихопила-таки з купи кілька простирادل. Але завгосп, злякано зиркнувши на Пилипа Калістратовича, вихопив у неї з рук і знову кинув у вогонь. Обліті бензином простирадла і наволочки спалахнули високим стовпом, трохи погоріли, а потім ще довго чаділи смердючою купою.

Особливо Пилип Калістратович полюбляв перевіряти їдальні, цехи, заготконтори та гастрономи. Він лишав свій грубий, добряче пошарпаний портфель біля входу, а сам довго варив воду з першого-ліпшого працівника, що потрапляв йому на очі, і той, винувато опустивши голову та нетерпляче переминаючись з ноги на ногу, на мигах показував своїм товаришам, що їм слід зараз зробити. А коли Пилип Калістратович вертався додому, руку його приємно обтяжував замашний портфель з десятком кілець ковбаси чи шматом свіженької печінки.

Якось після одної перевірки він, облизуючи від смальцю губи, зізнався було, що за своє життя зняв дев'ятнадцятеро начальників, і семеро з них сіло.

Та все ж Пилип Калістратович не міг би себе віднести до злостивих людей, бо навіть пишучи на когось, він любив свою жертву і щиро жалів її. Коли один його керівник мав необережність назвати Пилипа Калістратовича ледацюгою, три роки на нього ішли скарги, приїжджало одинадцять комісій — врешті таки зняли цього мудрагеля, і сидів він без роботи півроку, доглядаючи хвору, паралізовану жінку. Всі забули тоді про нього, тільки Пилип Калістратович не забув і надіслав на Новий рік поштову листівку з побажаннями здоров'я і успіхів у роботі — симпатичну таку

листівку з рожевощогою Снігуронькою і Дідом-Морозом, що нагадував їхнього двірника, хронічного алкоголіка Петрушу.

Одне слово, Пилип Калістратович знав свою справжню силу і відчував, що зміг би звалити будь-якого начальника. Лише перед власною невісткою він був безсилий: та затялася, що не ступить і ногою в хату після того, як він, щоб не робити весілля, сказав:

— Ото прийдуть, позжирять усе ліпше...

...Пилип Калістратович урвав свої роздуми і, не чекаючи, поки ті двоє розрахуються за вечерю, вийшов з ресторану — тип, що цмулив пиво, здався йому досить нахабним і хитрим. Обійшовши навколо автомашини, він взявся мізкувати, щоб ті двоє його не обхитрили і не дременули часом, а тоді, всміхнувшись лише кутиками рота, як він всміхався деколи в універмазі, удаючи, що не помічає, як в його череватий портфель пхають якісь даруночки, нагнувся і відкрутив спочатку з одного заднього колеса золотник, а потім і з другого.

Збігши східцями з ресторану, чоловік та жінка підійшли до машини, і чоловік здивовано крутнув головою, мов хотів за вітром вгадати, хто ж то спустив колеса, які все ще голосно шипіли.

— Хто це зробив? — від подиву в нього аж зелені іскри змигували в очах.

— Позаштатний інспектор, моє прізвище Пищик, — покірно і сумно, з видимим жалем і співчуттям, ляснувши картонками посвідчення, сказав Пилип Калістратович, хоч у самого на душі грала маршова музика і били лункі барабани.

Жінка, супутниця того типа, порилася в сумочці, дістала і тицьнула йому документи.

— За кермом — я, — сказала вона.

Тим часом тип поліз в багажник, дістав помпу.

— Качай, як там тебе... позаштатний, — кинув помпу до ніг.

У Пилипа Калістратовича засвербіла права долоня, мов хто збирався у нього просити у позичку гроші, музика чулася уже не маршова, а тривожна, бубни ж, мов засоромившись, і зовсім змовкли.

— Швидше, швидше, — притупував ногою тип. — А то міліцію зараз викличу.

Пилип Калістратович повільно, наче вві сні, взяв помпу і зробив один качок, другий... А навколо вже і зівачи збираються, і знайомі є, і ті, кого перевіряв не раз...

— Керуй, керуй, Пилипе Калістратовичу! — кидає хтось із натовпу.

— Частіше б йому таку позаштатну!

— Як накерується, то й вечері не схоче.

Пилип Калістратович відчув, як по спині скочуються чи не перші в житті краплини поту, музика грала якусь похоронну мелодію, і барабан бив так гулко, як забиваються цвяхи в труну. Душа його наче ділилася надвоє: одна половина гірко й пронизливо шкодувала за тим, що передчасно в'яне його керівний позаштатний талант, бо можуть ще й посвідчення, чого доброго, відібрати, а друга половина злобно зиркала спідлоба у натовп, видивляючись горлопанів і беручи їх на замітку, з якої їм не зійти й до поминального обіду — Пилип Калістратович ще підніметься на ноги і покаже декому, де козам роги правлять і де раки зимують.

1989 р.

МАМО, ВЕРНИСЯ

День, очевидно, мав бути знову як вчора: з глибоким, відмитим, бездоганної сині небом, з чистими, як вперше випрані простирадла, морозами і передвесняними, вирами відбіленими хмарами, з відтанулими калюжами, біля яких галасливо стрибатимуть і навіжено чубитимуться вічні непосиди горобці, що питимуть залюбки синю воду, відчайдушно закидаючи розтріпані і розкошлані голови вгору, питимуть, смакуючи та тішачись крижаною, з дзвінками кристалами льоду, аж густою вологою. Варвара вже подавно лежала з відкритими очима і дивилася у віконні шибки, що з чорних стали непомітно фіолетовими, а там і голубими від тихо і безболісно народжуваного світла.

День наставав нестримно, дужчало владарювання, лише крізь скло холодно та байдуже поблимувала, мінилася та переливалася остання, немов ненароком з ночі забута, припізніла одинока зоря — вона видавалася Варварі примерзлою до нахололої з ночі шибки.

Прокинулася вона давно, відчуваючи, що втома трохи зійшла за довгу ніч, втомленою залишалася хіба тільки душа; маленька, спрацьована, Варвара лежала, згорнувшись калачиком, у великому, немислимо тепер великому напівпорожньому ліжку, та гортала думки, як вже колись читану, не вельми цікаву книжку, і ті думки, видавалося, стиха шелестіли, мов пожовклі та вицвілі сторінки. Вона лежала, боячись ворухнутися, скрипнути ліжком і розбудити дітей, і тільки зважившись, нарешті, повернулася на другий бік та простягла руку, поклавши на порожню й холодну подушку поряд — була та подушка холодною вже півроку, відколи чоловік покинув її і подався до тої

Васьки, Василяни, що секретаркою у районі у начальника одного служила.

Варвару не допікав жаль за Павлом і не точила іржею ревність, бо не мала вельми за чим жаліти і чого ревнувати, відболіло, перекипіло давно і википіло, та все ж у душі, коли не лукавити, десь на самому денці, таки залишивсь якийсь накіп і гірка прикра сіль. Вона знала, що до Васьки їй не доставитися — ні статурою, непомітно й підступно гнутою вже роботою, рачкуванням щоденним з ганчіркою (Варвара прибиральницею була у конторі), Васька ж лебедем пропливала вулицею, вифарбувана, підмазана, як піч у великодну суботу, і парфуми пахтіли від неї, мов від магазину змішаних товарів у їх селі: Варвара свої зморщені руки із задирками біля нігтів тихцем ховала при людях, Васька й не думала, звісно, стидатися довгих і добре доглянутих пальців із нігтями, вкритими лаком, що вилискували, наче вишня, яка ледве налилася і почала вистигати.

Вони жили в одному селі, зовсім близькому до райцентру, жили на одній вулиці мало не сусідами, але видавалося, що живуть на різних континентах — обоє навіть не пам'ятали, коли уже зустрічалися; чуття, загадкове, непояснюване, завше підказувало їм одна одну, — і коли одна ступала на вулицю, то інша напевне звертала в провулок, більше того, вони навіть не могли уявити, як би зустрілися на одній стежці і на одній дорозі, а ще гірше й гіркіше — зустрілись очима.

Вона лежала й дивилася на світліючу шибку у вікні, де так само мерехтіла і змигувала, наче тихо, спокійно і рівно дихала, одинока, примерзла до скла зоря; Варвара переймалася світанковим цим спокоєм і не спішила, бо контору помила ще звечора, а дітей встигає зібрати, і потроху душа її набиралася рівноваги, схожої на цю, досвіткову, між ніччю і днем; коли ж хтось затарабанив, нагло й настирно, у двері, вона аж

скривилася від зрушеної рівноваги і неохоче, вступивши у капці, почалапала до дверей.

Вона відчинила двері, глипнула і остовпіла — на східцях, мов синій привид, бовваніла Василина. Якусь мить вони стояли обидві мовчки, приголомшені та здивовані, і між ними жовтою блискавкою змигнув переляк; розділені не порогом, вони стояли розділені життям, як рікою, і ту ріку перейти непросто, бо бурлить, несеться й клекоче вона, збиває і валить з ніг, в тій шаленій стрімнині, крижаній, аж хапає правець, то чисті струмені йшли, десь народжені джерелами, а то каламуть, то неслися випущеною на волю стрілою, а то знову закручувалися у чорний засмоктливий вир.

— Павла нема, — першою озвалася Василина, хуцнувши білою парою у синій досвітній морозець, сказала, ледве вимовивши цих два важких, як каміння, слова язиком, що з холоду мало слухався і аж рипів.

«П'яна вона хіба, — байдуже думала стямлена вже Варвара, — знайшла у кого питати».

— Тож нема, — відказала, і подоба кривої усмішки ображеною тінню ковзнула сухими губами. — Півроку уже в тебе.

— Павла нема, — вдруге сказала, заплітаючи так само язиком, Василина, і осклянілі очі її вперлися у Варвару, наче в стіну. — Пішов досвітком сіна коневі кинути, і кінь забив. На смерть.

Варвара довго стояла мовчки і порожніми, вихолонувими очима дивилася на Василю; вона не скрикнула, не заплакала, тільки гойднулися сині холодні тіні на її зморхлomu вже лиці, і відсвіт від цих тіней падав на сивину, що несподівано засвітилася, мов у примарному світлі люмінісцентного вуличного ліхтаря. От яке те життя, подумалося Варварі, йдучи від дітей, небіжчик хвалився: «Отепер поживу, як уже заманеться», от яке те життя, думалося Варварі. І не було в неї ні втіхи, ні суму, ні запізнілої злости відомщення, ні жалю, тільки накип отой нараз спав із душі. Все минуще.

— Твій чоловік — то й хорони, — сказала, не дочекавшись відповіді, Василина, і очі її стали меншими і жалкими. — Я з ним тільки півроку була, нащо мені мрець у хаті.

Варвара не озиралася, вона не могла бачити, вона просто відчула — шкірою, спиною, усім тілом, що діти її обоє, прокинувшись, постали враз за плечима, непомітно й нечутно вирости вони, єдині крила її.

— А де ж... він? — Варвара не пересилила себе назвати його по імені, немисливо вимовити «чоловік», і вже зовсім не знала, чи можна було б тут говорити «твій» або «мій».

— У хліві ще... В гної. Я коня боюся.

— Мамо, — тихо сказала дочка і легенько стиснула пальці її — теплими своїми, щойно з постелі, стисла Варварині, вихолонувлі за життя, вузлуваті й шорсткі, мов укриті старою корою.

— Тоді вдвох хоронімо, нашо мені така витрата, — раптом, немов злякавшись, швидко затарабанила Василина, і гладке полив'яне обличчя її враз задобріло. — Він же з тобою вік прожив.

Досі Варвара чогось страхалася звести на неї очі, тепер же цей ляк минув, вона кинула мимохіть байдужий погляд на Василю, кинула, як на щось неживе, ослінчика або етажерку, і рушила в хату вдягатись.

— Мамо, — заступив дорогу їй син. — Не ходіть. Не ходіть туди.

Дорослі вже в мене діти, думалося Варварі, і добрящі вони вдалися, гріх нарікати, але їм ще пожити, взяти в порадики ті літа, що шуміли уже за спиною у неї, як зелене листя на легкому літньому вітрі; їй, втомленій, літа додавали сили та певності. І син, мов відчувши невидимий порух прожитих років, що прохолодою війнули в обличчя, опустил голову і відступив.

Варвара накинула своє нове, ні разу не вдягане ще пальто, перешите торішньої осені з доччиного, і вони

пішли вдвох з Василюю безлюдною спросоння і мовчазною досвітковою вулицею.

На поколуючому морозі хрумтів і поскрипував під ногами сухий сніг; вони йшли перехрестям сусідських поглядів — відколи то стали товаришками? — йшли, немов фотографовані блищами, урочисто холодні і мнимо байдужі.

Смерть завжди несподівана, раптова вона чи ждана, чи навіть жадана з тяжкої і безнадійної хворості; і рідко бувало, щоб після холодного подиху сиріє землі хатні не розгубилися, не метушилися безтолково, не знаючи, за що узятися і з чого почати, аби до поминок справитися; але ось приходять люди, і робота робиться сама по собі, кожен знаходить займишко, все лаштується непомітно і в лад. Так і в Василюїному домі.

Покійник, обмитий і наряджений, лежав на покуті, чоловіки на труну стругали білі, наготовлені на столлярку до літньої кухні дошки, діти з хвої, що пахла смолою й зимовим вітром, плели вінки, а жінки, стиха перемовляючись, поралися на кухні із каструлями.

Варвара стояла над покійником і думала про своє життя із ним, таки добрячий шмат життя, два з половиною десятки літ; та диво дивне, скільки всього траплялося, траплялося не тільки плутаного, просто гірко-го, зрештою, але зараз воно відходило, спливало, мов і не було його; залишався лиш подив — чого він тут, у чужій хаті, поміж чужих людей...

Заміж втрапила вона молоденькою, як ішла під вінець, то жінки казали, що ляльку їй ще б у придане, такою ж на фотокарточці зоставалася — тоненькою лозиною, дитинчам із зляканими очима. Перші роки Павло мав добрий зарібок, шоферував, подекували, що і «зліва» йому немало пливло, та не допливало воно до домашнього порога: чайну «Поліський вечір» поряд із прохідною немарне охрестили всі «матінкою», їй сповідали хлопці свою і синівську, і подружню любов.

Коли ж п'яним роз'їхав школярика, слала йому Варвара три роки посилки в далеке північне місто, яке й досі не ладна вимовити, — переписувала його щоразу, перехиливши голову від старанності, з поштового круглого чорного штемпеля; сама, аби дітей на ноги зіп'ясти, три контори мила і підмітала — дві в районі і одну у селі. Як вернувся Павло, то на бойню конюхом прийняли.

— І чорт його забори, — махнув тоді він рукою. — При свіжому м'ясі якось не похудну. Ще й дітки щодня гостинець матимуть.

І підморгнув так хвацько, як замолоду, кумедно смикнувши вусом, як умів смішити її до весілля — вона і тоді засміялася.

Та не вчащали гостинці в хату, зате стали вчащати сусідки, що пошепки переказували, як набив Павло Василюїнин холодильник копченими язиками та ковбасами.

...Варвара стояла над небіжчиком і дивилась на його руки, перев'язані білою в крапочки хустиною, аби так захолили на грудях, і силувалася згадати, коли бачила вона востаннє, як гладили ті руки дитину по голові, і все ніяк не вдатна була згадати; її ж вони «гладили» не раз і не два — синці подовгу не сходили. Крутий і поміж людей, і поміж тварин, він цими ж руками, бувало, так муштрував того самого коня, під яким і згинув, що з вудил тільки мило летіло.

За день, як піти назовсім із хати, запрягав він коня, і той негадано схарпудився; Павло теж враз скипів, намотав віжки на руку і став хрестити кілком строптивця — здіблений кінь хропів і дико поводив очима, витанцьовуючи по колу навкруг господаря з кривою і злобною усмішкою, після кожного удару кілком по крупу кінь здіймався вгору і загрибав ногами повітря, іржав ображено і благально, мов просив милосердя. Злякана Варвара повисла на руці в чоловіка:

— Облиш, може, він не винен...

Опісля з'ясувалося, що кінь і справді схарапудився не без причини — наступив тоді на цвяха, що невідь-де взявся на подвір'ї.

Варвара дивилась на холодне Павлове, чомусь по смерті піддуге та посиніле обличчя і йшла, мов по кладці, вглиб пережитого; Василина ж, ніяк не надбавши займиська, тицялася з кутка в куток, крутила скрушно і каятливо головою та все приказувала:

— І нащо воно мені... І де воно взялося на мою бідну голову?

Вона заламувала білі руки з довгими пещеними пальцями, на яких жовто зблискували перстні, а хазяйки нишком ховали усмішки у хустки.

— Де ж я м'яса візьму на поминки... — хрустіла довгими пальцями Василина, мов з холоду розтираючи руки.

Сусід Порфир, що зняв щойно мірку з мерця для труни, обернувся вже в дверях і скрива блимнув на господиню.

— Та не скигли ти, — буркнув, — того, що покійник тобі переносив, малої долі стачило б.

Варвара обернулася і кинула на Василину той самий погляд, що й досвітком, як на ослінчика чи табуретку, погляд холодний, байдужий та відсторонений — було на душі в неї порожньо, як на заметеному снігом зимовому полі, де окові ні на чому зупинитися, тільки мете й шарудить сухий причерствілий поземок.

— Чи про це зараз мовити... Хай сходять чоловіки, візьмуть у нас порося.

Варвара побула ще з півгодини біля покійника, постояла мовчки, перекладаючи холодні й важкі, наче брили, камінні думки, а тоді пішла на роботу підмести й помити в обід контору.

Чоловіки поралися з Варвариним поросям, не присідаючи, курили просто за роботою, перекидаючи губами цигарку з кутка рота в куток, мружачись та задира-

ючи підборіддя вгору, аби дим не їв очі. І нарешті Порфир, витерши марлею червоні від крові руки, сказав:

— Там лівер і жир лишився, хай би забрала Варвара. Не викидати ж...

— Помалу, — здивовані очі Василини враз стали круглими, як поштові штемпелі на конвертах. — Мені тут наслідили, начовгали, підлогу тепер фарбуй...

Порфир ікнув від несподіванки, а тоді, не врадивши, закріп п'ятірнею жмут внутрішнього сала і тицьнув у рот Василині, розмазуючи губну помаду.

— Наїжся, — товконув, аж притис до стіни.

— Притерушений, — не образилася Василина, огинаючись та відсварюючись для годиться, і витерла рот хустиною. — Обої мені залапуцав...

Коли по обіді Варвара прийшла до покійника, Василина знов неприкаяно шнуркувала з кутка у куток, щурилася і мерзлякувато терла худі і білі, безкровні руки.

— Де ж я борошна, бідна, візьму...

Не мовивши й слова, вернулася Варвара додому і стала вкладати, тужачись, мішок борошна на дитячі санчата.

— Мам, — підхопивсь помагати їй син. — Не борошна шкода... Люди сміятимуться.

Варвара не відказала синові, зрештою, і не мала чого сказати, тільки опустила сиву свою винувату голову і взялася за санчата.

Хилячись уперед і горблячись, вона повезла борошно вулицею, сяючою снігами, залитою відчулим вже весну, звесілим сонцем, вона тягла ту муку як свою муку, і від скрадливих та жадібних неситимою цікавістю поглядів, якими світили сусіди з-за парканів, вулиця видавалася і зовсім оглушливо сліпучою. Думки, що напливали, не давали спочину душі, вони, мов скулко їм муляло, ворушились десь там в глибині, вовтузилися і перевертались: Варвара чула, що їй заважає щось, вона йшла, мов людина, яка забу-

ла раптово потрібне і тепер ніяк не згадає, її гнітило, що в думках про Павла набігає лише гірке і недобре, вона опиралась цьому, пересилювала себе і боронилася відчайдушно — не могло ж так бути, принаймні так залишатися. І Варвара взялася шукати іншого, перевертати прожите, мов манаття в старій материній скрині, перегортати злежале і давно не чіпане, відкидаючи геть, наче поточені міллю, довгі роки, коли з неї в очі сміялися й тицяли Василю; облишаючи збоку застрахане малолітство дітей, вона перебирала роки, як давнє, цвіллю пропахле шмаття, і не знаходила того, чого шукала, аж поки не наткнулась випадком на той давно призабутий ранок.

Вже досвітком привезли додому друзки Павла — геть безтямного, тільки боса одна нога здивованою сиротою виглядала із воза; виваливши його, мов дрова, під хвірткою, друзки враз завіялися, а Варвара, обхопивши чоловіка попідруки, як малу дитину, тягнула у хату, мила й халючила, роззувала з єдиного черевика. Коли ж він прочманів було трішки, то взявся за жінку, чом вона, нероба така, мух над ним не гонила — Варвара й збігла тоді із дому.

Проспав Павло, вдоволено сопучи, отак до обіду, і розбудило його якесь шкряботіння та брязкіт: діти повзали голими заденятами по підлозі і нишпорили порожніми каструлями. Павло неохоче підвів важку голову, в якій усередку повідставало усе, мов у давньому висохлому наполовину яйці, встав і собі зазирнув туди із цікавістю; без господині там щось віднайти був він, звісно, не ладен, а тому тернув для годиться скибкою хліба пательню і подав сперш малому.

В малого ожили й загорілися очі, він хапливо ковтнув, було, слину й потягся увесь до хліба, але нараз щось невидиме, як скляна стіна, спиноло його; малий завагався, перевів погляд на батька, тоді знову на хліб, що тримав той у дрібно тремтячій від похмільно-

го дрижака прохальній руці — голод потіснив невидиму скляну стіну, але ненадовго, і син, опустивши очі, гребонув від себе батькову руку.

Мала скоса зиркнула і відвернулася.

«Ум-гу-у», — мимовільно й протяжно він рикнув здивованим звіром, і холод, що струсонув його виснажене, мов обмолочене важкими ціпами тіло, вибив хміль до остатку. Щось не знане давно ворухнулося раптом у ньому, незвично тепле й щемке, і він взявся хапливо, плутаючись неслухняними пальцями у колготках, вдягати дітей: він уперше отак відчув, що ці два крихітні й замерзлі тільця, які повзали поміж каструль, є часткою його самого, невпинне продовження хоча баламутного, але його ж таки життя.

Незадовго удягнені діти світили умитими личками, як нові копійки, а Павло, винувато ховаючи погляд, заходився коло плити — небавом на ній шкварчало і булькало, він же, почепивши жінчиного фартуха, поважно й значуще походжав головнокомандуючим понад строем каструль. І коли на поріг заявила сусідка Ніна із свіжою, теплою ще новиною на губі, і вона зобачила Павла із начепленим клейончатим фартухом, що стирчав на ньому неоковирно та лопотів, наче бляшаний, то в неї з того видава перестали слухатись очі і замигтіли раптом, мов кульки у барабані спортлото. Промимривши позичити хліба, вона крутнулася, аж вітер зняла спідницею, і чимдуж подалася із хати.

Але через хвилину вже на порозі стояла інша сусідка і жалібним голосом присьма просила позичити жменьку солі — очі її також були голодними, вони бігали по кімнаті і хапали усе підряд, як лякливий злодій у лавці дрібних товарів; великодушний Павло відсипав їй солі повну мисочку.

Потім заходили ще і ще, а коли у дверях постала Юстинчикова Ганна, що досі не знала, де й клямка у них, то не встигла навіть розкрити рота.

— Сіль вже позичив, хліба давав, тертку забрали, — блимнув господар з-під брів звичним таким, сутінковим поглядом. — Чого іще?

— Та я хіба що... — перелякано подавала голоблі назад повнотіла Ганна, оторопіло дивлячись на Павлові руки у тісті. — Та я нічого...

Останнім прителепав кум Олексій, посидів мовчки, покурих собі, поцмакав губами — Павло відав, що як кум перебере, то завжди отак прицмакує, а тоді, вперше не дочекавшись угощення, журно сказав:

— Ти б тогово, Павле... Порядку на кутку не псував.

— А не пішов би ти, куме, під чотири вітри, — не втерпів урешті Павло. — Я вам тоді цікавий, як Варвара навколо хати ганяю.

Як понесло Павла, то вже не міг зупинитися, прибрав у хаті і коло хати, попорався і дав лад подвір'ю, добряче таки запецьканому, навіть сам вбрався і причепурився.

Три дні вертався Павло з роботи просто додому, і всі ці дні Варвара ходила святечна, уперше з піднятою головою, випрямилася раптом і навіть рук не стидалася. Три дні чоловік хазяював, та не стачило, певне, на більше, і як завіявся після того, то тиждень і з свічкою його б ніхто не знайшов.

...Варвара тягла дитячі санки з борошном залитою сонцем вулицею, вулиця сяяла від урочистих снігів, на які від тополь лягли голубі довгі тіні — навіть дві чорні ворони, що сановно походжали машинною колією і дещо зверхньо зиркали на перехожих, не применшували зимової храмової урочистості; Варвара тягла санки, що повискували ненароком скривдженим цуцням, і думала про пережите. І коли вона згадала той день, здивованих і вмитих дітей і не менш здивованих та спантеличених жіночок, яким так нагально знадобилася позичка, їй легшими стали санки; очі сусідів, під беззвучним прострілом яких вона зараз

ішла, скрадливі погляди з-за парканів та ледве відхилених фіранок із несхвальних, осудливих і недоброчливих видалися теплішими і співчутливішими. Душа в неї під цим незамутненим сонцем, на незаїманій непорочній білині снігів немов оновилася, як оновляються старі ікони чи древні картини: кіптява спала, ржа осипалася, і сяяла вона та світилася аж лячно — бо навіть раз на віку зроблене кимось добро не гине, навіть зроблене рідним дітям; воно не щезає, не тліє, не іржавіє; і в цьому знайшла вона власне виправдання і помилювання.

— Мамо! Вернися... — линуло наздогін доччине у лункому й пружному повітрі, але долинало з такого далекого далеку, з-за якогось порога, що був ще до болю.

2009 р.

КАРАТ

Третій день Карат лежав у буді голодний, прип'ятий ненависним залізним ланцюгом, і від млосної порожнечі у запалому животі в нього аж шерсть настовбурчилася на загривку, наче він сердився на якогось ворога і ладен був от-от кинутися в бійку. Зараз він легше переносив спеку, якої раніше не терпів. Але зовсім робилося йому непереливки вечорами та досвітками, коли із кватирок та прочинених вікон випливали й носились подвір'ям немисливо дражливі, аж памороки забивало, запахи свіжої їжі, яку готували господині.

Він безпомічно никав і не міг у буді знайти таке місце, де б хоч трохи прихистився від знадливих тих запахів; цього не вдавалось йому навіть тоді, коли тисцявся носом у соснові, розпарені за довгий сонячний день стінки буди, однаково у горлянці й животі пекло, наче він наковтався товченого скла, а перед очима пливли жовті та червоні кола.

Коли робилося геть нестерпно, Карат із сліпим відчаєм брався гризти ланцюга, гриз затято, крутячи з боку у бік головою і пнучись пошматувати залізяку, що ув'язнювала його в тісній остогидлій буді, гриз, доки з блідо-червоних ясен не починала скапувати гіркувата сукровиця.

Але не тільки голод допікав Карату. Йому муляла ще невідомість, оте незрозуміле, що сталося, як на його собачий глузд, в досить знаному вже начебто світі, де його досі усі любили й гладили по чорній лискучій шерсті, — був він весь, мов з вуглини, тільки кінчик носа білів, наче навмисне хто позначив крейдою. Можливо, за ту білу цяточку і назвали його Каратом.

Господар, звісно, пропадав отак не вперше, тільки раніше хтось виносив харчі й озивався підбадьорливим

голосом. То могла бути господиня, молода ще, трохи не уважна жінка, бо, погодувавши його, забувала, як це робив господар, легенько почухати за вухом, і тоді Карат, припавши до землі, вдоволено потягувався, тішачись млосною насолодою; могла бути наймолодша господиня, дівчинка років десяти, вона високо піднімала в руці шматочок м'яса, і Карат, грайливо заскавулівши, підстрибував, клацав зубами, наче обценьками, і вихлоплював мало не з пальців звабливий кусень, за що в нагороду щоразу одержував добавку. Зрештою, то міг бути сусід господарів, чоловік неговіркий і навіть похмурий, проте добрий і нескупий, бо коли ніхто не з'являвся з домашніх, він не шкодував кинути йому замашний шмат ковбаси. Тепер же чомусь до Карата нікому не було діла, всі просто не помічали його.

Похмурий сусід, проходячи вранці повз буду, недоволено відвернувся, мов вони зроду були незнайомі, і коли Карат здивовано упівголоса згавкнув, наче дорікнув за неухажливість, той тільки зблиснув холодними білками очей і несподівано копнув у бік собачої буди порожню бляшанку.

Від образи й розпуки Карату захотілося бодай толенько й неголосно поскавуліти, але він, вткнувши голову у напружено витягнуті уперед лапи, зумів пересилити себе і перемовчати — він знав, що поводитися так непристойно, треба терпіти, і хтось обов'язково згадає про нього і врятує від пекучого голоду. І він терпів, раз по разу ковтаючи нудотну слину, коли вітер із вулиць невеликого містечка приносив з-поміж бензинного гару, цигаркового диму, відразливого запаху розпеченого і поплавленого асфальту пахоці їжі, що лоскотали вологі нервові ніздрі і змушували їх тремтіти.

Незрозумілі пригоди, що сталися з господарем, спантеличували пса, тривожитися йому було про що, але Карат не міг знати усіх подробиць людського життя.

Дві біди звалилися на голову господареві: в його просторому службовому кабінеті, куди відвідувачі за-

ходили сторожко і шанобливо зупинялися, ледве причинивши двері, тепер порядкувала зовсім інша людина, переставляючи на свій смак столи і шафи, а відразу на другий день, коли він мовчки виклав на стіл грубу зв'язку ключів, у господаря в далекому місті помер батько.

Карат бачив, як удосвіта поспіхом вся сім'я, забувши про нього, сідала в машину, тільки не в ту, білу, яка тихо підкочувала щоранку до під'їзду, а чомусь в інакшу, жовту з невеличкими шашечками на дверцятах, але він не сподівався, що їдуть вони так надовго.

Деколи Карату вдавалося відігнати невеселі думки, забути буркотіння у голодному животі. Забившись у куток і приплющивши очі, він примушував себе годинами незрушно лежати і згадувати зовсім недавнє і безпечальне життя.

Ось господар повертається з роботи, і Карат, ще на східцях зачувши його неспішні, притомлені кроки, б'є хвостом і, припавши животом до підлоги, нетерпляче скімлить, тоді пустотливо летить назустріч і плутається попід ногами, підстрибує і хоче лизнути господаря в лице, нарешті, коли той лагідно відбивається від собачих ніжностей, кидається стрімголов і приносить капці. І хоч би який був утомлений чи роздратований господар, він неодмінно усміхнеться. Карат і собі не зможе стриматися, і на його чорній незлобивій пащі, позначеній маленькою білою цяткою, несподівано розповзеться мимовільна усмішка, оголюючи полив'яні зуби. І тільки одного разу господар, повернувшись з посірілим лицем, на якому злегка посмикувалася права повіка, мов він узявся всім підморгувати, ні сіло ні впало ударив собаку — Карат тільки здивовано пискнув і поволі забрів у куток за вішалкою й увесь вечір пролежав там, навіть не ворухнувшись.

Господар, заплющивши очі, щоб погамувати нерво-ве пересмикування повіки, просидів у кріслі мовчки години зо дві і вже пізно ввечері встав, підійшов до со-

баки і погладив по шиї і довгій лискучій спині, просячи пробачення. Кривда не відразу відпускала Карата, пес поспішно відводив погляд, аби не зустрітися з благальними господаревими очима, але така вже була його натура, що він не міг довго ображатися. Карат зрозумів господаря, не притаїв зла і пробачив йому, як зрозумів і те, що людям живеться, певне, куди важче, аніж йому, собаці.

Незабаром він упевнився, що голод легко забувається, якщо згадувати тихі осінні надвечір'я, коли вони ходили на полювання. Карат ішов по болоту легко, мов не торкався пожухлої уже осоки, безшумно перестрибував з купини на купину, відчуваючи, як завмирає його охоплене мисливською пристрасстю серце. Ось він спинився і зіп'явся на задні лапи, на мить мов завис у повітрі, сторожко повертаючи головою: в струмках запахів, що пливли трохи вище, йому вчувся той єдиний, неповторний, бентежний запах лискучого пір'я й нагуляного на привіллі пташиного тіла. Карат перейшов на потяжку і, безпомилково відчуваючи, де зачаївся птах, тепер пробирався вперед так сторожко, що й не шелеснула билина; він не бачив і не чув вже нічого, окрім цього щемливого запаху, не було ні болота, що збулькувало інколи, ні високого безхмарного неба, де зрідка пропливали недосяжні, а тому байдужі йому птахи, ні мошкари, що нахабно й набридливо лізла в очі, не відчував, як колола і різала лапи ще торішня ламка трава, він тільки відчував, навіть не оглядаючись, як наближається за ним господар...

Ще мить — і Карат завмирає у стойці, усім своїм серцем, що билосся нестримно й шалено, благає господаря не забаритися, не сполохнути марне птаха в останню, вирішальну мить. Нарешті він робить кілька блискавичних стрибків, і, б'ючи крилами по воді, селезень зривається ввись, востаннє зблиснувши переливом пір'я навпроти призахідного сонця, і оглушливо гримить господарів постріл...

Деколи на Карата напливали і недобрі спомини, від яких він, як від передсвітанкової прохолоди, злегка здригався і шкрябав пазурами по дощатій долівці буди. Одної ночі сюди прийшло двоє незнайомих, вони якийсь час постовбичили біля сусідської клітки з кролями, і Карат спершу подумав, що то так і треба, може, пораються хазяйки, але несподівано один з них підскочив і накинув йому на голову мішок, спритно чіпкими пальцями водночас здавивши горлянку. Карат не встиг навіть згавкнути, він відчував тільки важке сапання цього незнайомця і відворотний горілчаний дух: дихати йому ставало все важче, а перед очима змигували зелені, жовті і червоні іскри.

Потім Карата, зв'язаного вірвовками, довго везли у машині і недбало скинули у якомусь хлівчику біля дров. Цілу ніч він гриз ті вірвовки, від яких неприємно до рота липло ляне волокно, і таки перегриз, а тоді підрип попід стіною вузьку нору і до ранку, всю дорогу відпльовуючись від налиплих волокон, повернувся додому з шматком вірвовки, що все ще теліпалася на шиї. Відв'язуючи її, господар довго і спантеличено крутив головою.

Гірше було іншого разу, коли господар на слізне прохання подарував Карата своєму другові у військовій формі. Тоді його знову довго везли, доглядали дуже уважно і чим тільки не пробували годувати. Але минав день, другий, третій, пес був наче сонний, бридливо відвертав голову від кинутого шматка м'яса чи підсмаженої, спокусливої печінки, ні на кличку свою, ні на команди не відгукувався; він просто лежав з потьмянілими очима. Каратові наче щось марилося, крізь напівдрімоту йому вчувалися знайомі голоси, особливо малої господині, яка залюбки бавилася з ним і вигадувала найчудернацькіші здивки — в'язала банти, впрягала у возика і витворяла ще багато чого такого, що він терпів поблажливо, аби лиш їй було приємно.

Карат не знав, що товариш двічі телефонував господареві:

— Перестань нудьгувати за собакою, — благав той у телефонну трубку. — Він не тільки нічого не хоче робити з того, чим ти дивував мене, а й їсти відмовляється. Я тобі або поверну його, або він здохне.

Врешті його таки відвезли додому, і господар спочатку вибачливо розводив руками, а потім, як лишився з собакою наодинці, довго гладив його і заглядав вивинуватим поглядом у розчулені зустріччю зеленкуваті Каратові очі.

Відтоді господар не розлучався з Каратом, брав з собою навіть у відпустку і часто мав з ним чималенько клопоту, а одного разу навіть пригоду.

Це трапилося у чужому, гамірному місті, де незрівнянно більше, аніж у їхньому містечку, гриміло й бряжчало заліза на вулицях, ще поспішніше метушилися люди. У магазині на кілька поверхів, у натовпі мала господиня якось відбилася від батька і загубилася, а коли вона із заплаканими очима вибігла на вулицю, де Карат терпляче чекав у вказаному йому господарем місці, він враз здогадався про все. Дівчинка спочатку зраділа собаці, але в розпачі вона не знала, що ж вчинити, як розшукати батька, Карат тим більше не відав, а коли мала плакала, він, мов утішаючи, благально вертів хвостом і тихенько підвискував. Коли ж мала не втерпіла і кинулася шукати батька поміж людей, Карат враз посуворів, метнувся за нею і схопив її за одяг.

Він, власне, не знав, добре то він чинить чи зле, і це його непокоїло, зате твердо знав і вірив у порядок: якщо йому сказали чекати тут, то він має тут і чекати.

Прововтузилися вони, може, з півгодини — коли мала поривалася йти, він тримав її за одяг, а коли плакала — то ставав на задні лапи і все силкувався лизнути в лице, заспокоїти і розвеселити. Господар врешті здогадався вибігти на вулицю й побачив, що їх уже обступили здивовані і занепокоєні люди.

...І все ж, як не обманював себе Карат споминами, що миготіли у голові, як дерева і будинки за вікном машини, коли їхали на полювання, голод все одно смоктав живота невідступно; йому здавалося інколи, що з нього лишилася тільки туго натягнута, як на барабані, шкіра та ще настовбурчена шерсть. Коли голод не тамувала навіть полуднева спека, він спробував розірвати ланцюг. Рвонувшись і не здолавши металу, Карат впав у сіру, стовчену його ж ногами куряву.

Поступово прийшовши до тями, Карат порачкував назад і плигнув удруге, потім, брязкаючи ланцюгом, ще і ще; він уже погано пам'ятався і майже не бачив нічого ошалілими з неймовірного болю, налитими кров'ю очима, але відчайдушно плигав, аж поки, обірвавши нашійника, покотився клубком по двору.

Кілька хвилин він лежав непорушно, згодом встав, і заточуючись, почвалав через подвір'я до смітника, звідки, крізь сморід відразливої гнилизни, долинали зманливі запахи. Жадібно приношуючись, він нетерпляче звівся на задні лапи та спробував заглянути в ящик, але кришка була щільно причинена, і він тільки пошкрябав лапою по зчорнілих дошках. Тоді Карат обійшов навкруг ящика і, перехиливши голову, заглянув у щілину: зовсім поряд, біля якихось черепків, лежала надкушена скибка хліба — він вловив його млосний, ледве чутний запах, і від недосяжності тої скибки Карат тихо і ображено вискнув.

Поникавши і покрутившись тут ще якийсь час, він неохоче побрів подвір'ям. У вікні сусідського будинку Карат побачив раптом дівчинку, що жувала бутерброд, запиваючи чимось білим, очевидно, молоком, і він раптом спинився, несподівано для самого себе призвівся на задні лапи і, облизнувшись, заглянув дівчинці у вічі. Дівчинка теж побачила його, засміялась і спочатку простягнула булку до шибки, а коли Карат винувато кліпнув очима і облизнувся вдруге, неприємно скривила рота і показала йому язика.

Карат поволі опустився на передні лапи, відвернувся і побрів далі, на вулицю, відчуваючи, як під лапами м'якне і злегка прогинається розпарений немилосердним, шпарким сонцем асфальт. Тепер Карат страхався заглядати людям в очі, він просто брів краечком тротуару, никаючи очима по боках, і йому спало на думку чимскоріше вибратися з цього галасливого міста, де так круто чомусь переінакшуються люди і все життя, вибратися туди, до очеретів над рікою, де полював не раз із господарем, п'яніючи від поспішного і лякливого лопотіння пташиних крил, і де, здавалося йому, ждали воля, простір і харч.

Ненароком кинувши оком, у невеличкому дворіку Карат запримітив на нікельованих, блискучих коліщатках дитячу коляску, і в першу мить вона не привернула його уваги, але щось змусило його повернутися поглядом: з кишеньки в колясці, закрита жовтою соскою, зманливо виглядала пляшечка молока. Він зніяковіло приспинився, і неждана думка спантеличила його. Голод штовхав до дитячої коляски, йому вже навіть вчувався у пересохлому роті смак того молока, і водночас його мучили докори собачого сумління, бо ніколи досі він не брав того, що не належало йому чи не давали йому по добрій волі; Карат нараз завагався і геть розгубився, стоячи на цьому роздоріжжі. Нарешті він струснув головою так, мов потрапив у добрячий дощ і хотів струсити з себе лоскїтливу вологу, проте сумніви і вагання не спадали, як спадають і облітають крапельки дощової, пропахлої теплим вітром води.

І все ж голод був дужчий за усі його докори — у кілька стрибків Карат опинився біля коляски, в якій, тихо причмокуючи пустушкою, дрімало рожево-щоче, кирпате дитя. Ставши на задні лапи і обхопивши пляшечку передніми, він смоктонув на всю силу, аж злякано вискнула гумова соска, і пахуче молоко, засмоктуване разом з повітрям, із свистом полилося у спраглу собачу горлянку. То було навіть не молоко, а

ріденька манка на молоці, але це його не обходило за раз, головне — то був харч, рятівний для його вимордуваного та знесиленого тіла, і від терпкої насолоди в першу мить він лиш крутнув хвостом і приплющив очі.

Раптом Карат почув галас, високий жіночий голос злітав угору, як злітає наполоханий птах, і він, не відриваючись від пляшки, злодійкувато скосив око. До нього бігли двоє — попереду жінка з побілілим від страху обличчям, а за нею — чоловік. Колючі, мов цвяхи, чоловікові очі Каратові здалися знайомими, і нараз він таки згадав їх.

Колись цей чоловік полював разом із його господарем, і йому запало у пам'ять, як він гладив Карата, гладив сторожко, силувано, мов його хто приневолював, а ще запали у пам'ять очі, в яких не було тої звичної людської приязні, а зачаївся лиш острах перед незнайомим собакою. Зараз же в очах того чоловіка не було ні страху, ні тодішньої запобігливості, з його обличчя із вишкіреними жовтими зубами сипала синіми іскрами лише злоба, а повз Карата, підстрибуючи і кришачись на червоні осколки, пролетіла запущена на бігу цеглина.

Карат смоктонув ще раз, востаннє, і, обережно знявши лапи з коляски, нехотя відірвався від пляшки. В кілька розгонистих стрибків він щез за рогом будинку і без вагань подався за місто, подалі від цих пересичених жовтою злобою очей, від таких мінливих людей, мінливих і геть незрозумілих йому тепер.

1988 р.

МЕЖА

Він ввійшов у палату рвучко, аж поли халата металлялися і лопотіли за ним, не ввійшов навіть, а швидше, ввірвався — невеличкого зросту, з рудою короткою чуприною, що видавалася щіткою з мідного, не вельми гнучкого дроту, ввірвався, розмахуючи довгими руками, які виглядали мало не по лікті із закоротких рукавів стандартного лікарняного, накрохмаленого до стану покрівельної жерсті халата.

— Як? — спинився лікар стрімко й здивовано біля першої хворої, бабусі Марти, зморхле сіре обличчя якої нагадувало скорбне, різьблене з дерева, припале пилом лице якоїсь святої із сільської занехаяної і перекособоченої каплички. — Ти ще й досі Богові душу не віддала?

— Чи я така вже важка вам, — ображено заворушилися і зашелестіли пошерхлі, збляклі і пожовтілі, мов газетний папір на сонці й негоді, губи старої. — Я сама би рада померти...

— Грішила ти, мабуть, чимало, — обмацуючи і обстукуючи довгими, мов рибальські весла, лапищами, він не слухав образ і кривд старої. — Того й не вмираєш, що каються тепер вельми довго...

До наступної хворої, жіночки років під тридцять, що дивилась на нього круглими, як ватрушки, витріщеними і переляканими очима, він, навпаки, навіть словом не вважав за потрібне озватись: тільки піднімав їй руки, згинав тіло у попереку, мов була вона не живою людиною, а гіпсовим навчальним скелетом, що легко складався і розкладався, і далєбі ні на що інше, окрім такого, не був удатен.

Галина Гордіївна водила здивованими і сторожкими очима за лікарем, мов за кульовою блискавкою, що негадано у палату ввірвалася і ладна була от-от наро-

бити добрячого шелесту. Вона чудувалась: невже це той самий хірург, до якого так довго і безуспішно добивалася, аж доки давні, ще з інститутської лави знайомі, в свою чергу через своїх знайомих, не допомогли втрапити їй в оці довжелезні, що звисали й теліпалися клешнями, червоні лапаті руки.

— А ти? — спинився врешті навпроти неї. — Лікуватися будеш чи ще поживеш?

Вона не образилась на таке поштиве звертання, очевидно, однакове у нього і до школяра, і до літньої вже людини, пропустила мимо уваги зашмуляний жарт; її більше образила насмішкуватість у погляді прудких, кольору пересушеного тютюну, маленьких очей.

Наступного дня, як видалося Галині Гордіївні, він сиинився біля неї на кілька хвилин аби спинитися, з не дуже обтяжливого, але все ж обов'язку, отак собі приспинився відчепного і знову завіявся із палати, лопочучи бляшаними крилами перекрохмаленого халата.

А десь третього чи, може, четвертого дня вона все ж не стрималася.

— Лікарю, чи бодай якась у мене надія є?

Він тільки носом насмішкувато підшморгнув.

— Ніякої, — позіхнув, було, лінкувато, але в ту ж мить схаменувся та прикрив рота лапатою долонею. — І я не циганка на ринку, аби вгадувати за гріш далеку дорогу й казенний дім.

— З вами навіть здоровій людині говорити важко, — вона відвернулася і вперлася очима в стіну.

— І то правда, — згодився, кивнувши рудою чуприною. — Нічого теревені правити.

Кілька днів по тому лікар і ногою не ступав у палату, тільки біля Галини Гордіївни, готуючи до операції, зранку до вечора тупцяли сестри і лаборанти із хитро-мудрими приладами, де непевно хитались по шкалах, як хитається доля, тонесенькі стрілки та весело і кепкуюче переморгувались різноколірні лампочки. Гали-

на Гордіївна боялася операції — при згадці про неї аж зуби мерзли.

— Випишіть мене, дівчатка, — сказала якось молодій сестричці з веселими і добрими, трохи здивованими очима. — Краще померти своєю смертю, ніж під ножом цього живодера.

— А ви його просто не слухайте, — із сміху, дрібного і потамованого, у неї тряслися руки, і хлюпнули на долівку ліки із склянки. — Вам треба не те, як він балакає, а як він оперує.

Останні три дні перед операцією Галину Гордіївну майже не турбували. Вона лишилася наодинці зі своїми думками, що набігали, як хвилі на берег тихого лісового озера, шаруділи і хлюпались, неспішно відкочувалися, натомість же знову набігали свіжі. Вікно з палати виходило в сад, і вона годинами дивилася, як розгулюють зеленими жестяними покрівлями сусідських будинків поважні сиві голуби, як на вузлувате й покручене старе яблуневе гілля всідаються горобці, знімають ще з досвітка немилосердний рейвах і гвалт, щохвилини чубляться і знову миряться, а помирившись, із лопотінням десятків прудких крил галасливо зриваються з яблунь і подаються в інші подвір'я у вічних пошуках їжі і свіжих пригод — за вікном була воля, незамкнутий простір, там ходили здорові й веселі люди, там було недосяжне тепер для неї життя.

Кілька років уже хворіла Галина Гордіївна, пекло їй у грудях, мов там тліла жарина, і час від часу хтось безжальний, немилосердний роздмухував ту жарину; траплялося, трішки вона вичахала, але з часом з новою, жорстокою і мстивою силою згадувала про себе, смоложила й жалила, і світ фарбувала у жовте. Випадком діагноз Галині Гордіївні став відомий, і вона з ним змирилася, ужилася з неминучим та не йняла більше віри таблеткам, білим та жовтим горошинам, що з брязкотом тричі на день медички кидали їй у склянку, ані прийдешній, як сказали відверто, таки ризико-

ваній операції. Наступала якась досі незнана до всього байдужість, мов душу її обгортали ватяною ковдрою, яку безсилі здолати і тепло, і житейський холод. Галині Гордіївні нітрішки не шкода було себе, своїх сорочка ще неповних літ, в які вона все поспішала кудись, спотикаючись; не шкода їй чоловіка, бо непевною раптом стала, чи й любила його коли; диво дивнеє, навіть не шкода було дітей, фотографія котрих завжди стояла на тумбочці поруч.

Вона днями лежала одземком, заплющивши очі, і слухала, як напливає глухоніма велетенська тиша — її порушували хіба придуркуваті горобці, що прилітали час від часу і вовтузились та цвірінчали за вікном. Їй видавалось тепер, що лишається вона одна-однісінька на всьому світі, лишається тільки її біле, як паросток у льоху, що давно не бачило сонця, німічне тіло на одинці із грізною хворістю, що чаїлася в тому тілі.

Настав день операції.

Вона здригнулась, коли біля ліжка, ледь скрипнувши, спинилась каталка. Вкрита каталка була простирадлом холодної, як сніг на морозі при місяці, відлякуючої близьки.

— Ми повеземо, — сказала сестра із здивованими очима.

— Я сама, — сказала Галина Гордіївна.

Їй негадано заманулось самій пройтися, може, більше уже, ворухнулася в'яла думка, самій не прийдеться, звідси рідко виходять, частіше ногами вперед вносять.

Порожня каталка повільно котилася довгим і лунким, мов тунель, коридором, опустивши голови, сестри й вона понуро за нею брели, як за домовиною одинокого і бездомного, без близьких і родини покійника.

В передопераційній, яку навпіл по підлозі ділила червона риска, лікар недбало подав журнал.

— Розпишись, що згодна на операцію.

Холодною рукою Галина Гордіївна взяла від нього білу кулькову ручку, а лікар байдуже відвернувся до вікна.

І те, як він відвернувся, заклавши руки за спину, та знічев'я узявся підгойдуватися на пальцях ніг, їй черкнуло найбільше душу. Вона навіть подивувала цьому — і яке їй тепер, здавалось, до того діло, вона одна уже, одна-однісінька. І все ж противилось щось та бунтувало в її душі, вона ще ж людина, навіть з нею отак...

Галина Гордіївна узяла кулькову ручку і вистиглою обезкровленою рукою намірилась ставити підпис — намірилась і не змогла, її руки невтримно тремтіли, кулькова ручка, ледь торкнувшись паперу, підстрибувала бороною на невиробленому полі; здивована Галина Гордіївна, зібравшись уся у жменьку, у кулачок, спробувала ще раз, однак руку, що тряслася, мов у п'яка з немилосердного похмілля, марне було підкорити волі; відчуваючи, як червоніє нестримно із сорому, вона вдалася на хитрість, поклала й притисла щомоці ліктя, проте й хитрість лишалась безсилою — кулькова пластмасова ручка в льодяних закоцюблених пальцях стрибала і витанцьовувала, немов у неї вселилась жорстока й глумлива, нелюдська сила.

— Однаково не підпишеш, — озвався із зловтіхою лікар, не повертаючи голови і все ще підгирцюючи на пальцях. — Там подивись, не одна ти хоробра така... Став хрестика.

Погляд її мимоволі ковзнув журналом. І справді, навпроти більшості прізвищ значились хрестики, лише деінде стояли чіткі і впевнені підписи — ніколи вона і нікому не заздрила, а тут чи не вперше позаздрила людям, невідомим своїм побратимам в біді, які і перед червоною рискою, перед тією межею не зігнулися та не вичахли.

Душа її бунтувала, опиралась приниженню й зверхності цього лікаря з довгими, як в орангутанга, рудим волоссям зарослими дужими руками, опиралась безвір'ю і глухоті здорової людини; та все ж вона пересилила себе і, важко зітхнувши, шкрябнула дві перехрещені і тремтливі карлюки.

Галина Гордіївна поклала ручку і подалась було до червоної rischi, але в якусь мить завагалась і, зустрівшись очима з лікарем, що, нарешті, обернувся обличчям, мов спіткнулася об невидиму перепону.

— Може, вернешся? — кпилися тютюнові очі. — Не пізно. Чи комусь в палаті щось хочеш сказати?

— Хочу на фотографію діток глянути, — видихнула вона.

— Принеси, — кивнув санітарці.

Галина Гордіївна сама не знала, чому так любила цю стару фотографію. Давно, ще сини були зовсім малими, виїхали сім'єю на лісове, задумливе поміж сосон озеро, і менший впіймав підлящика, здобув перший рибальський трофей у житті. Так і лишилися на карточці — на жилці б'ється й підстрибує рибина, вигинаючи пружно спину і зблискуючи проти сонця лускою, горять очі у меншого, а старший з відкритим від подиву ротом, розпростерши кумедно руки, ловить і ніяк все не може впіймати здобич. Кожного разу в палаті, як гляне тільки на фотографію, Галині Гордіївні спливало на пам'ять те надвечір'я, знов звучав дзвінкий сміх дітей, і бачила рибину, що відчайдушно билась і боронилася, виляскуючи хвостом; над багаттям знімався бузковий дим — з імлі часу, мов із диму того багаття, верталися далекі вже, молоді безтурботні літа; і легшало Галині Гордіївні, пригасала у грудях невсипуца жарина, і ставала тугішою жилка, що в'язала її із життям.

Санітарка принесла фотографію.

Галина Гордіївна довго і гірко дивилася, але цього разу чомусь рибина вже не билась, дим утратив свій

колір і незрушно завмер, не лишалося більше полиску сонця на хвилі, що скидалось, гойдалось, кришилося, грало й іскрилось, а залишився тільки зжовтілий і потрісканий глянець давньої фотографії із альбому.

— Все, — сказала вона.

Злегка приплющуючи повіки, лікар довгим прихмуреним поглядом подивився на неї, а тоді на журнал.

— Я ще розкажу, хто і як підписує, — мовив, мовчимось загрожував.

А далі був сон.

Вона падала в прірву, в бездонний, як безвість, колодязь із зарослими мохом слизькими цямринами; від безупинного лету перехоплювало подих, але страху не було — тільки тіло ставало легким напрочуд, невагомим, незалежним від світу, від круговерті його й суєти, незалежним від болю. Вона знала, що день, але бачила зорі, вони миготіли вгорі, в безкінечно високім кружечку неба, миготіли, спалахували, переливалися, і в міру того, як все глибше і глибше летіла вона, меншав, мізернішав і віддалявся кружечок неба, а вродливі і доброзичливі зорі збігались докупки.

Весь цей час, все падіння її поміж вогких холодних стін, де заблукали звуки, неприкаяно розгулювало і гоготіло відлуння, відчуття неминучості удару було нерозлучним із нею, та падіння тривало, а дно полишалось ще більш недосяжним і дальшим, ніж небо.

Коли розплющила очі, Галина Гордіївна стямила-ся не зразу — вона була в іншій, незнайомій досі палаті.

— З приїздом, — сказав лікар і засміявся, виставивши напоказ рідкі й жовті, мов кволі і бляклі перші шильця трави навесні, прокурені кривобокі зуби. — З приїздом із того світу.

«Господи, — подумала втомлено і розбито, блимнувши чужим відстороненим поглядом. — Це створіння навіть посміхнутися здатне».

— Розкажіть, хто і як підписується, — несподівано вичавила із себе, мов останню зубну пасту зі сплющеного, вже порожнього тюбика.

— Не сьогодні, — фуркнув і враз погасив, мов задув, посмішку. — Ще буде час.

Вона почувалася сперш як позбавлена вологи й землі, з поруйнованим корінцем молода щепка, але день за днем полишали її ота невагомість, коли падала в безвість, в бездонний колодязь із порослими мохом слизькими цямринами, — поступово вона, як те пересажене дерево, починала, хай ще несміло, знову пускати коріння. І якось на обході вдруге Галина Гордіївна нагадала про підписи перед операціями і журнал.

Лікар якраз розгортав тонометра, і руде волосся на його руках міддю зблискувало в променях сонця, що скісно падали із вікна.

— Нікому досі ще не казав, ото вам мене смикнуло вперше, — від негаданого, неприродного навіть якогось переходу на «ви» Галина Гордіївна аж розгубилась і двічі, немов школярка, кліпнула подивованими очима. — Майже всі, хто не загубив самовладання, ставив підписи в журналі несхибно і твердо, — майже всі на операціях вмирили. І навпаки, кого тіпало, мов пропасницею, і замість підпису хто щонайбільше спромігся на хрестика, той виживав...

Він ковзнув тютюновими своїми очима по чорній стрілці, що побігла шкалою, а тоді здригнулась мерзлякувато і раз, і вдруге.

— Я питаю у вчених мужів, багатьох питав, чом так, але певне ніхто не казав. Те, чого ми не знаємо, вочевидь куди більше знаного досі.

— Нехай, може, й ваша правда, — сказала Галина Гордіївна, — але нащо ж так з хворими...

— Жорстокий? Грублю? — мідне волосся ураз наїжилося.

— Навіть тут на достоїнство не втрачається право.

— Не втрачається? — складаючи неспіхом тонометра, він розтягнув ображено слово, наче гумове. — Не все тут так просто. Коли на межі людина, перед отою червоною рисою, вона втрачає усе — радість і віру, подружні почуття, що десятками літ брались на злам і не зламались, навіть вічний інстинкт материнства стає безсилий... Можна все відібрати в людини, неможливо — її достоїнство. І тут ви праві. Та коли людина боронить його, то боронить життя. Для лікаря тут останній шанс.

З яблуні навпроти вікна раптом злетів і всівся на підвіконня голуб, він крутнув головою, знехотя дзьобнув у скло, мов привітався, а тоді поважно пройшовсь підвіконням, наче міряв, скільки бо люди, що замкнули себе на зиму у кам'яниці, уділили світла собі і просоту.

— І все ж то не гуманно, — сказала Галина Гордіївна.

— Умгу, — мугукнув похмуро лікар уже з порога. — Загребти у яму гуманніше.

Вона довго лежала із розплющеними очима і слухала, як злегка поскрипує під вікном стара яблуня та шаленіють сп'янілі від близької весни горобці, вона відчувала щось нове в своєму ще немічному, покряяному неіржавіючою сталлю тілі.

Галина Гордіївна зиркнула скося на тумбочку. Годину тому там було порожньо, зараз же стояла її улюблена фотографія. Щось таки трапилося у світі, бо знову бачила вона не жовтілий папір і витрісканий затертий глянець, ні, зараз знову запалом горіли очі її хлопчаків і билась на жилці, іскрилася проти сонця, вигинаючи спину, дужа пружна рибина, і чула вона, як лоскітно пахне дим, в'ючись та знімаючись в небо, і хлюпає, набігаючи, піниста хвиля у берег.

ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ, КЛАСИК ЯПОНСЬКИЙ

Білим безмежжям Чукотки стрімко неслися нарти в собачій упряжці — посвистувало полоззя на мерзлому снігові, засапано дихали притомлені вже собаки.

Стелилася з тихим дзвоном металу суха поземка, легкими хвилями йшла вона незмірними обширами, і видавалося, не віковичною мерзлотою мчали оті нарти, а неслися вони поверх білих хвиль якоїсь вигаданої та нереальної морозної гладі. Німою пустелею мчав сліпий чоловік — доля забрала в нього всі барви світу, натомість дарувала потроєне відчуття звуків і щедро відсипала уяви; сліпий мандрівник вочевидь бачив, як закручуються за нартами снігові вихори, як часто опускаються і піднімаються вкриті інеєм боки собак та як пустельним маревом мерехтять і пливе поземка.

Василь Єрошенко мчав за сімдесят кілометрів до хворого, він не міг відмовити у біді незнайомій людині. І не тільки тому, що його, знавця східної медицини, чукчі називали «накомей», тобто чудо, він просто не міг — і годі. Раптом нарти почали сповільнювати хід, двічі сіпнулися і, впершись у снігову кучугуру, спинилися. «От і все, від'язалася упряжка», — холодна і якась байдужа думка промайнула у Василя Яковича.

А далі почалося повільне і невідворотне замерзання — хоч як не кутався він у хутрянний одяг, могильний подих вічної мерзлоти ставав усе відчутнішим. Врешті зважився на останнє: навпомацки поблизу нарт нащупав найбільшу кучугуру і, докопавши руками якнайбільшої глибини, зарився у сніг з головою.

Якийсь час Василь Якович марне і безуспішно гнав чорні думки, аби викинути їх геть у біле безмежжя, але вони поверталися невідворотно, аж доки не спало найменш сподіване: єдиний порятунок від цих думок — писати. Він зараз же писатиме нову казку, тут, у полоні білої могили, хай там десь наверху зловісно завиває хурделиця, а він подумки писатиме на есперанто, і якщо доля судитиме вибратися якимсь неймовірним дивом, він видасть колись «Чукотські оповідання».

І відразу прийшов спокій на душу, лягали самі по собі рядки нової оповідки, втрачався лік часу...

...Він писав, видавалося йому, відколи себе пам'ятає, ще з Обухівки на Білогородщині, куди батько перебрався, рятуючись від немилосердних царських «щедрот», що так рясно сипалися на українську землю.

«Вася завжди писав про себе «українець», бо дідусь і батько були українці й завжди вдома розмовляли українською. І на вулицях в селі Обухівці розмовляли «простою українською мовою...» — так згадувала рідна сестра Василя Єрошенка в листі до письменниці Н. Гордієнко-Адріанової.

Горе трапилося ще в дитинстві: прохворівши кілька років, Василько назавжди поринув у вічний морок сліпоті. Однак біда не в силі була вистудити добре серце. З допомогою Анни Шарапової Василь їде в Лондон, в королівську музичну академію для незрячих, де, окрім класичної музики, посилено вивчає англійську мову, продовжує удосконалювати есперанто, відвідує бібліотеки та музеї.

З'являється перша публікація англійською мовою його віршів, яка починалася словами: «Немає щасливішої людини на світі. Я бачу сонце, я бачу світло...»

Після Лондона була Франція, лекції в Сорбонні, знову Англія, а сирого квітня 1914 року з корабля «Амур» Василь сходить в японському порту Муруга, де його зустрічає знаний есперантист і член Імператорської академії наук Накамура. В сім'ї його Василь живе кіль-

ка місяців, аж доки міністерство освіти Японії дає дозвіл на навчання в токійській школі сліпих масажистів. Вивчення медицини, японської мови і літератури, психології, музики, стрімке входження в літературні кола, і ось уже в лютому 1916 року в журналі «Кібо» («Мрія») Василь Єрошенко публікує перший твір японською мовою «Оповідання паперового ліхтарика».

Наступні роботи друкуються на сторінках японських журналів «Кайхо» («Визволення»), «Кейдзо» («Реконструкція»), «Варера» («Ми»), «Тансману хіто» («Сі-яч»), в газеті «Асахі», Василь Якович виступає з лекціями — в основному, в Токійському університеті й університеті Васеда.

Знаменитою стала дискусія про культури Сходу і Заходу в Токіо, коли тут побував з лекціями нобелівський лауреат Рабіндранат Тагор. Василь Якович більш ніж спірною вважав тезу Тагора про те, що західна цивілізація більш матеріальна, а східна — духовна, що їм не знайти порозуміння.

— Ви спираєтесь на протиставлення буддизму і християнства, — обстоював свою точку зору перед Тагором Василь Якович. — Це вже було у Кіплінга. Насправді, в цих культур багато спільного, а коли люди не завжди одне одного розуміють, то це через незнання мов, а ще через охочих сварити поміж собою...

І знову мандрівки світами — Таїланд, який тоді йменували Сіамом, Бірма, Індія, де Єрошенко організовує школи сліпих, записує народні легенди, допомагає незрячим матеріально. Повернення у Японію, створення і публікація одних з найкращих своїх робіт — «Серце орла», «Бірманська легенда»...

Журнал «Танемаку Хіто» ім'я Василя Єрошенка ставить в один ряд з іменами А. Франса, А. Барбюса. В 1921 році одна за одною виходять книги Василя Яковича японською мовою «Передсвітанкові пісні» та «Останній подих», а в 1924-му — «Заради людства».

Художник Накамуре Цуне пише «Портрет пана Ярошенка», який на Всесвітній виставці мистецтв у Парижі удостоюється Гран-прі.

Така вже доля в бунтарської натури — за його погляди Єрошенка свого часу вислали з Індії, «за межі Британської імперії», а тепер і з Японії: поліцейські не вірили навіть, що цей знаменитий японський письменник — сліпий. Вони брутально роздирали повіки незрячій людині, яка мріяла «виростити на землі сад свободи»...

У Владивостоці, куди депортували Василя Яковича, йому дивом вдається уникнути арешту, він пробує через Росію, що палала у полум'ї громадянської війни, пробитися на XIII Всесвітній конгрес есперантистів у Прагу. Та даремно, прикордонний патруль не пропускає, і Єрошенко пішки іде (поїзди ж не курсували) в ...Китай. Між тим, уже в жовтні 1921 року виходить літературний додаток до пекінської газети «Ченьбо», який був повністю присвячений життю і творчості Василя Єрошенка. Лу-Сінь, зірка китайської літератури першої величини, перекладає дванадцять казок Василя Яковича і п'єсу «Персикова хмарина» — у двадцятитомнику китайського класика цим перекладам відведено майже том.

Лу-Сінь, людина унікальної доброти, не тільки забрав Ярошенка жити в своїй домівці, а й влаштував на роботу, яка незалежнювала майбутнє його життя. Приват-доцент Пекінського університету, а згодом професор Василь Єрошенко читає лекції п'ятистам студентам.

...Повверх товщі снігів гуляла хурделиця, вила тоскно, як собаки, що зачули у ніч мерця. Над Василем Яковичем сипуча пустеля снігів, і нема на що сподіватися, бо найближча жива душа хіба за десятки кілометрів — видно, доля у нього така, щоб сходити невимірний світ, а судилося згинуту тут, у викопаній власними руками білій могилі, поступово стаючи мерзлою кісткою.

Раптом над головою почувся шурхіт, спочатку ледве вловимий, що мало різнився від шурхоту гнаного

вітром снігу, та він наближався, і вже не ставало сумніву — розгрібають над головою сніг. «Вовки, бродячі духи цієї пустелі», — спокійний, неначе чужий, промайнув мимоволі здогад, і Василь Якович дістав ножа й приготувався до відсічі. В ту ж мить кігтяста лапа гребонула останній сніг і торкнулася його руки. «Аміго!» — неймовірна думка струмом пробігла вихолонувим тілом. Мов зачувши цю думку, ватажок собачої упряжки Аміго пробив останній сніг до людини і, лизнувши руку, тихо і втішено заскавулів.

Аміго, як ні до кого на їхній чукотській базі, прив'язався до Ярошенка всією своєю собачою душею, тож коли відв'язалась упряжка, як тільки негаданою волею стішилися собаки, зумів завернути їх і привести до покинутих нарт.

Василь Якович розгрібав задубілими руками, що не хотіли слухатися, сухий сніг, лаштував через силу упряжку, бо йому ще далеко їхати до людини в біді.

І знову рушили нарти крізь заметіль, щоб творити добро: лікувати тут таких щирих і наївних чукців, а як закине доля згодом в туркменські степи — вчити незрячих малюків і створити вперше у їхній історії абетку, їздити в туркменське село з несподіваною назвою Моргунівка... Там житимуть виселенці з України, він ставитиме для них концерти з українських пісень, а для малечі буде опера Лисенка «Коза-дереза» — і ніхто не повірить, що артисти в цій опері всі незрячі. Це буде колись, у невідомому майбутті, невідомому для самого Єрошенка, класика японської літератури, освітнього діяча Китаю, Бірми, Індії, Туркменії і Росії, це буде колись...

А зараз мчить, нарти, крізь хурделиці і заметілі, під неймовірним переливом полярного саява, мчить крізь кучугури назустріч жорстким і в'їдливо-колючим від немилосердного морозу вітрам — там десь за снігами може померти незнана людина...

2004 р.

ОСТАННІЙ КОНЦЕРТ МАЕСТРО

Вони входили по одному, входили тихо, мов крадучись, такі різні характером та обличчям і водночас чимось між собою схожі — такими схожими і несхожими бувають лиш діти. Дмитро Степанович, утопаючи в глибокому кріслі, мовчки вглядався у лиця своїх хористів, що давно стали рідними, навіть не дітьми, а швидше внучатами. Він запросив їх сьогодні до себе додому.

Якийсь холод останніми днями вистуджував немолоде його й хворе тіло, він марне кутався в кріслі, згортаючись по-дитячому у клубочок, думав уже наказати топоти грубки, хоч надворі стояв лиш вересень. Видавалося, йому аж потепліло у вихололих грудях, коли вишикувалися кращі співаки Петербурзької хорової придворної капели і впівголоса заспівали улюблене його «Вскую прискорбна еси душа».

Йому стало тепло і добре, десь дівалися стеля і стіни, молитовна мелодія виходила на розлогий обшир, голубий і безмежний; та мелодія не визнавала похмурої осені, що надворі сіяла занудною мжичкою, приклеївши до віконного скла пожовклий змарнілий тополиний листок, — вона дужчала, наростала, вертала силу в німецьке і зболіле тіло, вертала в далеку молодість італійських музичних залів, ба, навіть далі, в сонячне дитинство Глухівської співочої школи, заснованої ще гетьманом Данилом Апостолом і перетвореної гетьманом Кирилом Розумовським у музичну капелу.

Дмитро Степанович мав усі підстави тішитися і гордитися придворною капелюю, бо таки то він вирятував свого часу її, здавалося, від неминучої погібелі, він ростив і плекав, як садівник молоде та тендітне дерево, на якому замість твердої і зашкарублої кори лиш тоненька, ще зелена шкірочка.

Тривожною була межа 1796 і 1797 років. Новий імператор Павло I круто узявся наводити свої порядки. З дитинства нервовий і запальний, він запроваджував скрізь жорстку дисципліну, не рахуючись у своїх діях ні з чим. З-за кордону негайно було заборонено ввезення книг — аж до нот, скорочувався офіцерський склад гвардії, що побоявся б зробити будь-який інший імператор, сувора повсюдна економія вимагалася беззастережно, навіть встановлювався час, коли в домівках належало гасити вогні. Під гарячу руку йому втрапила і придворна хорова капела — імператор наказав скоротити її вчетверо, що означало б кінець капели чи зведення її до аматорського гуртка.

Аж тут сталося неочікуване. Недавно призначений керівник капели Дмитро Бортнянський пише листа грізному імператорові, в якому заперечує цареві й обґрунтовує необхідність збереження колективу.

— Сибір його жде, — шепталися про Бортнянського придворні. — Якщо не гірше...

Від нового царя можна було чекати усього. Неймовірним шоком стали похорони його рідної матері, імператриці Катерини II. Вона померла несподівано 6 листопада 1796 року і ще майже місяць лежала в труні не похована. Тим часом новий імператор посилав спішних гінців у Москву, і з Успенського собору Кремля привозять всі царські регалії на вінчання. Син, як і більшість в Росії, знав, що то матір убила батька, імператора Петра III.

18 листопада на цвинтарі Олександрівській Лаври розкопують могилу Петра III, кості складають в нову труну і ставлять її в монастирському соборі. На череп мерця в урочистій обстановці, під духовні піснеспіви, покладається імператорська корона — Петра III убив материн коханець із друзями, ще коли батько навіть не встиг коронуватися. То ж у цьому Павло I вбачав відновлення історичної справедливості.

А вже 5 грудня 1796 року їх ховали разом — батька і матір, вбивцю і жертву. Труни з мерцями були перевезені до Зимового палацу, де й зустрілися колишній чоловік і жінка більше ніж через три десятиліття...

Дмитро Бортнянський до цієї події написав спеціально «Панахиду». Над домовинами двох імператорів, над припиншклим придворним натовпом, у якого від жаху гусячою ставала шкіра і крижаною кров, знімались голоси капели, слова заупокійної прощальної молитви. Від тисяч свічок обличчя придворних видавалися неприродно бліді й жовтаві, як у мерців, відблиски ж золота і діамантів вельмож будили думки не про славу й багатство, хіба лише про марноту і суєтність суцього. Голоси капели, хай і не на всю міць, знімались у вись величезного залу, виповнювали простір, діставалися найменшого закутка, звучало, здавалося, навіть повітря і стіни: то було молитвою-піснеспівом, що нагадував кожному про однаковість і рівність перед Творцем, про неминучість відповідальності за свої діяння, бо й через три десятиліття доведеться зустрітися з убійним, що вийде з пільми могили і ляже в домовині поруч, то було молитвою-благанням прощення і покаяння. Такого потрясіння царський двір не знав ще ніколи.

То ж коли Дмитро Бортнянський написав свого листа імператорові Павлу, той не насмілився заперечити. Придворна хорова капела була збережена.

...В останні дні Дмитрові Степановичу стало зовсім зле, його лихоманило, і він не міг ходити уже на репетиції капели. З-поміж роздумів про пережите, про таке трудне й клопітке своє життя йому спало на думку запросити хористів до себе додому, зрештою, не тільки прийшло на думку, йому захотілося цього конче, як спраглому і зневодненому тілові хочеться бодай ковток холодної води. І його хористи відразу ж прийшли, і ось вже звучить «Вскую прискорбна еси душе моя»...

А життя в Дмитра Степановича Бортнянського вдалося справді непростим, щедрим на неблизькі дороги, сповнювалося прикрощами і радістю творчих удач, які неспівмірні з будь-якими суєтними благами.

Батько його постачав продуктами, одягом і всім необхідним гетьманський двір Кирила Розумовського, вважався шанованим громадянином Глухова, тодішньої столиці України, тож не випадково йому гетьманським указом присвоїли військове звання і внесли в «список козацький» глухівської сотні.

Бачилася Степанові Бортнянському для сина військова кар'єра, та доля розсудила інакше. Навчання в співочій школі, потім у гетьманській капелі — у гетьманському театрі співали відомі майстри. В цьому театрі була оперна, балетна і драматична трупи, ставився Шекспір, Мольєр, українські автори, прекрасний оркестр складався з українських та італійських музик. Дуже швидко виявили у молодого Дмитра неабиякі здібності — його чистий і сильний дискант був рідкістю. У чергову поїздку в Петербург Розумовський забирає з собою Дмитра в імператорську придворну капелу.

Майбутній талант Дмитра закріпив небавом тодішній керівник імператорської капели, земляк, між іншим, з чернігівської Сосниці родом, вихованець Києво-Могилянської академії Марко Півторацький (це його внучці Анні Керн присвятив Пушкін «Я помню чудное мгновенье...»). Дмитро співав в придворному хорі, під час церковних служб, словом, життя в семилітньої дитини досить напружене.

Чого вартий випадок, що стався із хлопцем під час Пасхальної служби. Дмитро співав на правому крилосі, він вже виконував окремі сольні партії, а як служба наближалася до кінця, в нього була там тривала пауза. Втомлений хлопчак не витримав і... задрімав. А як настала його черга вступати, то негадаючи заминка налякала неабияк усіх — на заминку звер-

нула увагу імператриця Єлизавета, що була присутня на богослужінні.

— Не будіть, віднесіть краще до мене в покої, — посміялася лише з дитячої пригоди Єлизавета, знявши страх з усього напудженого хору.

Як відспівував Дмитро Степанович зі своєю капелю Петра III, то був у нього жаль до покійника не тільки як до невинно убієнного. За недовге своє правління Петро видав низку указів, згідно з одним з яких перспективну молодь треба було навчати за кордоном, і указ продовжував діяти також після його смерті. То ж за цим указом, за рекомендацією імператорського маестро Бальдасаре Галуппі, Дмитро Бортнянський зі ще одним юним земляком Максимом Березовським відправляється у далеку Венецію.

То були прекрасні роки, роки навчання і творчого розквіту, коли талант набував сили, як дерево, що ранньої весни, щойно розмерзнеться ґрунт, починає набирати соки землі, аби за одну ніч викинути юнозені листя та нерозкриті ще пуп'янки цвіту...

Вже першу оперу «сеньйора Бортнянські» на античний сюжет «Креонт» в головному театрі Венеції Сан Бендетто місцева вибаглива публіка зустрічає досить прихильно. «Алкід» — опера, що стала новою сходинкою на шляху композитора і музиканта з далеких північних країв. Автором тексту виступив видатний драматург Апостола Зено, а лібрето написав знаменитий П'єтро Метестазіо. З радістю і піднесенням пише композитор ще одну оперу — «Квінт Фабіо».

Майже одночасно з Бортнянським вчиться і творить в Італії інший вихованець Глухівської гетьманської капели Максим Березовський, зірка якого спалахне так яскраво-сліпуче, та, на жаль, недовго світитиме. Тут проходить навчання Моцарт. Близько десятиліття на італійській землі провів Дмитро Степанович. Згодом, після його повернення в імперію, знайдуться охочі покритикувати Бортнянського за

італійські і українські мотиви в творах, Глінка дражнитиме навіть його «Сахар Медович Патокін», та композитор не зважатиме на заздрісників. (Моцарту та кож неодноразово допікатимуть за італійські мотиви).

Дмитро Степанович невтомно працює, доводячи, що в добу поневолення українського народу він духовно стоїть вище своїх гнобителів. Тридцять п'ять чотириголосих концертів, знаних як псалми, чотирнадцять чотириголосих «Тебе Бога хвалим», десять двохорних концертів, двадцять дев'ять окремих літургійних співів, гармонізація церковних наспівів київського, болгарського, грецького, триголосна літургія...

Навіть крізь століття рідко який ювілей обійдеться без його «Многая літа».

Творами Бортнянського захоплюватиметься Берліоз, а Бетховен, заходячи в церкву святої Варвари у Відні, тихо втішатиметься мистецтвом найвищої проби цього маестро.

Дмитро Степанович після повернення з Італії пише опери «Сокіл», «Син-суперник», пасторальну комедію «Свято сеньйора», веде велику викладацьку роботу, вперше серед сучасників-співвітчизників його праці виходять друком, готує нове видання їх, вкладаючи в це майже всі свої кошти. Та лише через 57 років після смерті, у 1882 році повне зібрання творів у 10-ти томах вийде за редакцією П. Чайковського.

До 250-ї річниці з дня народження Дмитра Степановича Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури 2001-й рік проголосить роком Бортнянського.

...Дмитро Степанович напівлежав у глибокому кріслі, а мелодія молитви-піснеспіву тим часом набирала сили: «Вскую прискорбна еси, душе моя? И вскую смущаеши мя? Уповай на Бога, яко исповемся Ему, спасения лица моего и Бог мой?»...

Якоїсь миті рука, об яку сперся Дмитро Степанович підборіддям, раптово здригнулася і, ковзнувши грудьми, опустилась безсило, а погляд його, що поволеньки досі переходив з одного обличчя хористів на інше, мовби спіткнувся в невидимій точці та так і застиг — в ту ж хвилину холод війнув кімнатою, холод незрозумілий і неочікуваний, хоч ніхто не відчиняв вікна, легкий холод, від якого, проте, приспинялася кров. Щось нове з'явилося поміж ними, незнане та неочікуване, то ж хористи враз втупилися очима у диригента. А той, боковим зором бачачи, що сталося з маестро, лиш заперечно крутнув головою, продовжуючи диригувати — духовний піснеспів не мав перериватися. Він дужчий смерті, він дужчий осені, цих кошлатих і набурмосених хмар, що нависли над грішною землею, він має піднятися над ними, бо далі десь сяє сонце і дзвенить непорочна голубизна небес — душа великого маестро знімається все вище і вище у тій далекій дорозі до Вічної Істини і Першоджерела, і вони приймуть її, бо ця душа гідна того.

2006 р.

ЛИШ ПРАВДА ЗОСТАНЕТЬСЯ

У сирому грудневому повітрі пріле осінні листя пахло старим вином, інколи з'являвся на хвилику просіяний через дрібне ситце дощик, але лише на хвилику, бо засоромлено враз зникав — загуляла, забарилася десь зима, осінь же зовсім втомилася. Священик в облаченні, готовий до служби Божої, довгенько стояв біля нового дубового хреста з табличкою, де значилося ім'я Пилипа Морачевського, священник таки змерз від цієї безпросвітної сирості, аж обличчя синіло. Нарешті почав підходити і під'їжджати люд, юрмилися і впівголоса гомоніли.

— А чого то священник так рано прийшов? — дивилися, як з авто сходили знайомі і незнайомі люди, інші священники, незнані в їх селі Шняківці.

— То ж отець Василій із сусіднього села Сальне... Він ще раніше казав, що не дозволить правити Київському патріархату. Неканонічні, мовляв, священники, і правлять не церковнослов'янською, а українською. Отець Василій з Московського патріархату...

— Дивні діла на світі — Бог один, православ'я одне, а хіба ж то гірше молитися рідною мовою? Та ще й через стільки літ з часу відновлення незалежності на Україні?

...Пилип Морачевський повертався із забуття своїм ім'ям. На занехаяному цьому пустирі світилася куполами колись церква, а на цвинтарі біля неї ховали шанованих земляків. Вічний спокій в їх числі тут знайшов і Морачевський. Та вічним не судилося бути цвинтарному спокою — прийшли російські більшовики і, як колись татари та монголи, церкву знищили, а могили зрівняли з землею.

Після семи десятиліть чингізханського нашестя нарешті здійнявся хрест над могилою першого перекла-

дача Євангелія українською мовою — Пилипа Морачевського.

Де, на яких шляхах, на яких дорогах запала в душу мрія перекласти Святе Письмо? Навчаючи математики в Сумах, де селянських дітей в повітових школах зросійщували тупо, без вигадки й тіні сором'язливого лукавства, вчителюючи в Луцькій гімназії, де волинську юнь по черзі то полонізували, то русифікували, а вона опиралася, як опирається молоде дерево, яке пригнули до землі, ще й ногою наступили, а воно однаково випростається і тягнутиме гілки вгору? Чи в часи вчителювання у Кам'янці-Подільському або в Ніжині? А може, навіть раніше, ще навчаючись в Харківському університеті, що вважався тоді «другими Атенами»? Тут викладали Срезневський, Костома-ров, а ректором був Гулак-Артемівський. Певно, вже ніхто не знатиме. Тільки після кількох «вірнопідданих» віршів з-під пера поета Морачевського виходитимуть рядки, в яких озиватиметься біль за свій край:

Чорна хмара від заходу

Небо покриває...

Україна плаче, тужить,

Що долі не має.

«Чумаки, або Україна з 1768 року» — назве свою романтичну поему автор. Тут він далекий вже від елейного панегірицтва, звертаючись до ворогів:

О, чому вас грім небесний

Не спалив, поганих,

Як ви мучили на світі

Наших предків славних!

Заглиблений у чисте річище мови народної, у ці барвисті переливи говірок, Пилип Морачевський починає працювати над Словником української мови. Взавши за основу мовлення полтавців, збагативши її джерелами з Котляревського, Гулака-Артемівського, з народної поезії, він готує об'ємний рукопис і здає в

1853 році на розгляд у відділення російської мови і словесності імператорської Академії наук. Та провідна верства тодішньої російської інтелігенції до української справи, до мови і культури ставилася так, як один з «володарів дум» Белінський писав про Пантелеймона Куліша: «Одна скотина из хохлацких либералов, некто Кулиш (какая свинская фамилия!) напечатала историю Малороссии».

...Кинув камінь у воду, розійшлися кола на гладі — і згасли. Усе затихло. Здав Морачевський рукопис, є запис при академічній реєстрації, а відповіді так і не отримав.

Олександр Кониський, спудей Ніжинського ліцею, зайшов якимось до високого начальства, Пилипа Морачевського, інспектора ліцею князя Безбородька і Ніжинської міської гімназії. У грізного інспектора на столі лежав газетний відбиток вірша «Великому цареві нашому», а поряд Євангеліє латиною, німецькою, грецькою і рукопис господаря дому українською.

— І як же це так: «великий цар» і український переклад... Ще Петро I велів: «Дабы особенного наречия не было».

— Кесарю — кесарева, а Богові — Боже, — преспокійно, всміхнувшись лише очима, відказав інспектор, що відбирав при перевірках в спудей українські книжки — від себе і від них відвести біду.

— А якщо цей кесар — «чудище Обло»?

— Огромно и лайяй, — в тон відказав інспектор.

— І не тільки лайяй. Шевченка в заслання в одні краї, Гулака, Костомарова і Куліша — в інші... Царі приходять і відходять, а Святе Письмо рідною мовою залишається.

— І ви сподіваєтесь, що ваш переклад колись видрукують?

— Все минеться, правда й добро зостанеться. Все минеться, а Слово Боже зостанеться. Воно прийде зро-

зумілим для нашого люду, хоч які на йому ставитимуть загати. А вони, на жаль, будуть.

Куди вітри дмуть, Пилип Морачевський знав від сановників, від чиновництва різної масті. Через три роки по закінченні першого українського перекладу Євангелія Валуєв напише своє знамените: ніякої малоросійської мови не було, нема і бути не може. Введуть доплати російським урядникам, що працюють в Україні, Емський указ заборонить навіть ввезення українських книг та брошур, навіть слів до пісенних нот; одночасно ж валуєвським циркуляром урядовцям заборонять носити широкі штани та вишивані сорочки... Історики нарахують 173 заборони української мови.

І все ж по закінченні перекладу Морачевський клопотатиме перед митрополитом Ісидором: «Усіма мовами проповідують Слово Боже: сповідувачі Христа Спасителя мають Біблію своїми мовами, а Малоросія, мовою якої розмовляє близько 12 мільйонів православних християн, не має своєю мовою навіть Євангелія... Високі Божественні істини з усією простотою, ясністю і теплотою Євангельського вчення, викладені природною, цілком зрозумілою кожному мовою, з якою зливаються всі ідеї та уявлення народу, осяяли б темний розум найяснішим спасенним світлом Віри та очистили б хистку моральність народу набагато швидше, точніше та глибше, ніж усі наукові тлумачення...»

Лист, як крик цілого народу, кочував у Синод, до шефа жандармерії, аж доки 14 жовтня 1860 року не прийшла відповідь: «Перевод евангелий, сделанный вами, или другим кем-либо, не может быть допущен к печатанию».

Невтомний Морачевський не опускає рук, через два роки продовжує «лупати скалу» імперську. Він звертається в Академію наук із перекладами. Відділення російської мови і словесності 8 лютого 1862 року доруचाє І. Срезневському, О. Микитенку та О. Востокову

скласти обґрунтовану записку про переклади Євангелія. Академія наук у своїх висновках дає високу оцінку праці Морачевського і в богословському, і в філологічному аспектах. Відділення академії ухвалює просити в Синоду дозвіл на друкування. Відповідь була однаковою: «печатанью не подлежит».

Але мав правоту Морачевський в розмові з Олександром Кониським — Правда й Добро зостанеться. «Одна скотина из хохлацьких либералов, некто Кулиш», себто Пантелеймон Куліш, вже 1869 року у львівській газеті «Правда» друкує український переклад П'ятикнижжя Мойсея.

Лише через 45 років після завершення перекладу і через 17 років після смерті Морачевського Євангеліє видрукують, щоправда, «забувши» ім'я перекладача. Євангеліє видрукують і... незабаром вилучать.

...А люд на пустир за околицею Шняківки все прибував, підходили і з цього села, і з довколишніх сіл, приїхали з Ніжина, з Києва...

Люди вшановували двохсотліття з дня народження Пилипа Морачевського і столітній ювілей перекладу Святого Письма. Вже й пора службу Божу починати, а біля хреста священники все ще про щось сперечаються, вже й начальство, судячи з усього, до мови підключилося...

— А що там діється? — нерозуміюче перешіптувалися люди. — Хіба на могилах вести суперечки?

— Отець Василій начебто каже, що у прибулих священників неканонічні тексти молитов...

— Певне, не знає, що московський Синод переклад Морачевського схвалив ще століття тому.

— Та то політика швидше... Не дарма ж відома московська правозахисниця сказала, що в російських священників під кожною рясом мундир КДБ.

— Та й КДБ вже щезло...

— А мундири до дірок доношують.

— Немислимо: і досі духовні особи та політики вдають, що української мови не існує, що нею не можна звертатися до Бога...

— Наче в часи Пилипа Морачевського, а не в наші...

— Тим паче, що Євангеліє Морачевського добре знає православними в Польщі, видавалося в Канаді, в Сполучених Штатах, у Пенсільванському університеті...

— Тільки ми забуваємо свої праякорені...

Врешті отець Василій почав службу Божу, а завершив її хор Всіхсвятського храму Ніжина. Молитви й духовні пісні вперше за віки рідною мовою знімалися над громадою, набирали сили; сире небо світліло, а повітря ставало дзвінким чи то від крил птахів, що пролітали у піднебесі, чи ожив незнищений подзвін з дзвіниці закатованої церкви. В тому подзвінні чувся і біль минувшини, і тендітна й хистка, але світла надія прийдешнього.

2006 р.

ТАБАКЕРКА ВАСИЛЯ КАПНІСТА

Він переходив площу перед будинком міністра так, як ідуть по льоду — ступні перш пробували, чи не затонкий той лід, чи в будь-яку хвилику може тріснути і заломитися, тіло напружувалося і тужавіло, готове до негаданої несподіванки. Василь Капніст, надвірний радник Російської імперії, в недавньому маршал Київської губернії, йшов на потаємну зустріч з ворогом імперії, пруським державним і кабінет-міністром графом Герцбергом. Лише на східцях будинку, ховаючи все ще голову в комір, Капніст із полегшенням видихнув, бо, видавалося, таки уникнув очей всюдисущих російських нишпорок.

У завше холодному, льодяному погляді графа цього разу промайнула звичайнісінька людська цікавість: який би то вовк здох у загадковому російському лісі, що такий високий царський вельможа набився на потаємну зустріч. Хоча про дещо кабінет-міністр, звісно, здогадувався. Недавно він отримав французькою мовою листа з досить несподіваним змістом. Тим паче, що лист був без підпису.

«Благаю Вашу Ексцеленцію вибачити мою вільність, що з нею звертаюся до Вас. Вельми важлива державна справа, що привела мене з далекої країни до Вашої Ексцеленції, вимагає швидкого рішення і найбільшої таємниці. Отже, наслідуюся благати Вас дати мені окрему аудієнцію: моя місія така, що її можна довірити лише Вашій Ексцеленції».

Василь Капніст відразу перейшов до справи, як тільки представився. У затишному кабінеті, недоступному чужому вухові та лихому оку, він вже почувався у безпеці.

— Я надісланий своїми земляками, — говорив на прийомі відвідувач з далекої України, — які, доведені

до крайнього розпачу тиранією російського уряду, зокрема, князя Потьомкіна, хотіли б знати, чи можуть вони у разі війни Пруссії з Росією розраховувати на протекцію пруського короля, коли спробують скинути російське ярмо. У Війська Запорізького відібрані його споконвічні привілеї, все пішло під стопу росіян, то ж люд український волів би відновити давню козацьку конституцію.

Очі графа знов охололи, дихали тим самим льодом, а в думці з боку на бік переверталися вагання: а чи не є цей царський вельможа просто підісланий, аби вивідати берлінський ґрунт? Утім, великий життєвий досвід, ті роки, що вже шелестіли осіннім листям за спиною, розвіювали сумніви. Але він не міг і не мав права за короля вирішувати одноосібно подібне діло.

— Війна Пруссії з Росією не є ще доконаним фактом, — по довгій мовчанці, аж надто задовгій та нудно тягучій, навіть для такого випадку, відказав граф. — Гадаю також, що в разі війни головно від самих українців залежатиме, як їх бачитиме і як поставиться до них Пруссія і його величність король Фрідріх-Вільгельм II.

На посіченому літами обличчі кабінет-міністра не порушилася ні одна зморшка, завше врівноважений і неспішний граф, а хоч би гармата випалила поряд, відповідав ухильно ще й з іншої, тільки йому званої причини. Придворні інтригани зробили все, аби посіяти недовіру короля до недавнього фаворита графа Герцберга. І нікому він не міг сказати також, що пруський король має потаємно досить тісні стосунки з російським престолонаслідником, великим князем Павлом, з яким пов'язаний ще й перебуванням у масонстві.

— Я співчуваю природному потягу до волі козацького народу, але королем у цій країні інша людина, — сказав на завершення граф Герцберг. — І я негайно буду доповідати про нашу розмову його величності Фрідріху-Вільгельму II.

— Я не зможу вдруге зустрітися з Вами, — додав до сказаного Капніст. — Надто великий ризик. Якщо мене помітять російські нишпорки, то в кращому випадку ще одна яма в підвалах Соловецького монастиря для мене знайдеться — поряд з ямою генерал-лейтенанта і кавалера найвищого ордена імперії, останнього кошового отамана Калнишевського. Тому в разі продовження переговорів проситиму прийняти замість мене мого рідного брата. До слова, таку ж спрагу свободи має люд Польщі.

Граф Герцберг похилив голову в легкому поклоні, який однаково можна було б розцінити і як мовчазну згоду щодо прагнень польського народу, і як знак прощання. Бо польські потаємні прагнення і так йому були відомі — ще в червні 1790 року галицький польський делегат Морський відверто говорив Герцбергу, що нема чого боятися Росії: «Не тільки в Польщі, а й на Україні ненавидять москалів».

Василь Капніст не перебільшував із приводу гарантованої ями в Соловецькому монастирі у разі доносу в Петербург — жодна душа, навіть рідня, не знала про його зустріч із пруським міністром. Лише через низку років він розповість про перемовини вірному другу Василеві Томарі, з яким так давно не бачилися.

— І чим же завершилася твоя балачка з пруссаком? — на обвітреному морським вітром, дещо з грубуватими рисами, обличчі Томари з'явилася подоба іронічної посмішки. — Міністр побіг, спотикаючись, доповідати королю?

— Василю, брате, — ковтнув гіркоту Капніст. — Україна їм усім в Європі так болить, як мені дощ над Стамбулом. Та й диву нема — кожному своя сорочка ближча до тіла. Тим більше, Фрідріх-Вільгельм тихенько шарудів під килимом через посередників про можливий переворот на користь престолонаслідника...

— Грім їх побий, ніхто нас не порятує, окрім як самі не виймемо шаблю, — буркнув Томара, та поступово

похмурі і грубо тесане його лице поплигло в усмішці, широкій і якійсь дитинно-невинній. — Ну й картинка була, хоч Боровику малюй: надвірний радник імперії, недавній губерніяльний маршал, та ще й член Російської академії, знаний російський поет розсівся з пруським обер-урядовцем і розсулює, як би відшматувати Україну від тої ж імперії.

— Від такого ж чую, — і собі відсварився Капніст.

Командувач російського флоту в Середземному морі, що зробить з імператорського благословення, певне, куди крутішу кар'єру, — і водночас щирий учень вільнолюбного Сковороди, готовий вже вихопити шаблюку супроти московита.

Томара знову спохмурнів при згадці про Сковороду, він написав своєму вчителеві листа, але відповіді все ще немає за тривалий час.

«Люб'язний мій учителю, Григорій Савич!.. Чи згадаєш ти, поштивий друг мій, твого Василя, за зовнішністю, може, й не нещасного, але внутрішньо такого, що більш потребує в пораді, ніж коли був з тобою.

О, якби Господь умовив тебе пожити зі мною! Якби б ти мене один раз вислухав, то б не утішився своїм вихованцем. Чи даремно я на тебе сподіваюся?

Якщо ні, послугуйся й відпиши до мене. Яким чином міг би я тебе побачити, палко любимий мій Сковорода? Прощай і не пожалкуй ще один раз у житті виділити крихту твого часу й спокою давньому учню твоєму Василеві Томарі».

Василь Томара не лукавив, коли писав Сковороді «якби б ти мене один раз вислухав, дізнався, то б не утішився своїм вихованцем»... Його мучила імперська служба, а іншої ж не було, що геть не в'язалося із поглядами Сковороди, зі власними поглядами на долю рідного краю.

— Знаю, знаю, про що ти думаєш, — немов зазирнув у його душу Капніст. — Краще шаблюку вишня-

ти... Ось варшав'яни вийняли шаблі, білоруси повстали, і що ж... Суворовські виродки вистріляли мирний люд Кобрини і Малорити, кров'ю залили Варшаву, на російських багнетах по вулицях її носили польських немовлят, а мертвих для остраху заборонили ховати. Вояк із дітьми і жінками Суворов за це отримав жезл з діамантами та тисячі кріпосних. До цього наш край хочеш підштовхнути?

— А що, брате-товаришу, краще шмарклі жувати? Та дивитися, як ця Катерина люд і землю нашу вигублюватиме? Вона ж кума, до речі, твоя, дитину хрестила. Ще й табакерку, подекують, подарувала десь рублів під тисячу...

— Піднімай вище, казали 1 110 рублів... Та вдавляся б краще нею та курва.

— Що курва, то курва. Придворні на вухах — граф Шереметьєв, обер-камергер і найзнатніший вельможа на конячці поряд скаче, а черговий жеребець-коханець розсівся в кареті імператриці. А що вже грошей роздала тим жеребцям... Орлов отримав сперш 150 000 рублів, а потім ще 100 000 на будівництво палацу. Коли ж згадала, мало не забувши, що обіцяла 4 000 душ кріпосних, то розщедрилася аж на 6 000 душ...

— Добра плата за вбивство власного чоловіка.

— Та й це ще не все. Зорич за рік отримав маєток у Польщі за півмільйона рублів, а на додачу ще й коштовностей на двісті тисяч.

— Чував і я, особливо за Потьомкіна. В 1783 році Катерина дала йому 100 000 рублів, аби збудував палац, потім купила у нього за кілька мільйонів, а тоді ж йому і подарувала. Оце гендель у ліжку.

— Тільки той гендель не за свої, а за чужі криваві мозолі. Податки так хитро побудували, що вони в Білорусії і в Україні вп'ятеро вищі російських...

— Знаєш, Василю, — обірвав товариша Капніст. — Якби я так не прив'язався душею до рідної мені

Обухівки, кинув би все, поїхав би шукати волі в Америці.

Капніст не лукавив. Він справді був щиро закоханий в Обухівку, в поля і луки округи з її неповторними краєвидами. «Сказать Вамъ мое житье-бытье, — писав він Державіну 20 липня 1786 року. — Вот оно: душевно отстал я отъ всяких великосветских замыслов. Съиспываю свое истинное щастіе въ уединении, в содружестве Сашеньки, въ воспитании детей, въ созерцании прекраснейшей девственной природы, лелеющей обитель мою, въ погружении себя иногда в недра души моей и в воспарении оттуда иногда к Источнику ея и всея твари».

— І що ж, сховаємо голову в пісок, немов той страус, і чекатимемо, доки визволить нас пруссак чи хто інший? Так не поспішає щось той пруссак...

— Ні, Василю, — крутнув головою Капніст, мов вельми комір в'ївся йому в шию. — Стиснемо зуби і чекатимемо свого часу. Як не при нас, то при внуках чи правнуках, але він настане. А зараз служимо імперії, та не забуваймо при цьому просувати свій люд якомога вище в придворних колах, в армії, у губернські служиві. Я, до слова, багато завинив перед Богом, та маю сподівання, що хоч за одне діло Всевишній простить мені дещицю. Був тут хлопчак один, Володя Боровик, правда, тепер іменується гонорово Боровиковським. Малював він на рідкість, такий талан дарував Отець... Малював хлопець абищо, потьомкінські села, як проїжджала тут Ангельт-Катерина, і пропав би талан. Та я взяв гріх на себе, порадив, як розписати собор у Кременчуці — Петро I оре, Катерина сіє, а внуки Олександр і Костянтин боронують. Побачила цариця, сподобалося:

— А подати сюди цього художника!

Тепер талант його не пропаде, не підуть у безвість картини, портрети й інші роботи, через століття зали-

шаться для людей. А нащадки, як не будуть зовсім дурні, то вже якось розберуться — українська душа то чи якесь перекотиполе.

Обоє змовкли, кожен надовго задумався про своє, і першим озвався Капніст:

— А табакерки пані Ангальт, за яку ти глузував із мене, я все ж не викину. І не тому, що дорога вона, а тому, що таким вигадливим візерунком оздоблена, висіченим на металі, ще й покритим зверху черню. А головне, що то наші майстри робили...

2007 р.

КАВАЛЕР ОРДЕНА БУСТО ДЕ ЛІБЕРТАДОР

Військовий губернатор Києва Олександр Дмитрович Гур'єв сидів у своєму кабінеті злий як шершень. Його сьогодні дратувало все — надміру догідливий ад'ютант, на якого щойно накричав ні за цапову душу, аж соромно стало потім самому, кепська погода, що мрякою сирію і занудною розтікалася київськими вулицями, навіть свічі, що змушені були запалити сьогодні передчасно, горіли на масивному канделябрі якось нервово, дратівливо потріскуючи. Щойно йому поклали на стіл листа від всемогутнього Бенкендорфа. «Его величество высочайше повелевать изволили возвратившегося из-за границы помещика Михаила Скибицкого допросить, точно ли он служил в колумбийских республиканских войсках, и в таком случае выслать его в Вятку».

Олександр Дмитрович у душі ненавидів Київ і всю Малоросію. Так, з одного боку, він почувався тут як імператор, хіба в дещо зменшеному вигляді, а з іншого — цей край йому був чужий і незрозумілий. Народ непокірний і бунтівний, частенько замість рала береться за мушкет або поважним людям пускає півня — ось і недавно ледве вирятували садибу Воронцових... А найгірше, що до бунту підключається люд освічений, небідний — чого варта затія декабристів, які переїли, напевно, зіпрілого західного книжного читва. Шибеницею і Сибіром государ їм достойно і, головне, заслужено таки воздав.

— Ваше сіятельство, поміщика Михайла Скибицького за вашим наказом доставлено, — клацнув каблучками верткий, як свіжий в'юн на пательні, франтуватий ад'ютант.

— Хай чекає. Справу його мені.

Гур'єв читав рівні із замислуватими викрутасами рядки і не переставав дивуватися. Поміщик з Волинської губернії, аж ніяк не з бідного роду, закінчив Інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення, отримав звання інженера 3-го класу. Здавалося б, чого бракує людині? Хочеш — служи заради честі і слави на благо государя, а не хочеш — живи собі в цілковите задоволення поміж пущі, ходи полювати зубра чи, як на аматора, послухати та вполювати на світанні глухаря...

Гур'єв аж очі примружив від згадки — любив він навесні удосвіта, замаскувавшись край поляни, подивитися на цю дивовижну птицю. Ще сонце лиш краєчком показалося край неба, мов делікатно підглядаючи, чи можна йому зійти, як крупний птах поважно і гонорово розпустить крила та заведе свою шлюбну пісню, голосисту і величаво-закличну, що відлунюватиме та колихатиметься борами — саме час поцілити самця, він навіть пострілу не почує, захопившись співом.

Отож, жив би собі на радість поміщик Скибицький, та ні ж — 1823 року через Швецію й Англію добираться до Венесуели, де вступає волонтером в армію Болівара. І що з того, що дослужується до полковника, отримає за вирішальну битву при Аякучо орден Бусто де Лібертадор? Що з тої цяцьки, землі на Волині йому не додалося.

Призначений генерал-губернатором Київської, Волинської та Подільської губерній, граф Олександр Гур'єв не був у захопленні від повернення в рідні краї таких людей, як Михайло Скибицький. Вони, як розмірковував над справою Скибицького генерал-губернатор, могли долити масла в вогонь бунту черні, що розгорявся українськими селами. Чого вартий один лише Кармелюк — він нападав на садиби поміщиків-окупантів, відбирав добро і роздавав бідним. Його ло-

вили, відправляли у тюрми й Сибір, а він знову опинявся на волі. Щоб забезпечити російське дворянство від розбійника, створюється спеціальний орган — Галузинецька комісія. За Кармелюка граф отримав виволочку особисто від імператора.

— Ви граф, генерал-лейтенант, — розпикав Гур'єва цар, — нагороджений орденами Андрія Первозванного з алмазами, святих Володимира, Георгія і Анни, Білого Орла, трьома чужоземними орденами — і не можете справитися з одним селюком-розбійником?

Граф міг лише покійно похилити голову, але не смів сказати, що державна комісія, опитавши 2700 свідків, підрахувала: в селянських повстаннях проти своїх кривдників брало участь понад 20 000 українського люду.

Граф Гур'єв мав підстави не любити цю землю, йому видавалося раєм його посольське життя в Китаї, кілька років, проведених у Парижі, навіть служба комендантом окупованого Дрездена...

Генерал-губернатору Гур'єву бракувало у палаючій Україні ще тільки таких, як Михайло Скибицький, — бойового полковника, ратна звитяга за волю і незалежність якого оцінена найвищими нагородами з рук легендарного Симона Болівара.

— Введіть бунтівника! — розпорядився генерал-губернатор.

Гур'єв довго вдивлявся в засмагле від жаркого південного сонця обличчя Скибицького, мов там міг дивом якимсь вичитати відповідь на загадку, що муляла сановитому губернатору.

— Чого вам бракувало в Російській імперії? Золота, земельного володіння? Кар'єри?

Скибицький, певне, не очікував іншого тону, він йому не подивував, то ж з сумом відказав по хвилі:

— Ви жили у Парижі, думки Жан-Жака Руссо вам, гадаю, знайомі. Є цінності, які не виміряти, як золото-

срібло, на унції чи пуди. Є, наприклад, свобода людська і суспільна, є непідлеглість народу...

— Достатньо, полковнику, — кивнув граф ад'ютанту. — Арештувати. Імператор, дякуючи провидінню, заглянув у цю бунтівну душу раніше за мене. Від Малоросії вам не можна бути ближче, як за тисячу верст. У В'ятку — наказ імператора.

...Збіжать роки, спішні гінці розшукають у в'ятському засланні Михайла Скибицького і передадуть височайше повеління — вертатися назад, ні, звісно, не в Україну, а на американський континент. Там інженер Михайло Скибицький і подасть розрахунки... Панамського каналу. Тоді йшлося, що республіка Нова Гранада згідна на виключне право будівництва сухопутного і водного переходу через Панамський перешийок. Комунікації з пересадками й митом за проїзд передаються на 45 років. Республіка залишає собі тільки 1 % від каналу і 2 % від інших комунікацій. А сам канал вдвічі скоротить довжину навколосвітніх шляхів кораблів. Канал могла б збудувати російсько-американська компанія. Від царських чиновників надійшла делікатна відмова: дорогувати, грошей шкода, ризику є...

А в 1855 році сплеснуть руками: хто ж міг передбачити, що заснована 1849 року в Нью-Йорку «Компанія Панамської залізниці» вже в 1855 році почне отримувати 100 відсотків прибутку від вкладених коштів, матиме фантастичний зиск.

...Похитуючись на легких хвилях, багато пройде кораблів Панамським каналом до наших часів. 29 жовтня 2003 року в Російському університеті дружби народів Ана Крістель Лаос Гарсія захищатиме випускню роботу бакалавра «Отношения Перу и России на новом историческом этапе» (научный руководитель — д. и. н., проф. Марчук Н. Н., зав. кафедрой — к. и. н., проф. Денисенко В. С.).

Серед іншого, про історію держави там будуть і такі рядки: «Трудовые круги русского общества с глубокой симпатией следили за борьбой испанских колоний, в том числе Перу, за свободу и независимость... Русские добровольцы сражались в войсках С. Боливара. Среди них был демократ Михаил Скибицкий, принявший участие в битве при Аякучо, в которой перуанцы нанесли решающее поражение колониальным войскам. За проявленные при этом отвагу и героизм он был награжден орденом «Бюст освободителя».

«Русский доброволец, демократ Михаил Скибицкий»...

А де ж ти, земле волинська?..

2007 р.

ВИШНЕ МОЯ. ЕМІГРАНТКО...

У величезному, роззолоченому кабінеті посла Росії в Константинополі князя Лобанова-Ростовського ієродиякон Агапій в стриманому чернечому одязі видавався уже зовсім мізерним та жалюгідним. Князь полюбляв пишні апартаменти, з високою вигадливо оздобленою стелею, аби підкреслити велич і потугу Росії, а заодно і свою власну, бо ж при нагоді не забував зазначити, що його родовід від самих Рюриковичів.

Князь довго і прискіпливо вивчав поглядом ієродиякона, як розглядає неспішно натураліст якусь рідкісну комашку, аж доки не озвався невдоволено:

— Ви священнослужителем, слугою Божим лише називаєтесь, а насправді творите аж ніяк не Боже діло. Хто ж то вас підговорив у Лондон в «Колокол» наклепи писати на наш консулат в Афінах та на старших за чином святих отців?

— Ваша світлосте, мені належить служити у церкві, дотримуватися постів і всіх канонів, а видруком газет чи книжок хай клопочуться інші, — делікатно не погодився отець Агапій.

— Лукавите, дияконе, — ствердив голос посла. — Достеменно встановлено, що то ваші кореспонденції там друкувалися. Але мене дивує інше: вам, малоросам, російська держава дає хліб, а ви їй у відповідь — камінь. Вас, дияконе, простого ченця Києво-Печерської лаври, митрополит Філарет ставить секретарем канцелярії, а ви чим віддячуєте? Заводите дружбу з Кулішем, Драгомановим, вам по духу босяк Шевченко? Щоб вирвати вас із вельми сумнівного товариства, скеровують служити у консульську церкву в Афінах. Яка ж віддяка від того? Ваші наклепи Герцену в «Колокол»?

— Я ніколи ні на кого не зводив неправди, — ієромонах перехрестився, хрест він наклав на себе щиро, бо не мав за сказане в душі сумнівів чи вагань.

— Та ви хоч знаєте, хто такий Герцен? Звичайний байстрюк, що взяв вигадане прізвище, байстрюк, що ні крихтою не вдався в батька, знаного дворянина Яковлева. Літературне безпліддя та відсутність хисту хоче прикрити скандалістичними справами і цим баламутить нестійкі уми.

— Ваша світлосте, я маю багато гріхів перед небом, але інших... Тому прошу дозволити мені піти на Афонську гору, подалі від людської суєти, де міг би молитися і служити Богу.

— Вам повірили двічі. А що маємо? Ось переді мною доповідь в Азіатський департамент від 5 квітня 1860 року: «Диякон Агафій висказывал видимое довольствие в бесславии отечества, духовного звания и всего вообще, что пользуется уважением, — обнаруживая сочувствие к беглым, выказывал идеи о независимости Малороссии, выражал явное недовольство православием, хотел, например, нового перевода Библии и даже сам готовил себя к подобному занятию...» Що скажете?

— Щодо перекладу — це правда, ваша світлосте. Я мріяв перекласти Біблію українською, і, гадаю, немає в цьому гріха — ще більше люду, особливо простого, відчує суть і значимість великого Слова... Відпустіть мене в Афон, до подвижників духу.

— В Одесу! До графа Строгонова для передачі в духовне відомство. Там вам вправлять на місце вашу вихнуту душу, — посол різко відкинув від себе аркуш з доповіддю, і той аркуш, перелетівши стіл, гойднувся кілька разів у повітрі й опустився біля ніг ієродиякона.

«Краще кинутися в Босфор, ніж потрапити до Строгонова», — ворухнулася думка в Агапія. І тієї ж миті він вирішив для себе, як йому діяти.

Вибору в ієродиякона не було — з порога посольства він направився одразу в порт. Хоч і з потугами, але таки знайшов потрібний корабель, штовхаючись поміж велелюддя: тут, видавалося, зібрався цілий світ, з

різнобарв'ям шкіри, розмаїттям кольорів одягу, мішаниною мов.

Отець Агапій піднявся на палубу корабля. Але той корабель плів не в Одесу і не в Росію, відчаливши, візьме він курс на Лондон.

Ступивши на англійську землю, отець Агапій, насамперед, попрямував у «Колокол». Олександр Іванович Герцен виявився зовсім іншою в спілкуванні людиною, аніж поставав зі сторінок «Колокола» ненависний царським служкам Іскандер. Він за довгу розмову жодного разу не перебив отця Агапія, навіть не згоджуючись із думкою співрозмовника, як видалося гостю, Олександр Іванович силувався вишукати раціональне в почутому, тільки хіба вже зовсім хотілося заперечити у дискусії, то під високим лобом злегка іронічно підсмикувалися рухливі брови.

Опинившись на чужій британській землі, отець Агапій Гончаренко починає допомагати як верстальник у випуску чергових номерів бунтівного журналу першої вільної російської друкарні.

Півторарічне лондонське життя отець Агапій згадуватиме завжди з приємністю. Тут він не тільки набуде досвіду у видавничій справі, яка йому небавом стане вельми в пригоді. Тут заведе нові знайомства з неординарними людьми, подорожуватиме у вільний час, відвідає Єгипет, Туреччину, побуває на Афонській горі, куди так і не дозволив йому поїхати російський посол, навіть розшукає там в одному з монастирів свого дядька Дмитра Богуна.

Отець Агапій цінував подвижницький труд Герцена, хоча й немало доводилося дискутувати — навіть у найдемократичніших росіян залишалися передсуди щодо України, принаймні незнання її пракоренів.

— Ваша стаття «Росія і Польща», року п'ятдесят дев'ятого, справді наробила поголосу по всій Європі, — звернув якомсь увагу Герцена отець Агапій на одну деталь. — І там є добре слово про мій край. Ось чи-

таю: «Україна була козацькою республікою, в основі якої лежали демократичні та соціальні засади. Запорізька Січ — дивне явище плебеїв-рицарів, витязів-мужиків». Все це так і не так, Олександр Івановичу. На відміну від римського плебсу, що не мав громадських та цивільних прав, наше козацтво володіло цим усім.

— Не будемо лукавити, — заперечив Герцен, і його брови запитально і з подивом поповзли угору. — На Січ ішло немало безземельного, скривдженого люду. І як воювали Стамбул чи Кафу козаки, то не тільки визволяли з рабства своїх одноплемінників, але й по ширості грабували...

— На війні — як на війні, — отець Агапій дивився на кінчики своїх пальців, де в'їлася друкарська фарба і нічим її вже не відмити, мов там міг вичитати відповідь на закид. — Трофеї як брали колись, так і все ще беруть, на жаль. Та не є секретом, що козацький люд у самій своїй суті був непогано освічений, як вся Україна того часу, досить послатися на сина Антиохійського патріарха Макарія, Павла Алепського. Я не кажу вже про те, що простолюд наш встиг витворити свою аристократію, вишколену в найкращих європейських університетах, при королівських дворах, на дипломатичній службі.

Отцю Агапію так багато хотілося оповісти про знаних своїх земляків. Хмельницький, учень відомого доктора теології, письменника і проповідника, окрім рідної та російської, достеменно володів латиною, польською, турецькою, татарською і французькою мовами; Мазепа закінчив Києво-Могилянську академію, Єзуїтський колегіум у Варшаві і Падуанський університет; Сагайдачний вийшов з Острозької академії, одного з найкращих тогочасних східноєвропейських закладів; Юрій Немирич вчився в Оксфорді, Кембриджі, Амстердамі, Лейдені та Парижі; більшість козацьких чиновників походили з потомствених шля-

хетних родин, а про поміч церквам і освіті не багато рівних знайдеться такому «плебсу». Хіба ж бо не зіставна культура, освіта і мова українського люду будь-якому іншому знаному народові?

Хтозна, чи не спадали на думку Герцену слова Агапія Гончаренка, коли він для грудневого числа «Колокола» 1861 року писав свою статтю «З приводу листа з Волині»: «Визнаймо ж раз і назавжди як незмінну істину, що нікого не треба ані русифікувати, ані полонізувати, що нікому не слід заважати говорити і думати, вчитися і писати як кому заманеться... Заради чого українець, приміром, промінєє свою рідну мову — ту, якою він говорив у вільних лісах усю історію його, — на мову зрадницького уряду, який постійно обманює Малоросію? Але з цього не випливає, щоб українець навчався, прикладом, польської тільки тому, що «весь освічений клас народу розмовляє польською».

...Корабель торкнувся причалу, залопотів теплий вітер у приспущених вітрилах, і Агапій Гончаренко зійшов на американську землю. Доля розпорядилася йому відкрити нову сторінку в його унікальному житті. На отця Агапія, українського бунтівника, з незмінною підозрою дивилося російське світське і духовне начальство, зате в грецького духівництва він здобув повагу — на берег зійшов з рекомендаційними листами до грецького консула Димитрія Ботоссі.

Консул приязно зустрів новоприбулого на американський континент, і небагом Агапій Гончаренко вже служить у тутешній грецькій церкві. Минає небагато часу, і Біблійне товариство Нью-Йорка приймає його до редакційної колегії. Тут частково здійснюється його мрія про новий переклад Біблії — він редагує видання, але не українською, редагує, як добрий знавець, арабською мовою.

...Знову перевертається сторінка життя Агапія Гончаренка, відкривається новий аркуш цього захоплюю-

го опису унікальної долі — отець Агапій уже на Алясці, яку щойно Росія продала Сполученим Штатам. Він купує друкарню і видає газету «Alaska Herald». Газета англо-російська, але в підзаголовку «Свобода» широко публікуються українські статті. Як то жилося священику з далекої Київщини, зрозуміло, типово в російському «ключі» описується на сайті Інги Клеменс, юриста, що займається імміграцією в Канаді: «Это был русский эмигрант, революционер, священник, народоволец, редактор-издатель и типограф журнала «Аляска Гералд» на русском и английском языках (десь поділись українські публікації в «російського» емігранта — авт.), превратившегося затем в газету «Свобода». Американское правительство субсидировало этот журнал с целью познакомить русских после покупки Аляски с Америкой и превратить их в лояльных американских граждан. Гончаренко создал первый журнал и первую типографию на русском языке. Он душевно болел за всякие неудачи и обирательства русских людей. В нем билось сердце одинокого русского человека, живщего вдали от родины, о которой оно тосковало и томилось».

Гончаренко родився в 1832 г. в Киевской губернии и воспитывался в Киевском Духовном училище. Умер на своей маленькой ферме в Калифорнии в 1916 г. В 1857 г. он был отправлен на службу при русском посольстве в Греции. Сотрудничал в «Колоколе» Герцена. Пропагандировал освобождение монастырских крестьян. В 1860 г. был арестован, как политический, и послан в Россию. В Константинополе бежал с корабля в Лондон, где был наборщиком и сотрудником Герцена. Был вторично в Греции и посвящен в сан священника. Перебрался в Америку и оказал содействие основанию первой православной церкви в Нью-Орлеане. 2 марта 1865 г. в Нью-Йорке, по просьбе епископа Потера, Гончаренко совершил православную литургию Иоанна Златоуста на английском языке и убедил

американцев в том, что нет святее религии, как православие. Это была первая русская православная литургия в Нью-Йорке. Свой журнал он начал издавать в 1867 г. Посылал бесплатно в Аляску. Гончаренко, бледный и тощий, ходивший в костюме, напоминавшем подрясник, был типичным украинцем. Он сам был редактором, экспедитором и конторщиком. Обычно работал с 5 часов утра до поздней ночи. Ему помогала жена, итальянка, родственница Мадзини, не говорившая по-русски. Гончаренко очень интересовался русскими людьми и всячески старался не только просвещать их, но и помогать им в новой стране. Он нападал на священника и консула потому, что они не заботились о бедняках, о рабочих и о полудиках детях Аляски, а только о том, чтобы соорудить храм да дать возможность попу выпить хорошо.

Священник Николай Ковригин в свою бытность миссионером в Аляске ничего не делал. Туземцы же Аляски были преданы пьянству, разврату и без пристанища валялись в грязи. Они не знали, что такое «Бог» и «Христос». Не было иконы. Вместо православных священников появились спекулянты пасторы и ксендзы, положившие значительную часть денег в свои карманы. Гончаренко хотел школы, а не церкви. Американцы презирали русских за то, что они не умеют управлять сами собою.

Колоши, по словам Гончаренко, имели несколько индейских родов. Их до 40 000 человек. Таены (старшины-дворяне) имеют рабов, которые всецело принадлежат первым. По обычаю, при смерти таена убивают несколько рабов, чтобы они и за гробом служили своему господину. Этот обычай совершается таким образом: приговоренные в жертву рабы покорно ложатся на землю рядом. На их горла накладывается шест, на концы которого садятся родственники умершего и душат несчастных. Если колошам-христианам обещают какой-нибудь подарок, они идут в церковь в шапках и

с трубкой в зубах и хохочут во время богослужения. При крещении они ищут крестного побогаче и за бутылку водки не только крестятся, но и убьют человека.

Обрисовывая программу своей газеты «Свобода», А. Гончаренко так писал: «Книгопечатание — единственный путь соединить нации к общей пользе, к прогрессу человечества. Понимая это, мы поставили у себя русский станок, который есть первый в Америке, для напечатания торговых карт, циркуляров, документов, памфлетов, граматик для изучения русского и английского языков и всякого рода работ, способствующих благоденствию народа... Цель учреждения нашего русского станка в Сан-Франциско состояла в том, чтоб нашим соотечественникам, отдаленным от центра великого племени, доставить возможность встретить русское слово в далекой отдаленности... При этом замечаем, что мы не имеем ничего общего с лакеями и ворами, бежавшими из родины от заслуженного наказания. Мы жмем руки и даем наше сердце только истинным и святым труженикам за свободу и прогресс России... Наше слово истины не замолкнет, потому что для публикации мы не нуждаемся ни в чем пособии. Мы — издатель, типографщик и разносчик нашего журнала «Свобода».

Агапий Гончаренко, приехавший за океан, «чтоб творить русское дело в Америке», вел упорную борьбу с официальными представителями России в Америке. «Я клянусь, — писал Гончаренко в 1869 г., — по гроб жизни ненавидеть все императорское, а русский народ, из-за свободы которого я осужден страдать, любить и уважать по гроб жизни». Гончаренко умер в бедности.

Русское духовенство в те годы занималось больше всего коммерческими делами и служило больше не народу, а компании. Сам князь Максудов целовал руки одного пастыря, прозванного «Петрушкой». Без денег

он не исповедывал и не причащал. В марте 1868 г. протоиерей Ново-Архангельского собора К., с разрешения епископа Павла, через письмоводителя К. Боровского собрал 800 долларов на школу. Архиерей даже окропил водою пустую школу, которая так и осталась пустой под управлением дьячков, вывезенных из Нушагача и Михайловского редута. Тут «работал» отец Н. Ковригин, Несветов, дьячки и пономари. Школа ожила только при американцах.

Нехорошо шли дела местных жителей в Аляске при Готчинсон, Когл и Ко. Эти господа стали застрачивать людей, чтобы они продавали свои меха и другие товары только этой компании, иначе будут расстреляны или повешены в Америке. Между тем, компания продавала свои продукты дороже, чем прежние монополисты. Затем наехали еврейские торговцы, пооткрывали магазины, складочные места и старались все дела повернуть для их карманов. Они свободно торговали водкой, хотя это было запрещено правительством. Они за одно ружье брали с охотников по сто рублей. Такому обману помогали не только жители Соединенных Штатов, как Шлос, А. Вассерман, Л. Герстле, А. Боскович, но и русские люди, как главный агент «Готчинсон Ко» Илларион Архимандритов.

Гончаренко поднял вопрос о том, чтобы русские жители Аляски сами выбирали правителей из своих людей. Но эта идея не прошла, ибо русские к самоуправлению не привыкли и не доверяли друг другу. Они хотели, чтобы ими управляли иностранцы».

Минуть роки, Агапій Гончаренко продасть друкарню, а кошти пожертвує на духовні цілі. Справжні ж причини припинення видавничої діяльності, очевидно, з найбільшою вірогідністю опише Олександр Еткінс у статті «Избирательное средство»:

«Беглый афонский монах Агапий Гончаренко, сотрудничавший в Лондоне с Герценом, в 1865 году добрался до Бостона. Его план состоял в пропаганде

революции среди аляскинских казаков. До своей смерти в 1916 году престарелый отец Агапий выпускал журналы и организовывал тайные общества, надеясь провозгласить независимость Аляски и преобразовать ее в Великую Казацкую Империю».

У колі друзів Агапій Гончаренко якось сказав:

— Одинадцять разів Запорізька Січ змушена була через ворогів міняти своє пристанище. В дванадцятий раз Григорій Орлик, син славного гетьмана Пилипа Орлика, хотів заснувати Січ на Рейні, між німцями і французами, бо на своїй землі вже не сила... То може, хоч тут, на далекій Алясці, українство прихистить свої голови та збудує собі державу.

Хто ж він такий, отець Агапій Гончаренко? Єдину прижиттєву бесіду з ним у 1910 році опише Текля Данис, а опублікує її канадський альманах «Український голос» аж у 1948-му.

«...В паркані фіртка, а на ній видніється напис великими літерами червоною фарбою «Україна», в мене серце так і забилося: Україна в Каліфорнії! — а хтось зауважив: «А на Україні — Московщина...» Входимо через фіртку і тут бачимо домок, а над самими дверима напис синьо-жовтими літерами «Свобода». Від зворушення мені в очах стали сльози. Нас привітав пес Брисько, а потім вийшов з хати старець середнього росту з ціпком в руках, в козацькій шапці на голові. На його похилені плечі спадало срібliste волосся, наче пелюстки відцвілого дерева. Його глибоко в голову запалі очі виявляли велику доброту. З-під сивої бороди і вусів добродушно всміхалися в розмові його зморщені уста. Тут мимоволі майнула думка: «Чому така неправда на світі? Чому найкращі сини України розпорошені по світі, по закутках чужих земель, а на своїй рідній — годуються зайди?»... Ми розмовляли на дворі під деревом. Альбіна (дружина) поставила чай на столик, а Гончаренко наливав склянки й ставив перед нами. Коли вже все було готове, він сказав, що тре-

ба помолитися по-нашому, по-українськи. Ми глянули один на одного, встали і заспівали «Ще не вмерла Україна». Піднявся й старенький Гончаренко, зняв свою козацьку шапку з голови, на якій вітер розвіяв сиве волосся. Коли він стояв, спершись на ціпок, — по його обличчі покотилися великі перли-сльози, які він обтирав полою своєї сукмани. «Земляки мої, — промовив Гончаренко, — я був з вами один момент в Україні»... Після чаю повів нас показати своє господарство. Перед хатою росла велика сосна, яку він тут сам посадив. Потім привів під вишню і сказав, що це наша українська вишня. «Таких тут нема: вишня і сосна — це емігранти». Потім ми підійшли до потоку: «Тут моя святиня, — пояснив він, показуючи палицею на кам'яну печеру, над якою виднів образ Матері Божої і Хрест, — тут я вінчаю молодих, хрещу діточок і хвалю Всевишнього».

Ось таким був наш славний земляк, отець Агапій Гончаренко. У його домі зупинялося багато емігрантів, лунала українська пісня. У снах він марив Україною. Коли 1914 року почалася Перша світова війна, отець тішив себе надією: «Тепер вже не вмру, поки не буде мій народ вільний. Може, моє тіло старе, однак дух молодий. В нашім краї будемо хазяйнувати по-своєму, та й у церкві будемо співати по-українськи. Московський прапор скинемо, а на його місце поставимо жовто-блакитний. Я ще не старий їхати на кораблі... Наш край, джерело козацтва, як фенікс воскресне, на добро людям, вічну правду й волю».

Вишне моя, емігрантко...

2006 р.

АРЕШТ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО

Драматична новела на три дії

Дійові особи:

Пилип Орлик, гетьман України
 Андрій Войнаровський, небіж Івана Мазепи
 Дмитро Горленко, прилуцький полковник
 Старий козак, якого всі звать «батько Корній»
 Ягужинський, посланник московський
 Інші
 Початок 1710-го року

Дія перша

Простора світлиця, необжита, поспіхом кількома стільцями заставлена, посередині стіл, вкритий вишитою скатертиною. На стіні — єдина ікона Божої Матері, рушником прикрашена. Збоку подалік невеликий стіл для писарчука.

За столом Пилип Орлик, дзвоником джуру кличе.

П. О р л и к. Прости наше товариство достойне...

Входять Войнаровський, Горленко, батько Корній, обнімаються, сідають за стіл. Писарчук займає своє окреме місце.

П. О р л и к. У цій світлиці зібралися ті, чий імена найімовірніше на гетьмана будуть гукати.

Б а т ь к о К о р н і й. Кпишся, паночку. Мене не гукатимуть, бо неосвічений. Замолоду змоги не мав, бо як впросилися злидні на три дні, то чорт їх довіку вижене. А от ви всі втрюх, добрі панове Горленко, Войнаровський і Орлик, слава Богу, Києво-Могилянку закінчили.

П. О р л и к. Вас, батьку Корнію, за ваші походи й заслуги, за мудрість набуту якраз першим вартувало б гукати... Та я не про те, кого судить Бог, того й вибере

товариство. В сей важкий час, по смерті світлої пам'яті гетьмана Івана Степановича Мазепи, маємо далі гетьманський уряд двигати. Маємо наперед, до виборів, виробити пакти, свою конституцію, утвердити правила. Бо колишні гетьмани, перебуваючи під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі владу самодержавну, надвередили давні права і вольності без всенародного утуження... Отут, батьку Корнію, і ваш голос вельми доречний.

Д. Г о р л е н к о. Маєте рацію, відклад не піде в лад. Все козацтво, а ще союзні шведи й поляки, нині в великій скруті. І нарікати на союзників гріх, бо шведський король позичає, де лиш захопить, вже по шию в боргах у жидівських, грецьких, вірменських купців та банкірів. Турецький уряд щодень дає провіанту на 500 талярів, та цього бракує.

А. В о й н а р о в с ь к и й. Січовикам, до слова, теж непереливки.

Д. Г о р л е н к о. Рятуючись від голоду, холоду і хороби всякої, козацтво продає свою зброю. В чотирьох тисяч запорожців, що під командою кошового, вже зброї зовсім немає, на харч обміняли...

А. В о й н а р о в с ь к и й. Викупити зброю конче. Хай знаходить гроші шведський король — він заборгував світлої пам'яті гетьманові Мазепі 60000 талярів.

П. О р л и к \різко\. Перепрошую, не покійному гетьманові, а козацькому скарбові. Ми, звісно, всю силу покладемо, аби вибратися з сьогоднішнього лиха. А на Раду, разом з генеральною старшиною, з послами війська Запорізького та Низового маємо винести такі пакти, таку конституцію, щоби не переінакшувати її та не перелицьовувати через рік або два, навіть через десятиліття. Пошити той документ повинні добротню, аби потім, як на жебрацькій свитці, не класти латку за латкою. От тобі, батьку Корнію, щоби в ній хотілося мати?

Б а т ь к о К о р н і й. Ет, що може хотіти старий козак, шрамами розмальований та розцяцькований, січений-рубаний... Звісно, добре було б, аби город Трахтемирів, що здавна Низовому козацтву належав і звався його шпиталем, знов повернули козацтву. Хай би лишався для старих зубожілих, покалічених і зраних козаків.

Д. Г о р л е н к о. Добре мовить батьку Корній! Козацькі вдови, осиротілі козацькі діти, козацькі жінки, чоловіки яких у поході, від сплати податі та повинності різної належить звільнити. Хто зна, чи над кимось із тих чоловіків горбик землі десь в степу не виросте та ковила під вітром не колихатиметься...

Б а т ь к о К о р н і й. Не подумайте, що я всенький вік тільки степами гасав та шаблюкою вимахував. Не раз довелось бачити, як убогі люди кричать і скаржаться, що їм виїзні ярмаркові, оті вискочки, які вельми гоноровими панамі здебільшого стали, чинять всілякі здирства. А, бувало, убогій людині невільно на ярмарок заявитися та дещицю продати дрібну для свого животіння...

А. В о й н а р о в с ь к и й. Аренди, встановлені для річної плати компаніям та сердюкам, для наших військових витрат є тяготою посполитому люду.

П. О р л и к \киває головою писарчукові, що поспішає записувати мову кожного\. І це до ладу мовлене. А взагалі, ми ж не сьогоднішні, у нас за спиною багато століть вишумовує, десь в підмурівку нашого права бачимо «Руську правду» Ярослава Мудрого, а ще Литовський статут. Хто нам боронить свого ж зачерпнути з криниць мудрості попередників наших славних? Я надзвичайно ціную англійський Білль про права, але на сьогодні то лише протокол про наміри за глибиною розробки. Маємо підготувати конституцію, що стане хребтом державного устрою. І, насамперед, відокремити державний скарб від гетьманського.

Д. Г о р л е н к о \барабанячи пальцями по столу\
Е-ге-ге-ге...

Б а т ь к о К о р н і й \майже так, як коня спиняють\
Тпру-ру-ру...

А. В о й н а р о в с ь к и й \після чималої паузи\
Впродовж десятиліть гетьман Мазепа нічого не ділив і не дрібнив. І храми росли, і міста — лічбу їм не зразу дасте, і люд наш заможнішав. Тож чи не скористатися правилом ще з часів Литовського статуту: нового не вводимо, старого не рушимо?

П. О р л и к. Не можемо дозволити собі плентатися ген в європейському хвості, добре хоч крок чи півкроку встигати ступити попереду... Ясновельможний гетьман, як виправдалося в інших державах, до військового скарбу не повинен мати ані жаднісінького стосунку, а задовольнятися лише оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу.

Д. Г о р л е н к о. Ой-ой-ой... В цю лиху пору всі кошати, аж до гроша затертого, треба в одну руку збирати та з розумом користатися. А ще: чи не траплятиметься інколи, як в приказці — хоч рак, та на тарілці, хоч куліш, та на виделці, хоч на воді, аби на сковороді? Обирали, скажімо, гетьмана начебто достойного, а згодом виявилося, що в ту гетьманську сковороду втрапила людина з душею геть водянистою, і справу з нею мати однаково, що виделкою куліш сьорбати?

П. О р л и к. На те в світі всенькому нема ради...Має знати кобила, нащо голоблі била, тепер хай хоч хвостом везе.

Д. Г о р л е н к о. Добре, як трапляється гетьман з роду Симового, тішитимуться всі, як з Яфетового, а як Хамів нащадок нам припливе? В такого замість мізків лише хапальний інстинкт: прибіг, ухопив і побіг. А ще стає чить йому докумекати: сьогодні він гетьман, а завтра, найімовірніше, свинопас, тому як прибіжить він, то хапатиме насамперед все без розбору, із заплученими

очима; коли ж хоч трішки хитнеться під ним гетьманський стілець, то притьма на корабель вантажитиме найцінніше козацького люду і побіжить собі десь на Кіпр чи в Гваделупу...

П. О р л и к. Дивний ви чоловік, полковнику... А як не розділювати гетьманський скарб і державний, то ще легше Хамовому нащадку: все і так його...

Д. Г о р л е н к о. Не кажіть, красти в себе самого — яка потреба?

Б а т ь к о К о р н і й. А я не цілком тями добрав про скарб військовий.

П. О р л и к. Як колись в Запорізькому війську завше був генеральний підскарбій, так і ниньки він має бути по звільненні землі нашої від московита. То бачиться людина значна і заслужена, людина совісна, яка мала б у своєму догляді військовий скарб, завідувала млинами й приходами та повертала їх на публічну потребу з відомого гетьманського. І не тільки до боку гетьманського обирається генеральний підскарбій, в кожному полку так само два підскарбії повинні бути. А над ними невисипує око генеральної старшини.

Д. Г о р л е н к о. А не вийде з тих підскарбіїв та старшин добірна шайка? Вся маєтність козацька і люду посполитого, все народне — себто нічисте; неабияка спокуса відгризти чим замашніший шмат, бо сусіда он поспіхом так кусає, аж давиться. А до слова, чого то пан Войнаровський відмовчується? Його теж, і не в останню чергу, у гетьмани гукатимуть.

А. В о й н а р о в с ь к и й. Я своє сказав... Коли ж голосно битиму себе в груди, то підозра впаде: ага, він шкірний має тут інтерес. Відомо ж, що світлій пам'яті гетьман, як небожеві, всі маєтності, нерозділені досі, саме мені відписав.

П. О р л и к \холодно\
Мають бути розділені, працює комісія. І, гадаю, найясніший король, його милість шведський Карл Дванадцятий, справедливість утвердить.

А. В о й н а р о в с ь к и й \задумливо\ . А щодо мого гетьманства... Не можу я. Але справу нашу боронити буду, і не відлинюватиму. Кого ж виберуть у гетьмани, тому три тисячі дукатів відразу даю.

П. О р л и к \впівголоса\ . Недорого ж тепер Україна вартує...

Д. Г о р л е н к о . Стривайте, стривайте... Раптом шведський король утвердить дійсність заповіту Івана Мазепи, а гетьманом Рада обере не Войнаровського, а іншого достойника, то що тоді?.. Войнаровський у кілька карет повантажить гетьманський скарб і погуляє досита собі на європейських балах, а нового гетьмана лишать босого й голого на льоду: нехай самотужки рятує від голоду й холоду і так змарноване за останні часи козацтво? Чи не так?

А. В о й н а р о в с ь к и й . Його милість шведський король має діяти за європейськими правилами.

Д. Г о р л е н к о \схоплюється і бере за петельки Войнаровського, трясє, як суху грушу\ . Я вам покажу оте право, як совісті й розуму катма!

П. О р л и к \і собі схоплюється та вгамовує Горленка\ . Полковнику!...

Д. Г о р л е н к о . Я сімнадцять літ вже прилуцький полковник, але з такою червоточиною вперше зустрівся.

Б а т ь к о К о р н і й . Посоромтеся, панове, бодай сини моєї...

Всі тузають один одного, розбороняючи найшпаркіших. Падає завіса.

Дія друга

У просторому передпокої порожньо. Перша година після опівночі. Раптом доноситься голосний стукіт у ворота, валування собак. В передпокої з'являється старий козак батько Корній, підходить до дверей.

Б а т ь к о К о р н і й \гукає з порога, напіввідчинивши двері\ . І кого там цієї пори носить?

Г о л о с з а в о р і т . Пусти переночевать, отец! Март в этом году января похуже, до костей мороз пробирает!

Б а т ь к о К о р н і й \хреститься\ . Свят-свят, а де тут, за вісім верст від Вроцлава, москалики раптом взялися?

Входить Пилип Орлик, позіхаючи і на ходу зав'язуючи пояс халата.

П. О р л и к . Треба б було впустити, хай переночують. Живі душі як-не-як...

Б а т ь к о К о р н і й . Так-то воно так, але я сперш визирну, скільки їх та що за птиця прибилася в глуху пору. \Зникає за дверима\ .

П. О р л и к . Боже, як я втомився, ні вдень спокою, ні вночі... Щоби визволити землю свою і утвердити конституцію вільного люду, без кріпацтва і кривди, півсвіту доводиться сколесити. Але, як судить доля, буде створена східна коаліція для нашої помочі: Польща, Швеція, Туреччина, Крим, буджацькі татари, звісно, запорожці наші славні, лівобережні й донські козаки; з другого боку — підлеглі цареві магометани, татари астраханські та казанські... Слава Богу, свояк не відцурався, барон Орлик, що добрі стосунки має при багатьох дворах, від щирої душі помагає...

Вертається батько Корній.

Б а т ь к о К о р н і й . Гетьмане, то особливі птахи перелітні. Семеро вояків, при озброєнні повному, аж ніяк не схожі на випадкових подорожніх.

П. О р л и к . Здається, з такими вже зустрічалися...

Б а т ь к о К о р н і й . Чи то не ті самі шуліки, що нагло схопили Войнаровського в Гамбурзі та в Сибір довік запроторили, чи не ті самі, що швагерка вашого Григорія Герцика в Варшаві раптово схопили?

Входить дружина Пилипа Орлика — Анна.

А н н а . А що за шарварок у вас вчинився?

Б а т ь к о К о р н і й. Тут вовки, що овечі кожухи на плечі накинули, вельми настирно ночувати просяться... Їх семеро, а я та ще трое ваших слуг супроти: солонувати буде, як каша завариться, та дасть Бог, витримаємо.

А н н а. Господи...

Б а т ь к о К о р н і й. Казав я тоді, як пакти приймали, щоби не уступав його ясновельможність мазепиних маєностей Войнаровському, та хто мене слухав. Незручно, мовляв, совісно за майно борикатися... А тепер он охорону немає за що найняти.

П. О р л и к. Я не просив собі гідності гетьмана, я прийняв її за волею козацької громади та на розказ його величності Карла XII і, не маючи публічних фондів для ведення справ, вклав у те всі власні гроші. А чого вартують лишень дипломатичні місії, то промовчу.

А н н а. Що правда, то не гріх. Знаєте, батьку Корнію, так сутужно інколи доводилося, так тяжко... В Швеції у люту зиму гроша не було, аби дров купити, на льодинку замерзала дітлашня наша. То він натільний хрест свій лихварям закладав, аби лиш кілька в'язанок дровець придбати.

Б а т ь к о К о р н і й. Ніхто не повірить, що таке можливе в сім'ї, де одного сина хрестив гетьман України, другого — шведський король, а дівчат похрестила королева...

Знову чується гуркіт і стукіт в ворота, ще настирливіший від попереднього.

Г о л о с з-з а в о р і т. Есть у вас христианская душа — или камень на том месте?

Б а т ь к о К о р н і й. Ти ба, душу та ще й християнство пройдоха цей спом'янув... А де ж те християнство ваше було, коли після полтавської поразки тисячі наших людей розпинали, цвяшиськами прибивали, яко Христа, ті розп'яття ставили на плоти і пливли вони Сеймом і далі аж до Дніпра, бо під страхом смерті боролися знімати мучеників.

П. О р л и к. Європа і світ такого не знали. Той жаж вихлюпувався на сторінки «Gazette de France» («Французька газета»), «Lettres historigness» («Історичні листки»), гаазької «La Clef du Cabinet» («Ключ кабінету»). «Вся Україна купається в крові, Меншиков вдався сповна до московського варварства», «Без огляду на вік і стать усіх жителів Батурина вирізано, як велять людські звичаї москалів», «Жінки і діти на вістрях шабель» — кричали газети.

Грюкіт посилюється.

Г о л о с з-з а в о р і т. Я хорошо за ночлег заплачу!

Б а т ь к о К о р н і й. Їдьте своєю дорогою, бо гірше вам буде.

Г о л о с з-з а в о р і т. В конце концов, я посланник московский Ягужинский! Именем императора приказываю вам открыты! Мне нужен государственный преступник Орлик!

Б а т ь к о К о р н і й. Вдома на печі своїй будеш «приказывать». А зараз забирайся, щоби не смерділо. Вас семеро, а в нас залоги тридцять душ козацтва. Утямив, шмаркачу?

За ворітьми який час чується жвава балачка, слова нерозбірливі, але той гомін як раптово почався, так і стих. Натомість чутно звуки копит коней, що віддаляються.

Б а т ь к о К о р н і й. Все, гетьмане, я тобі відслужив, мушу йти від тебе. Бо одному мені з трьома слугами годі оборонити від таких розбійників. А, не дай Боже, загниєш, то не тільки товариство, земля не прийме мене.

Дія третя

Така ж само скромна обстановка, як і в першій дії, поспіхом обставлена світлиця з єдиною іконою Божої Матері на стіні. За столом — Пилип Орлик і Дмитро Горленко. Входить турецький урядовець і двоє мурзів.

Турецький урядовець. Великий і непереможний наш хан просив передати ясновельможному гетьманові і його воїнству побажання кріпкого здоров'я та удач всіляких.

П. Орлик. Передайте великому ханові й наші здравиці та пошанування.

Турецький урядовець. Ми прибули за дорученням хана прояснити, кого надалі буде триматися його ясновельможність гетьман: турків і татар чи шведського короля?

П. Орлик. Наші найглибші та найщиріші почуття до турецького султана і кримського хана залишаються незмінними. І просимо це передати вашим високим повелителям. Але ще 5 квітня 1710 року ми прийняли «Конституцію прав і свобод Війська Запорозького». Там значиться протекція шведського короля, і її всі на козацькій землі повинні визнавати та дотримуватися.

Турецький урядовець *\іронічно всміхається*. Але ж ви зараз не на землі козацькій, ви на землях, належних кримському ханові.

Д. Горленко. Ясновельможний пане гетьмане... *\але помахом руки гетьман його спиняє*.

П. Орлик. Нічого, колись і на наших воротах сонце засвітає.

Турецький урядовець. Пан гетьман не має бажання щось додати до сказаного?

П. Орлик. Передайте незмінну нашу пошану і зичення процвітання всій турецькій землі і кримській при тім числі.

Турецький урядовець і обидва мурзи відкланяються і виходять.

Д. Горленко. Гей-гей, пане гетьмане, даремно ви отак ...навпростець. Може, якось хитріше належало б, з викрутасами, аби сіно ціле та коза сита...

П. Орлик. Полковнику, вас у боягузстві ніхто не звинуватить... Тому маєте зрозуміти і мене. Ніколи не

віритимуть тій курці, що кудкудаче під бузком, а яйця несе в кропиві. А насамперед — якщо приймали Конституцію, то маємо її дотримуватися. І приклад повинні показувати ми, генеральна старшина: коли ж цього не станеться, то трішки менші від нас загортатимуть в Конституцію сало, а ще менші — висякаються.

Д. Горленко. Щось недобрі в мене передчуття... Хан — чоловік амбіційний, щоби лиха якого не вступнув.

П. Орлик. Торік пожежа була, а смалене чути досі... Не піду ж до ворожки переляк яйцем відливати. А щодо кримського хана, то я направив текст прийнятої нашої Конституції, і там, в розділі третьому, є такі рядки: «Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони, тож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильствувати».

У світлицю буквально вривається захеканий писарчук.

Писарчук. Зла вістка мені випадково дісталася: від імені хана наказано арештувати його ясновельможність та скарати на горло, а також взяти під арешт всю його родину.

Д. Горленко. Як? Допоки в нас залишатиметься бодай одна шабля, цьому не бути!

Входять п'ятеро кримських вояків, старший з-поміж них звертається до гетьмана.

Вояк. Ваша ясновельможносте, іменем його милості хана ви арештовані. На збір вам дається одна година.

П. Орлик. Чи є перелік того, що я можу взяти з собою, а що заборонено?

В о я к. Гадаю, вам нічого вже не знадобиться.

Д. Г о р л е н к о. Казав я вам, гетьмане, що простіше виклопотати московську амністію, аніж спільну мову знайти з татарами.

П. О р л и к. Вам або мені — може, й так... От тільки Україні нема амністії ні з якого боку.

У передпокої чути шум, галас і сердиті чоловічі голоси, серед яких вирізняється густий бас батька Корнія, який врешті з'являється на порозі світлиці.

Б а т ь к о К о р н і й. Щоби тебе лунь ухопила, а лизень укоротило, яка тут лярва підкордуплена всю веремію заколючує?

Усі п'ятеро вояків, що прийшли арештовувати гетьмана, рвучко повернулися до батька Корнія і схопилися за шаблі.

Б а т ь к о К о р н і й. Ша, пуцьвірінки недовилуплені, ось вам найсвіжіша бомага. *\Розгортає паперовий сувій\.*

Д. Г о р л е н к о *\по-школярському зазирає в текст\.* За вашу ясновельможність заступився ханів син Калга-султан, який так подружився з вашим же сином, Григорієм. А ще он бачу приязне слово сенатора польського Сапєги... Слава тобі, Господи, що так все скінчилося!

Б а т ь к о К о р н і й. Все, гетьмане, гаплик, я на решті іду від тебе, бо в цій круговерті мені аж в голові шумеляє...

П. О р л и к *\всміхається і легенько обіймає старого козака\.* Нікуди не підеш ти, батьку... Бо долю обом Всевишній таку написав. Ми ту долю ще висваримо не раз, та не подужаємо зрєктися...

Падає завіса.

2012 р.

«У МОСКАЛІВ НЕ ХОЧУ ПОМИРАТИ...»

Він помирав при повній пам'яті. Біль поволеньки, хвилями, що затухають, полишав його огрядне тіло, і воно ставало зовсім невагомим та необтяжливим. Зате думки набували чіткості і прозорості — наче джерело на околиці рідної Пашенівки, де б'є невтомна вода, струменить і переливається, але крізь неї видно на дні кожен камінчик і навіть піщинку. «Кажуть про холод могили та смерть із щербатою косою, — промайнула думка. — Неправда, навпаки, тепло і світло... А ще як за спиною чатує, угадуючи кожен мій порух, такий великодушний і милосердний отець Ісаченко — його й отцем ніяково називати, бо в сини годиться»...

— Отче, причастіть і сповідайте, — прошепотів пересохлими вустами Остроградський.

— Михайле Васильовичу, — з нотками докору, розтягуючи слова, озвався священник, — сповідь і причастя християнинові ніколи не завадять, але ви не про те думаєте, вам лише шістдесят перший, ще жити і жити... Вас чекають студенти і весь науковий Петербург. Та й хіба тільки вони?

Остроградський лиш мовчки крутнув головою, і легка посмішка на мить промайнула і згасла на блідому обличчі.

— Я ж казав, де помиратиму, — знову прошепотів знесилений голос.

«Мабуть, таки відчуває, — легенький холод узявся спиною Ісаченка, — справді казав». Він пригадав, як Остроградський із гуртом друзів приїжджав до містечка Говтва, як замилювався його околицею. І ні з сього ні з того додав:

— Я помру у себе, а в москалів не хочу помирати, так поховайте мене там, — кивнув головою Михайло

Васильович у бік Говтви, — щоб мені було видно і Пашенку, і Довге, і Глибоке.

«Рідко душа в таких випадках помиляється», — із сумом подумав священник і приступив до причастя та сповіді.

У недавно могутньому тілі академіка сила вичахла, як вичахає вогонь у покинутому багатті — дмухне вітер, оживуть і зажевріють жарини, а стишиться той вітер, то жарини враз вкриються сірим попелом; Остроградський говорив напівпошепки, із задишкою, деякі слова сповіді священник швидше вгадував за порухом вуст. Ісаченко дивувався, інколи навіть стримував себе, аби не розсміятися, у якому життєвому дріб'язку Остроградський вважав свій гріх.

— Я не мав права на гроші Огюста Коші, йому самому їх бракувало...

— Побійтеся Бога, Михайле Васильовичу, цей видатний французький вчений поміг вам від доброї душі, де ж тут ваша вина?..

Ісаченко знав, що непокоїть Остроградського. Після Харківського університету той поїхав до Парижа, вчився сумлінно, та від безгрошів'я втрапив у боргову тюрму Кліші. Отут, можливо, лукавив академік, коли гонорово оповідав друзям, що свою знамениту працю «Мемуари про поширення хвиль у циліндричному басейні» він написав, спостерігаючи крізь ґрати за хвилями, і надіслав рукопис Огюсту Коші. Принаймні французький учений дуже високо оцінив роботу українця у рекомендації Паризькій академії, академія поділяла ту оцінку, надрукувавши рукопис в академічному виданні «Memoires des savants etrangers a l'Academie». А Огюст Коші справді викупив талановитого науковця.

— До студентів я ставився таки жорстоко, когось навіть назвав міднолобим, — шерхотіли вуста.

— Прощається вам цей гріх, бо ви хотіли добра їм, виховали, зрештою, цілу наукову школу, — говорив священник.

І говорив це щиро. Від друзів Михайла Васильовича він знав, що в наукових колах утвердилися «рівняння Остроградського», «метод Остроградського», «формула Остроградського — Гаусса», «принцип Остроградського — Гамільтона». Ісаченко не міг тільки знати, що 2001-й рік ЮНЕСКО оголосить роком Михайла Остроградського. Зате про «міднолобих» чував, чував...

На показовий екзамен з інтегрального обчислення прийшов його колишній учень, імператор Олександр I, а також військовий міністр, міністр народної освіти, керівники інших навчальних закладів. Та от біда, до дошки викликали, як на зло, кадета, що зовсім не був готовий до екзамену. Проте юнак не розгубився, почав жваво писати на дошці математичні формули, які насправді були цілковитою дурницею, та так само коментувати їх, безтолково і невпопад. Імператор, який завдяки Остроградському доволі непогано знав математику, тим часом забалакався зі своїм ад'ютантом Ростовцевим. Михайло Васильович тільки стиснув зуби, бо почувався, як і всі в аудиторії, мов на пороховій бочці. Тим часом кадет добалакав свої нісенітниці до кінця і вітер дошку. Імператор, що якраз завершив розмову, повагом прорік:

— Якщо професор Остроградський не зробив зауваження, то кадет заслуговує найвищої оцінки.

Уже згодом, зустрівши кадета-щасливця, Михайло Васильович не стримався:

— Ви будете особливим офіцером. В бою вас ніколи не поранять у лоб, бо він у вас мідний.

Беззаперечний авторитет професора Остроградського ґрунтувався в очах імператора не лише на особистому учнівському досвіді. Викладач Колегії Генрі IV в Парижі, професор Петербурзького університету і Морського кадетського корпусу, Михайло Васильович Остроградський був членом Римської, Петербурзької, Паризької і Туринської академій наук. А ще повагу Остроградський здобував звичайною людською добро-

зичливістю, веселим характером. Тарас Шевченко, після повернення із заслання, запише в своєму «Щоденнику»: «Великий математик прийняв мене з розпростертими обіймами, як земляка і як свого сім'янина, який надовго кудись від'їжджав. Спасибі йому». Одруженого з німкеню, Остроградського в Академії наук вважала своїм і чисельна тоді «німецька партія», і російський гурт. Проте це не завадило академікові Никитенку в квітні 1855 року залишити в своєму нотатнику такий запис: «Остроградский прикидывался ужасным русофилом, но в сущности это хитрый хохол, который втихомолку подсмеивается и над немцами, и над русскими».

...Останні слова священник швидше прочитав за порухом вуст, ніж почув:

— А найбільший мій гріх — то атеїзм у молоді літа...

— Прощається вам, бо ви прийшли до Бога, знайшли силу подолати гординю людську.

Долати гординю справді було непросто — в ті роки атеїзм, як пошесть, охопив значну частину петербурзьких науковців. Смерть матері потрясла Михайла Васильовича, він став глибоко віруючою людиною, підсміювання ж і глузування з його віри не вважав навіть вартими уваги.

Відчуваючи, як життя покидає його, Остроградський ще встиг покласти на себе хресне знамення — і рука впала безсило. Священник повільно провів долонею по обличчі, закриваючи очі покійникові...

2006 р.

З ПРАКОРЕНІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Сніги мели без втоми другу добу, жмути дрібних, як пісок, сніжин завірюха шпурляла просто в обличчя, аж той крижаний пісок, що безжалісно сік лица, видався насправді гарячим, мов присок. Другу добу Георгій з Любою брели крізь заметіль у бік кордону з Фінляндією, лютий мороз і злий вітер назустріч мордували тіло, але тішили душу — все ж такої погоди менша вірогідність натрапити на патруль радянських прикордонників. Лише вночі кілька разів призупинялися і, обнявшись, відпочивали стоячи; якби спробували присісти, могли б заснути, і сон той став би вже вічним.

— Я більше не можу, Джо, — спинилася врешті Люба, спершись на лижні палиці, радше навіть не сперлася, а повісилася ватяним знеможеним тілом.

— Мусимо, Ро, через «не можу», — твердо відказав чоловік, хоч і собі спинився. В їхньому веселому молодіжному гурті за Георгієм утвердилося ім'я «Джо», а йому ж подобалося називати дружину Ро. — Так вже судилося: із пекла людського йти крізь пекло природи.

Вони просувалися ще кілька годин, сторожко вглядаючись у білі напівсутінки, розкреслені навскісними сніговими лініями, пропотілий одяг зверху вкривався льодяною кіркою і ставав дерев'яним, аж доки Георгій не помітив, що на цьому узгір'ї вони вже були.

— Ми ж по колу йдемо! — і собі, помітивши знайому місцину, стривожено вигукнула Люба.

Рішення, яке давно вже ворушилося в думці, він далі відкладати не міг — сили фізичні вичерпувалися, а ризик втрапити на прикордонників подвоювався.

— Не судилося, Ро, — здався врешті чоловік, та в голосі не відчувалося тону поразки. — Але ми повторимо це, тільки в ліпшому варіанті.

Георгій і Люба, на щастя, вернулися непоміченими з ризикованої подорожі, де шанси були однаковими:

потрапити на мушку прикордонника, спізнати не фінські, а, найвірогідніше, уже сибірські сніги, чи вирватися на Захід із густо огорнутої сталінським мороком країни.

Георгій Гамов з веселої студентської четвірки мушкетерів, що утворили за їх словечком «джаз-банд», першим зважився на такий відчайдушний вчинок. Цій четвірці в університетському середовищі щиро заздрили і так само щиро засуджували її. Молоді нахаби за девіз обрали для «джаз-банда» не що-небудь: «Не бути знаменитим так негарно». Видають журнал «Отбросы физики», затівають паради дотепності... Та й імена собі обрали нівроку — одесит Георгій Гамов — Джонні, Лев Ландау з Баку — Дау, Дмитро Іваненко з Полтави — Димус. Під подив і обурення професури Ленінградського університету ця трійка і їх друзі сміють знімати галас, що нинішнє покоління фізиків у фізиці анічогісінько не тямить і саме час створити Інститут теоретичної фізики, зрозуміло, винятково під їх керівництвом. То багато років ще спливе, коли подібний інститут справді назвуть ім'ям одного з цих задерикуватих спудеїв — ім'ям Дау, Лева Ландау. Та доля розсудить по-іншому і розкидає їх по світах.

Однак скандальна джаз-банда швидко вбивалася в наукове пір'я. Георгій Гамов уже в двадцять чотири роки дослідить один з чотирьох видів радіоактивності, створить теорію альфа-розпаду, його статті публікуються в найпрестижніших європейських журналах і стають сенсацією, що шокує. Академік Володимир Вернадський рекомендує двадцятивосьмирічного Георгія в члени-кореспонденти академії наук, і його обирають практично одногосно. Молодий науковець їде в перше закордонне відрядження. Знайомство з Нільсом Бором, зустріч в Геттінгені з іншими славетними вченими, стаття видатного теоретика фізики Лауе в центральному німецькому науковому журналі... Це був справді триумф.

Дякуючи протекції Бора, Георгій знайомиться з Ернестом Резерфордом, блискуче виступає в Лондонському королівському товаристві з проблем атомного ядра, отримує стипендію Рокфеллера в Кембриджському університеті, зрештою отримує чергове запрошення Нільса Бора в Копенгаген. А Гульємо Марконі офіційно запрошує Гамова взяти участь в першому міжнародному конгресі з атомного ядра у Римі, в жовтні 1931 року.

Георгій задоволено потирає руки і залюбки пораяється, вивалюючись у мастило, біля своєї улюбленої іграшки — мотоцикла, що став входити в моду:

— Я проведу літо в поїзді навколо Європи на мотоциклі і завершу поїздку в Римі до початку конгресу.

Але для цього треба ще продовжити візу в своєму паспорті. У радянському посольстві, де раніше особливих проблем не було, Георгій раптом зустрівся з холодною обережністю.

— Вам треба спочатку відзвітуватись у Москві, — погляд посла все ковзав у боки, і ніяк не вдавалося з ним зустрітись.

У Москві в Георгія вже починаються проблеми під час таких неминучих тоді співбесід.

— Ваші публічні виступи і твердження не завжди відповідають положенням діалектичного матеріалізму... Зокрема, принцип невизначеності Гейзенберга.

Георгій зрозумів, що тільки надлюдська енергія зможе допомогти йому вирватися з Росії. Ще спробував нелегально перейти кордон, але вже не фінський... Вирвавшись з дружиною в Крим, мовляв, на відпочинок, Георгій таємно лаштує човен, запасається продуктами і темної ночі, з одним лише компасом, відпливає в напрямку Туреччини.

Георгій з Любою вже й легенду придумали, що казатимуть, як допливуть турецького берега: він представиться данцем, показавши свої старі данські права мотоцикліста. А там вже веселіше, потрапивши в посольство, Георгій зможе зв'язатися з Нільсом Бором.

Буря, що почалася негадано, стала на перешкоді планові мандрівників, хвилі наростали, і як не старався Георгій веслувати з Любою, до кривавих мозолів, подорож закінчилася під прибережною кримською скалою.

— Чи ви без розуму — в такий час у море? І чого вас понесло? — сварили випадкові рибалки, що допомагали у бурю подружжю вибратися на берег.

— Вгадайте, чого хлопець з дівчиною в море ходить, — відсварився Георгій, і цей жарт відвернув увагу від подальших розпитувань люду, що в ті часи серйозно хворів на шпигуноманію.

Вирвати візу Георгію з дружиною допомагають вчені Заходу. Поль Ланжевен, радянський симпатик, просить Бухаріна, той «закидає слово» перед Молотовим. І ось уже поїзд вистукує весело за межею, яку небабаром назвуть «залізною завісою».

Вітер свободи, і свободи наукової діяльності в тім числі, без лякливого озирання, чи відповідає Гейзенберг діамату, носить Георгія Європою і Америкою. Він працює в Кембриджі у Резерфорда, потім у Копенгагені в Бора, згодом у США читає лекції в Мічиганському університеті, стає професором університету Джорджа Вашингтона.

А як же повелося іншим з четвірки мушкетерів «джаз-банда»? Димус, себто Дмитро Іваненко, так само стрімко стає знаним в найширших наукових колах. На два тижні раніше Вернера Гейзенберга він публікує роботу про протонно-нейтронну модель атомного ядра, обґрунтовує теорію ядерних сил, розробляє теорію синхронного випромінювання. За подальші розробки обґрунтованого Дмитром Іваненком європейські вчені отримують нобелівські нагороди. Та й самого його вже відверто запитують:

— А коли ж вам присудять Нобелівську премію?

— Терпляче стою у черзі, — віджартувався вчений.

Насправді Дмитро Іваненко стояв у черзі в енкаведівські катівні. 1935 року вченого заарештовують без

видимої причини, хоча всі знали, що вина його лише одна — ще до більшовицького перевороту батько Іваненка видавав у Полтаві аж ніяк не більшовицьку газету.

— По пояс у воді, з киркою по шістнадцять годин — так працює на каторзі вчений зі світовим ім'ям, — лише десь поза приміщенням, на всяк випадок озируючись, перешіптувалися колишні колеги.

Та все ж їх клопотання трішки облегли долю Іваненка. Його відправляють в політичне заслання у Томськ. Десять років, які могли б стати найпліднішими, забирає у Димуса каторга і Друга світова війна. По війні Іваненко продовжує розробляти фундаментальні фізичні проблеми, одночасно очолюючи кафедру в Тімірязівській академії. І тут він знаходить застосування непересічному науковому баченню. Метод «мічених атомів», розроблений ним, і по сьогодні широко застосовується у дослідницькому вжитку.

Зламати дух вченого російським опричникам не вдалося навіть в часи найбільшого мракобісся. Коли висміювали теорію ймовірності і топтали брудними ногами по імені Ейнштейна, Дмитро Іваненко публічно заявив:

— Якщо Ейнштейн — ідеаліст, то пишть і мене поряд з ним.

...До Ландау якось звернулись колеги почути думку про шефа Петра Капицю:

— Як думаєш, шеф людина чи скотина?

— Кентавр, — не задумуючись, відказав Дау. — Може так вбрикнути, що ого-го!

Відтоді за Петром Капицею, якого і шанували, і боялися за вимогливість, надовго приклеїлося прізвисько «Кентавр».

Мало того, що Дау «охрестив» шефа, ще й зіграв злий жарт з колегами до дня його народження.

— Що б такого подарувати Петру Леонідовичу, аби не було банальним і звичним?

Ландау тихенько щось прошепотів на вухо співробітниці, а та поважно кивнула головою в знак згоди:

— Дау такий авторитет...

Коли на зборах Петру Капиці урочисто вручили бронзового кентавра на мармуровій підставці, обличчя іменинника враз стало бурячковим, тоді пробурмотів кілька слів, що нагадували відомі вислови, а врешті вибіг з приміщення, голосно хряснувши дверима.

Хтозна, може, й за гострий язичок, а швидше із задрощів до такого талановитого і везучого вченого, тільки Ландау не знаходиться більше місця в Ленінграді, його направляють в тодішню столицю України — Харків. То були прекрасні роки для Дау. Він стає керівником теоретичного відділу Українського фізико-технічного інституту, одночасно завідує кафедрами теоретичної фізики в Харківському інженерно-механічному інституті і в Харківському університеті. 1934 року академія наук присуджує йому вчений ступінь доктора фізико-математичних наук без захисту дисертації, а в наступному році — звання професора. Саме в Харкові Дау публікує роботи, які складуть йому світову славу — про походження енергії зірок, надпровідність, розсіювання світла, рух потоків електрично заряджених частинок...

Слава не змінює характеру мушкетера з колишнього «джаз-банда»: у розпал психозу шпигуноманії і введення перепусток в науковий заклад, Ландау чіпляє перепустку на спині чи навіть нижче неї, а його колега Трапезникова перепустку вішає на собачий ошийник.

...Заломивши руки, енкаведисти ввіпхнули Дау в «чорний ворон» і зникли в невідомому напрямі — що їм до великого таланту, до долі людини, яка розуміє свою значимість і дозволяє собі — нечувано! — іронічне світосприймання. Ні рідним, ні колегам, де перебуває Ландау, вияснити не вдається. Вирахувала лише мама, притому у досить несподіваний спосіб. За

радянськими законами, арештованому дозволялося посилати 50 рублів, то ж мама в усї тюрми розіслала по такому переказу. Поступово гроші почали повертатися адресату, не повернулися тільки з Бутирської і Харківської тюрми. В справі «злочинця», майбутнього Нобелівського лауреата, російські катюги виводили на 153 сторінці: «Ландау признался в том, что будучи озлобленным арестом своего отца — Давида Львовича Ландау — инженера, осужденного в 1930 году за вредительство в нефтяной промышленности на десять лет заключения в лагерях (впоследствии был освобожден), в отместку за отца примкнул к антисоветской группе, существовавшей в Харьковском физико-техническом институте».

Немає сумніву, що за антисталінську листівку Ландау чекала б погибель, якби за нього не заступився Капиця у листах до Сталіна, Молотова і Берії.

...З такою ж посмішкою, з якою зустрічав життєві бурі, Георгій Гамов міг для «приколу» збити з пантелику найсерйознішу аудиторію. Публікуючи капітальну працю з фізики, раптом заманулося йому піджартувати над колегами: Георгій посилається на неіснуючу публікацію Ландау в журналі «Червоний гудок». Колеги-фізики тероризують бібліотекарів безуспішними проханнями знайти цей журнал, бібліотекарі собі збилися з ніг, шукаючи видання з такою дивною назвою, аж поки всі разом не здогадалися, що їх «розвели».

Про вдачу Георгія залишилися найрізноманітніші вислови найславетніших сучасників.

«Він любив життя, любив азарт теоретичного пошуку, був невичерпним на вигадку в науці, в жартах і приколах».

«Патріарх сучасної астрофізичної теорії».

Який з цих висловів найближчий до правди?

Обидва.

Принаймні тричі йому б мала бути заслужено присуджена Нобелівська премія.

Ще в 1928 році Гамов публікує статтю про тунелювання альфа-частинки, явище, що лежить в основі термоядерних реакцій та інших процесів. Пройде багато років, і коли Гамов відвідає Кавендишську лабораторію, науковець Кокрофт розпитає його про можливість зворотного процесу, чи можуть альфа-частинки проникати в ядро. Георгій на прохання підрахував, що буде, коли направити на ядро велике число альфа-частинок, тобто заклав основи теорії прискорювачів. В 1932-му році такий прискорювач збудували Кокрофт і Уолтом — вони відзначені Нобелівською премією 1951 року, на розрахунки ж Георгія в нобелівських документах посилання чомусь було відсутнє.

Шелестять сторінками підручників з фізики й школярі, де оповідається про Всесвіт і Великий Вибух. Теорія про це Георгія Гамова дозволила розподілити за часом і температурою стадії утворення Всесвіту. Після вибуху має виникнути електромагнітне випромінювання, яке тепер називають реліктовим, до нашого часу воно має відповідати 3—4 градусам Кельвіна, тобто довжина хвиль буде в кілька сантиметрів.

З фантастичної теорії дехто й підсміювався, аж доки в 1965 році А. Пензіас і Р. Вільсон не встановлять це електромагнітне випромінювання в 3 градуси Кельвіна. Шукали вони несправності апаратури, причини сторонніх шумів — і все марно, аж доки теоретики фізики не порадили їм почитати Гамова.

Публікуючи дані про сенсаційний експеримент, звісно, вони забули послатися на працю Георгія. А він відреагував на поважній конференції в своєму стилі:

— Якщо я загубив монетку, а хтось інший знайшов, я не доведу, що вона моя. Але ж я загубив монетку в тому місці, де її знайшли.

А. Пензіас і Р. Вільсон отримали Нобелівську премію в 1978 році. Георгій на той час був уже в кращому світі.

Втретє міг би Гамов стати нобеліантом в несподіваній для себе галузі — генетиці. Ось як він пише

про це сам: «В 1954 році я зробив досить екстравагантне відхилення в біологію. То був рік, коли американський біолог Джеймс Уотсон і британський кристалограф Френсіс Крік успішно сконструювали правильну модель ДНК... Прочитавши в Nature в травні 1953 року статтю Уотсона і Кріка, яка пояснювала, як спадкова інформація зберігається в молекулах ДНК в формі послідовності чотирьох груп, відомих як «основи»... я зацікавився: а як же ця інформація проводиться в послідовність двадцяти амінокислот, які утворюють молекули протеїну. Проста ідея, яка прийшла в голову, полягала в тому, що можна отримати 20 із «4» підрахунком числа всіх можливих триплетів, що утворюються з чотирьох різних сутностей».

І Георгій Гамов розгадує, як довжелезні молекули ДНК співвідносяться одна з одною, як зберігається спадкова інформація, як передається нащадкам. Вчений придумує «первинний алфавіт ДНК». Стаття про це обійшла не тільки західні наукові джерела, а дивом небаченим навіть передрукувалася в СРСР.

Трибуквений код ДНК було експериментально підтверджено на початку 60-х, і в 1968 році біохіміки США М. Ніфенберг, Р. Холлі та Х. Коран удостоїлись премії Альфреда Нобеля. Втретє Шведська королівська академія «не помітила» Гамова.

...Відшуміли роки, і дуже добре, що одесити пам'ятають і шанують свого земляка. Георгій Гамов також не цурався своїх пракоренів. Аби не звинувачували в суб'єктивізмі, доречніше буде послатися на інші, неукраїнські джерела. Цікава стаття є в журналі «Вестник. On Line» (№ 6) «Три его открытия были достойны Нобелевской премии». Ось що пишуть автори Мирон Амусья і Марк Перельман (Ізраїль): «Георгій Гамов родився в Одессе. Отец его преподавал русский язык и литературу в гимназии, среди его учеников был Троцкий, помянувший об этом в автобиографии. По происхождению Гамовы были запорожски-

ми казаками, так що Г. А., несправимий шутник, включил в автобіографію репродукцію с известной картины Репина». В ґрунтовному матеріалі докторів фізико-математичних наук В. Френкеля і А. Черніна «Возвращается Г. А. Гамов» («Природа» 1989, № 9) зустрічаємо також чимало цікавих деталей. Дід по батькові Георгія був командувачем Кишинівського округу, мамин батько — митрополит і настоятель Одеського кафедрального собору. В тому числі є тут рядки: «Семейные предания восходят по временам Запорожской Сечи — недаром репродукция с известной картины Репина включена Гамовым в автобиографическую книгу».

А ще участь Георгія поряд з угорцем Тейлором і поляком Ухамом в розробці водневої бомби (до атомної не допустили перестрахані американці — формально він по військовому квитку вважався командиром Червоної армії, бо читав колись лекції на артилерійських курсах), а ще прекрасні книги з популяризації науки...

Ми так мало знаємо про цю людину і її поважну сім'ю, життя в Одесі, ще менше про працю в Харкові, у знаменитому фізико-математичному інституті. А дарма.

У російських журналах в свій час на групових фотографіях світових знаменитостей Гамова замальовували, робили подобу чорного якогось стовпа. Сьогодні ж ці та подібні журнали «приватизовують» Георгія Антоновича, проводячи паралель із ставленням італійців до Расстреллі, Россі чи Кварнегі. Не будемо їм заважати. Справді, якщо Фредерик Шопен виїхав у двадцятилітньому віці з Польщі, але навіки залишився польським митцем, Олександр Герцен, процитувавши на кордоні «Прощай, немытая Россия», осів назавжди в Лондоні, та залишився російським письменником, скитальця Джорджа Байрона не відцуралася Англія, то чому має українська земля відцуратися імені Георгія Гамова?

А пліткували ж про нього (публічно! у пресі!) на тій землі, де чорною тушшю замальовували навіть обличчя:

— Погнався за американськими долярами...

— Покинув сліпого і безпомічного престарілого батька.

Насправді ж частенько Антон Гамов чимчикував на пошту в найлютіші й найгоłodніші 1933—1937 роки, де одержував, як свідчили енкавеесівські доноси, «багаті продуктові посилки» — може, тільки вони й продовжили трішки його життя. А ділитися ними старий Гамов починав тут же, з поштового відділення — він не міг пересилити той стражденний погляд очей службовців, що бачили з документів вміст посилок — погляд несміливий, соромливий і водночас прохальний, погляд очей, що єдині тримали висхле тіло, аби його вітер десь не поніс, погляд з висохлого лица, де пожовкла шкіра обтягувала немов гіпсовий анатомічний череп, очей, що благали малоздійсненого — милосердя.

2005 р.

ПОЛОН ВІНСТОНА ЧЕРЧІЛЛА

Бій спалахнув раптово, так само раптово згас, і лише коли змовкло відлуння останніх пострілів, у глибинці кедрових лісів ще озивалося сумовите завивання потривожених стріляниною гієн. Четверо полонених англійців стояли біля багаття, здивовані несподіваним поворотом своєї долі, і тепер на їх лицях, підсвічених багаттям, що ледве блимало, читалися лише тривога й очікування.

— Командире, ми не можемо їх брати в полон, — тихо сказав кремезний бур в крислатому капелюсі, — розстрілюймо швидше, нам конче треба відступати в ліс — англійцям може надійти підмога.

Полонені переглянулися: вони не розуміли мови цього партизана, але тональність їх занепокоїла. Англо-бурська війна саме в розпалі, і вони чудово знали, що до англійських колонізаторів та їх експедиційного корпусу у затятих бурів не буде сентиментів.

Раптом один із англійців швидко заговорив, командир, що не знав англійської, з мовленого розрізнув лиш одне слово — «кореспондент». Змовкнувши, англієць по щось поліз рукою у внутрішню кишеню френча, а кремезний бур з перестороги вихопив пістолета.

— Опустіть зброю, — велів командир. — Про що він говорить?

— Англієць каже, що він не вояк, — повільно підбираючи слова, озвався перекладач. — Він перебуває тут як кореспондент популярної газети «Лондон дейлі телеграф».

Скориставшись перемовинами своїх переможців, англієць таки вийняв з кишені якийсь документ. У жовтавому світлі багаття командир розрізнув лиш три слова: «London Daily Telegraph».

— Заберемо з собою у штаб, — розпорядився командир, хоч для нього не залишилися непоміченими криві погляди партизанів з приводу такої раптової обузи. — Англієць нас не обманює.

Ланцюжок повстанців, не гаючись, потягнувся у ліс, рятівний для них, загадковий і ворожий для чужинців, предковічний субтропічний ліс, густу й мовчазну темінь якого лиш зрідка прорізували вигуки сонних папуг. Попереду ішов командир загону Юрій Покос. Він, як і тисячі романтичних юнаків з різних кінців світу, приїхав сюди, у Південну Африку, з далекої України захищати свободу і незалежність бурів, боронити Трансвааль від англійських колонізаторів, що на зламі дев'ятого і двадцятого століть все ще не здатні були позбутися тоскно ниючої імперської ностальгії.

Врешті загін, виставивши вартових, спинився на такий жаданий і давно очікуваний спочинок. Сон як провалля, сон-анестезія від втоми походів останніх днів, сон як найсолодший трунок для спраглого тіла, цей сон був таким нетривалим... Ще навіть не засіріло край неба, як знову тишу порушили постріли. Вони чулися зліва і справа, попереду й позаду, лунали то спорадичним сухим кашлем, то зливались у суцільний гавкіт — загін потрапив в оточення великої сили, що стягувала простір навкруг залізним кільцем. Один за одним падають бури, і ось уже Юрій із нечисельними побратимами стоїть зі зв'язаними руками перед строєм англійських солдатів.

Недавно полонений англійський кореспондент підходить до тепер уже полоненого командира бурів. Вони зустрілися поглядом, і кожен з них уперто не відводив очей — вони довго стояли отак, мов знаючи, що їм більше ніколи уже не зустрітись, хіба в поважних енциклопедіях, і то на різних сторінках. Командир бурів Юрій Покос ввійде в історію української літератури під ім'ям Юрій Будяк, він видрукує після

повернення низку своїх творів у журналах «Українська хата», «Літературно-науковий вісник», газеті «Рада» й інших, видасть книги «Невольниця», «На полях життя», «Буруни», «Записки вчителя», «Стрільці-ловці» та ще низку, зазнає популярності особливо як дитячий письменник і буде перекладатися на інші мови, працюватиме в українській Центральній Раді, утверджуючи державність уже не південноафриканської землі, а своєї рідної — то ж за це судитиметься зазнати не один фунт лиха.

Англійський кореспондент на ім'я Вінстон Леонард Черчилль здобуде слави перш як журналіст, згодом стане найяскравішим англійським політиком століття, перебуватиме при владі в час правління шести монархів — від королеви Вікторії до її правнучки Єлизавети II. Причому на різних посадах — від звичайних парламентських до прем'єр-міністерських. Однак Нобелівську премію Черчилль здобуде саме за літературний труд, за книгу про одного зі свого древнього роду прародича герцога Мальборо.

...Вони стояли один проти одного такі молоді, сповнені віри й надій на майбуття. Тільки одному за слугування своїй землі і народу воздвигнуть пам'ятники, а іншого за його літературний талант і працю в Центральній Раді України нагородять спочатку Карагандинськими концтаборами НКВС, а коли окупант спохопиться, що недооцінив Юрія Будяка, то удостоїть ще й таборів Ухти, Воркутсько-Печорських таборів.

Англійський кореспондент Вінстон Черчилль, до якого попри молодість військовики ставилися з неабияким пієтетом, щось розповідав офіцерові. Коли ж він кивнув на завершення, зв'язаного Юрія відділили від бурів і кудись повели. За спиною через хвильку пролунав залп...

Юрія Покоса посадили на корабель, і настали довгі тяжкі хилитання на хвилях, мимо пропливали береги Африки, яку він покидав назавжди, безмежні океанські простори, аж доки не причалили в британсько-

му порту. Він перестав бути арештантом, лише коли його ввели у родинний замок Мальборо. У завше холодно-зверхнього лорда Рандольфа Черчилля на мить спала, немов відклеїлася, звична маска манірності.

— Ви врятували життя моєму синуві. Я хотів би не залишитися боржником та знайти гідну віддяку. Ви такі молоді, і я з великою охотою оплатив би ваше навчання в Оксфордському університеті.

Якийсь час живе Юрій у родині Мальборо як почесний гість, не втримавшись спокуси, бродить Оксфордським університетом. І врешті неймовірно розчаровує Рандольфа Черчилля:

— Тягне мене додому, на Україну. Поїду, спасибі вам.

Це була щира правда, хоча, можливо, й не вся. Боявся Юрій, що не «витягне» такого університету.

Аби хоч чимось віддячити гостеві за його благородний вчинок, лорд влаштовує йому і оплачує своєрідну кругосвітню подорож: від Парижа, Нью-Йорка та інших столиць до Стамбула і... Києва.

...Вони стояли довго один супроти одного, дві воюючі сторони, по черзі, впродовж лише кількох годин, полонений і переможець, що рятували життя по черзі один одному; вони стояли так, знаючи, що вже ніколи не зустрінуться, хіба в поважних енциклопедіях, і то на різних сторінках.

2006 р.

НА ФРАНЦУЗЬКІЙ ЗЕМЛІ

Полковник Легарде вийшов на середину площі й повільним поглядом окинув стрій. Півтисячі стрільців вишикувалися сотнями, по троє в колоні, поперед них — кулемети, міномети й гармати, а за спинами розмістилася обозна господарка з кіньми й возами.

В пообідній порі спека спала, подих юної осені вже відчувався в повітрі, і вітер лиш злегка ворухив український прапор над площею — не бачений досі французьким полковником, але такий щемкий для стрільців своїми кольорами пшениці і неба, вельми далекої від французьких гір України.

Наступала урочиста мить, і з одного боку від Легарде виструнчився майор Віктор Петі, капітан Лекрерк, а з іншого — американський льотчик, англійський лейтенант Тома Гарвель та польський лейтенант Паолі. Розкотисто над площею лунає команда «Курінь на струнко!»

Курінний Негребецький, муштрований в армії Української Народної Республіки та німецькій армії, карбуючи крок, проходить понад строем і зупиняється для доповіді полковнику Легарде.

— Український курінь імені Тараса Шевченка повністю готовий боротися за волю Франції та славу України!

На хвильку після слів перекладача зависла тиша, сторожка і вичікувальна, а тоді Легарде вдихнув на повні груди:

— Спасибі за допомогу бідній поневоленій Франції! Хай живе Україна!

Після трикратного «Слава! Слава! Слава!» розпочалася церемонія призначення майора Віктора Петі ко-

мандантом куреня та видача пов'язок з французьким триколомом й українською символікою. В історії півтисячного загону українських вояків у Другій світовій війні розпочалася нова сторінка, писана на французьких полях, горах і перелісках.

Гарчали вівчарки, рвучи повідки білими, як із нержавійки, зубами, з одних вагонів в інші перевантажували ще безвусих юнаків, яких планували везти десь у німецькі каменоломні нацистські рабовласники. Так само з інших вагонів вивантажували радянських військовополонених, українських юнаків, що нерідко від виснаження і незагоєних ран хилилися від одного лиш вітру.

Так у 1942 році окупаційний режим в Києві формувал шущманшафт батальйони. Вони мали охороняти об'єкти і битися з радянською партизанкою, українці мали воювати з українцями. Частина їх, кому пощастило, відразу втікали до повстанців у волинські ліси, когось розстрілювали перед строем, просто на подвір'ї казарми, аж доки гітлерівці не втямили: близькість українського підпілля робить такі батальйони для них вельми непевними.

Батальйони перекидають у Білорусію з тією ж метою. Через багато літ совість білоруського народу, народний письменник Василь Биков, напише про ті часи:

«Боротьба білорусів проти німецьких загарбників була використана більшовиками у політичних цілях. Партизанський рух з початку викликався і контролювався партійними органами, засланими через фронт чекістами, які продовжували звичну довоєнну діяльність. Білорусія в цій війні опинилася між вогнем і полум'ям: з одного боку, жорстокість окупаційної влади, з іншого — не менша жорстокість «народних месників» стосовно всіх, хто не з ними. Національна воля білорусів до власного самовизначен-

ня і самовираження до уваги не бралися; війна з обох боків велася безжальними методами середньовіччя без всякого милосердя до мирних жителів».

Позаду тяжкі бої з радянськими партизанами, дезертирство у зовсім близькі волинські ліси до українських повстанців. Ні в кого найменших сумнівів не було, що війну розв'язали спільно фашизм німецький і фашизм російський, бо давно вже відомими стали слова «прем'єра» Молотова, мовлені ним 31 жовтня 1939 року на сесії Верховної Ради СРСР: «Не тільки безглуздо, а й злочинно вести війну за «знищення гітлеризму», прикриту фальшивим прапором «боротьби за демократію». Німеччина одержала в Радянському Заполяр'ї базу, що забезпечувала дії підводних човнів проти британських кораблів. Усі німецькі потреби в марганці, без якого неможливо виплавити панцирну сталь, покривав Радянський Союз. А ще ж збіжжя, нафта, алюміній і транзитом з Японії — каучук. «Усе для Вермахту, усе для перемоги!»

Не знаючи, звісно, що напише письменник-фронтвик Василь Биков, один з українських старшин Орест Білак зазначить в унісон: «А що ми були на Білорусії і боролися проти червоних банд, то це цілком нормально, бо білоруси — це наші брати-слов'яни від Володимира Великого. Червоні москалі вкрали їм щастя організувати свою власну національну партизанку, та до того ж їх грабували і часто палили їх села».

Коли ж прийшов наказ підпорядкувати батальйони, де переважали українці, штабові Російської вивольної армії генерала Власова, в один дух усі почали говорити про перехід в Повстанчу армію на Волинь. Та німецьке командування, обізнане в настроях, випередило: потяг з українцями рушає на Захід, 18 серпня 1944 року перетинає Рейн і прибуває у французьке місто Страсбург для боротьби з Французьким Рухом Опору.

Страсбург, Мюльгауз, Бельфорт, Безансон, Вольдган... Іще 21 серпня німці встигають призначити своє командування і розмістити стрільців у казармах. Лише десять днів знадобилось у незнайомій країні, щоб налагодити з Рухом Опору контакт і вишикуватись на площі під французьким і українським прапорами.

І ось полковник Легарде вітає українців зі вступом у французький Опір, а вже наступної ночі, з 31 серпня на 1 вересня, перший бій.

Ледве засутиєно, автомобільні фари машин, що наближались, обережно промацували небо, наче чатуючи на небезпеку там, а не на землі, нервово буркали двигуни, у такий спосіб проявляючи своє невдоволення вельми нерівною дорогою — колона машин та мотоциклів майже порівнялася із засідкою.

— Увага! — передає по ланцюжку курінний. — Бити насамперед по голові колони і хвостові!

— У хвіст і в гриву! — засміявся стрілець поруч.

Довгі гаркітливі черги кулеметів, коротко і знервовано, як сорока, що зачула небезпеку, стрекотнув автомат, за ним другий і третій, зненацька заскочена колона огризулася безладною стріляниною. Та ось вибухнула перша вантажна автомашинка, клуби полум'я знялися над колоною, фотографічними жовто-червоними блисками вихоплюючи на мить метушливі фігури німців, що враз ставали мішенями.

Оговтавшись від несподіваного нападу, гітлерівці відповіли доволі щільним вогнем, але той вогонь, як і полум'я палаючої автомашини, потрохи рідшав, спадав, і нарешті настала тиша. Лише фари кількох мотоциклів поблимували вдалині, щасливим випадком уникаючи куль навздогін.

Командант Віктор Петі занотує: «Ця сотня атакує несподівано німецький відділ, вбиває вісім німців (в тому числі капітана, шістьох підстаршин і шофера), здобуває дві автомашини «Татра» і один сід-кар. Одна

«Татра» і багато сід-карів знищені, залишаючись на побоїщі. Здобуто різну зброю і амуніцію». Особливо знадобився в подальшому захоплений архів німецького штабу.

А далі потягнулися дні за днями, бої за боями, інколи і по кілька військових операцій за день. В наступі на місто Понтарліє сперш свічками запалали три німецькі автомашины, чорний дим, кіптява і запах паленої гуми, від якого забивало дихання; наступ спотикнувся на заставі Ля Мен-Горгон, яка контролювала перехрестя доріг. Лише вибивши з натугою гітлерівців з ретельно облаштованого ними укріплення, вдалося з'єднатися з марокканською кавалерією та іншими французькими частинами. Вони разом з ними ввійшли в місто, а також з альпійськими стрільцями, і в міру того як курінь крокував вулицями, над будинками піднімалися французькі прапори, у вітринах виставлялись портрети де Голя — хоча подекуди ще на вулицях чулася віддалена стрілянина. В боях за місто склав голову Броніслав Козинський, поранили Лукинюка і Токаря.

Ще не вистигли цівки зброї, як дві сотні з українського куреня перекидають на допомогу частинам в Шолле-Пассаван, де блокувався відхід гітлерівців. Раптом з'являються танки з французькими прапорами, двоє з куреня встають і з французьким триколом ідуть назустріч. Та вмить на танку прапор зникає, натомість гаркнула кулеметна черга і зацьвохкали кулі під ногами, знімаючи легку куряву — підступна хитрість могла б коштувати багатьом життя. І все ж полягло шестеро з українських стрільців, багатьох поранили, а Степан Кириляк нарахував у своєму одязі п'ятнадцять дірок від куль.

Підступом вирізнялись не тільки гітлерівці. Вже 9 вересня український курінь відвідала радянська делегація, в тім числі підполковник Федоров і кореспондент «Правды».

— Радянська армія жене німця все далі на захід, — оповідали гості. — До перемоги не так вже далеко. Вам треба вертатися додому.

Стрільці слухали мовчки, подумки зважуючи кожне слово: за час німецької окупації стало широко відомо, скільки люду і в яких містах вигубили при відступі Червоної армії в сорок першому, скільки в Сибір народу втрапило зі стражденної Західної України.

— Так коли ж ви вернетесь на батьківщину? — допитувалися відвідувачі.

— Вернемося, — відповів за всіх лейтенант Мекешко. — Але на танках.

Тим часом набігали нові надії, і не всі вони були односторонні. Радість і сум водночас, коли команданта українського куреня Віктора Петі французьке керівництво забрало на підвищення — керівником третього відділу підокруги F. F. I. D 2. Восьмеро стрільців отримали державні нагороди іменем Франції. Лише через роки буде опубліковано похідний журнал Віктора Петі.

*«Французькі сили Спротиву,
Підокруга Д 2
Кордонна Група Департаменту Ду,
2-ий Український Курінь*

ПОХІДНИЙ ЖУРНАЛ
нотував майор Віктор Петі

Другий Український курінь в склад 30-ї піхотної дивізії СС приїжджає коло 15 серпня 1944 до Франції.

25 серпня — Курінь зі своїм полком на постою в Коші у Вальдагоні.

27 серпня — Розправа з німцями в казармах у Вальдагоні. Посуваючись на схід від Вальдагону, курінь знаходить зв'язок з Ф. Ф. І. — відтинку Леклерка.

29 серпня — Постій у П'єрфонтен.

30 серпня — Петі перебирає команду над куренем.

31 серпня — Наказ операцій на Вальдагон — як наслідок втеча поручника Гаврилишина, що повернувся назад до Коша у Вальдагоні під претекстом забрати звітти священика, лікаря, машиністок і вбити поручника Сандула, який під час розправи з німцями залишився в Коші у Вальдагоні.

Відкликання наказу капітаном Шевріє.

До одної сотні, одначе, відкликання наказу не доходить. Ця сотня, підходячи на позицію, атакує несподівано німецький відділ, вбиває вісім німців (в тому числі капітана, шістьох підстаршин і шофера), здобуває дві автомашини «Татра» і один сід-кар.

Одна «Татра» і багато сід-карів знищені, залишаються на побоевищі.

Здобуто різну зброю й амуніцію. На вбитому капітані Тео Фішбах знайдено рапорт про відхід 2-го Українського Куреня й доказ зради поручника Гаврилишина, а також наказ походу для 2-го московського полку.

4 вересня — Наскок одної чоти українців на роздоріжжі Ля Мен Ст. Горгон. Три німецькі вози, що їхали до Понтарліє, знищено, а залогу вбито. Кінцева кооперація з легкими французькими частинами.

5 вересня — Здобуття Понтарліє. Одна сотня українців у сполученні з батальйоном Валянтена з 3-го полку альпійських стрільців. — Один вбитий, два ранені. Захоплено багато полонених (Майор Петі — поручник Федорів).

Бій у Шо-ле-Пасеван. Дві сотні українців атакують німецькі панцерники. Шість українців вбитих. Один вбитий француз (сержант Без з П'єрфонтен).

6 вересня — Курінь перегруповується в Плем-буа-Вен.

9 вересня — Наступаючи з Валльон під наказами полковника Гіллебо з 4-го полку ТТ, курінь здобуває Дамблен. — Один вбитий від гарматного стрільна.

10 вересня — Здобуття місцевості Гу. Ударна патруля, зложена з 5 чоловік (з яких три будуть ранені і один вбитий), проти танків. Взято в полон кілька німців.

11 вересня — Стежа до Гран-Буа. Доброволець, цивільний провідник Морель з Мошан, ранений. Запеклий бій одної сотні, перекиненої опісля до Гран-Буа.

Ніч з 11 на 12 вересня — сім українців і один ФФІ Мажжі ранені гарматним вистрілом.

13 вересня — Наказ відтяти дорогу на північ від Пон-де-Руаде.

Один км на північ від цього міста для підтримки наступу з півдня. Одна сотня стрільців, команда куреня й третя сотня (Федорова) попадають в оточення внаслідок німецького протинаступу з флянгу поляни, протинаступу з панцирною зброєю, що відтяв ці частини від решти куреня.

Ще на самому початку французька гармата 57, що мала нас супроводжувати, наскочила на 3 німецькі міни, дві наступні 57 не змогли через це піти вперед і таким чином згадані вище одиниці відтяті від зв'язку з Мошан.

Поручник Паолі вбитий, один українець ранений — в намаганні знайти цей зв'язок.

Наші одиниці оточені ворогом, в частині лісу, що межує з роздоріжжям біля ферми Монтпурон.

Німецькі танки патрулюють довкола наших позицій.

Німці копають свої становища довкола нас, особливо вночі.

14 вересня — Вириваємось з оточення. Відступ на Мошан-Нефшатель.

15 вересня — Дамблен (стан на 15 вересня 1944).

10 українців убитих. 2 французи убиті.

11 українців ранених. 2 французи ранені.

Курінь відходить на відпочинок до Епенуа, чекаючи на своє влиття в Іноземний легіон.

Майор Віктор Петі переведений до Штабу Підокруги Ф. Ф. І. — Д 2, де виконує обов'язки Шефа 3-го Бюра.

Віктор Петі».

Тим часом курінь опинився без фінансування: ввійти в регулярну армію, за законом, українські стрільці як іноземці не могли, а під статус військово-полонених не підпадали. А тут ще й тиск радянської дипломатії. Якийсь час перебивалися, продаючи вози, коні та інше з майна.

Коли прийшов наказ про розформування, стрільці без розмов склали зброю, але зажадали розписки:

— Як буде Україна самостійною, Франція має повернути зброю українському уряду.

Стрільців куреня повантажили на військові автомашини і повезли на станцію Моншард. Прощальні помахи хустинок з вікон і церковний передзвін, яким спеціально проводжали французи бойових побратимів: той подзвін знімався над вуличками і будинками, подзвін прощання і благословення.

І знову вистукують на рейках вагони з українськими стрільцями, через Лонг-ле-Сеньє, Бург, Шамбрі, Гренобль іде ешелон на південь Франції і 2 жовтня прибуває до Марселя. 8 жовтня новий командант куреня капітан Вірвіль шикуює стрільців.

— Хто хоче їхати в СРСР — крок вперед!

Кладовищна тиша зависла над шеренгами, надмогильним каменем придавила душі людей, яким належало зробити невідворотний вибір: іти чи залишатися?

І ось перший стрілець робить крок уперед, другий, третій, двадцятий. Сто шістнадцять вояків вийшли вперед, не в змозі подолати глибинної туги, сильнішої страху за ймовірні наслідки.

А ще через кілька днів на вимогу Кремля прийшло розпорядження заборонити українцям вступати до французького іноземного легіону, решту ж вояків відправити в радянський табір. Їх посадили на машини і рушили до радянської місії. Та раптом просто у полі, не доїжджаючи місії, колона спинилася.

— Хлопці, я порушую наказ, — сказав французький офіцер. — Але я не можу забрати у вас права останнього вибору — куди йти.

Вояки зрозуміли і оцінили цей благородний вчинок. Ще раніше, потай від радянських військовиків, їм видали посвідки про участь у французькому Рухові Опору, які дозволяли записуватися в іноземний легіон.

Вони прощалися так, як прощаються назавжди, вони не говорили багато слів, але знали напевне, що більше ніколи їм не зустрітися. І пішли вони в різні боки під насупленими осінніми хмарами Франції — одні в Алжир та Індокитай воювати за чужий інтерес, а інші пішли дорогою, що не мала перехрестя і узбіччя, дорогою, з якої неможливо уже звернути і яка вела прямісінько в радянські концтабори.

2006 р.

ЗУСТРІЧ У ШВЕЙЦАРІЇ

На банкеті в готелі «Метрополь» Іван Васильович Чувило так вже пригощав ікрою швейцарських колег, так вже пригощав, що аж друзі тихенько смикали за рукав:

— Та облич ту ікру, а то ще подумують, що ми самі її ніколи не бачили...

— Для нас вона теж не картопля. Але ви на власні очі пересвідчилися, чого та ікра мені вартувала? — не погоджувався Іван Васильович, замилувано зирячи на апетитні чорні ікринки, що вилискували на фоні білого фарфору.

До делегації радянських фізиків швейцарські митники поставилися досить-таки пильно. Йшов 1959-й рік, і це була перша делегація в Європейський центр ядерних досліджень в околицях Женеві, на кордоні з Францією. Однак у розпал «холодної війни» митників заінтригувала не зброя або інше з криміналу в росіян, про що для годиться перепитали, а велика, на їх думку, кількість горілки, що зрадливо збулькувала в чемоданах, і така ж кількість ікри.

— Чи ви тут торгувати зібрались? — примружив око митник і знизав плечима. — Не належить така кількість.

— Ми не бізнес, ми наука, — захищався гонорово ламаною мовою Чувило, який відповідав у делегації за гостинці.

— Начебто в центрі ядерних досліджень не ікру з горілкою досліджують, — розтягував слова митник, буцімто подумки зважував, чи може спірітус бути предметом наукових досліджень.

— Ми — народ гостинний, — розводив руками Іван Васильович, як рибалка, що показує, яку здобич він вполював.

— Не належить понад норму, — повторював своє митник.

— Зрештою, це дипломатичний вантаж! — вигукнув з серця Чувило.

Певно, «дипломатичний вантаж» добив затятих митників, бо вони, перемигнувшись про щось між собою, щиросердно розреготалися і пропустили без подальшого догляду такі дорогоцінні для візитерів чемодани.

Несподіванки для Івана Васильовича кордоном не закінчувалися. Спілкуючись із французькими вченими, він помітив на собі зосереджений погляд одного з тутешніх колег.

— Жорж Шарпак, — представився чоловік одного віку з Чувилом — потім з'ясується, що вони й справді ровесники, обоє з 1924-го. — Даруйте за запитання: а звідки ви родом?

— Ворошиловградська область, Луганськ, місто перейменовують, зате річка ймення не міняє — Лугань.

— А я народився на Рівненщині, там є така річка Горинь... Нарекли ж мене насправді Георгієм, — Жорж дивився кудись, примруживши очі, мов погляд сягнути був здатен далеко за стіни банкетної зали, до берегів лагідної Горині, яка навесні розлитись може в безмежжя, зате як зійде та вода геть, ті береги зажовтіють до різи в очах золотими розливами латаття... Так далеко літа, коли він ходив благословенними берегами, так далеко Женева від рівненської Дубровиці.

Зате на банкеті Чувило із Шарпаком могли більше поговорити.

— Ви воювали? — обережно перепитав Шарпак, дивлячись, як вправно Іван Чувило порається лівою рукою — замість зап'ястя правої був протез.

— Довелося. — Іван Васильович відповів спокійно, навіть якось буденно. — Цікаво, що зі своїм батьком я був зовсім поряд під Сталінградом, а дізнався про це, як обоє прийшли з війни.

За військовими законами писати в листах про місце дислокації військових частин і місце боїв, зрозуміло, було заборонено. Батько лиш потім оповів про своє поранення. Він залишився живим тільки тому, що якийсь сержант переніс його з берега ріки в госпітальну баржу, де батькові ампутували ноги. Коли ж одного разу Іван Васильович запросив у гості до себе кількох колег і став знайомити з батьком в інвалідному візку, один з них сказав, що вони знайомі — то був сержант, рятівник батька.

— Унікальні інколи доля дарує зустрічі, як це у нас з вами, — погодився Шарпак. — Я, до речі, теж був учасником руху Опору, смакував харч концентраційного табору Дахау і ось уже багато літ життя пов'язав із Францією.

Їм обом лише по тридцять п'ять, але скільки життєвих доріг пройдено, не квітами всипаних із далекого дитинства, а болем і стражданнями. Про Івана Васильовича напишуть: «Видатний російський фізик, один із засновників Лабораторії високих енергій (у підмосковній Дубні), лауреат Державної премії, директор Московського інституту теоретичної та експериментальної фізики, він зробив надзвичайний внесок у міжнародну співпрацю фізиків багатьох наукових центрів світу».

Ще більша слава заслужено випаде Георгію. «Жорж Шарпак, видатний французький фізик, який народився у Польщі» — читаємо в сотнях довідників. В 1992 році йому вручать Нобелівську премію за розробку детектора елементарних часток, створення багатопровідникової пропорційної камери. Обійде світ його книга (в Росії вона вийшла під назвою «Жизнь, как связующая нить», в Україні перекладу досі немає), де оповідається про дитинство і юність, шлях у велику фізику, зустрічі з людьми зі світовими іменами. А ще в його домі знаходять прихисток відомі вчені і ра-

дянські дисиденти. Ось як згадуватиме про це знаний фізик і радянський політв'язень, сподвижник Сахарова, Юрій Орлов:

«Десять лет заключения сделали меня теперь арестантом времени: слишком мало лет осталось на науку, слишком мало часов в сутках на исследования... Мне поэтому не удалось по-настоящему разглядеть изумительные швейцарские горы... Зато дружеская теплота, окружавшая нас, компенсировала все эти потери... Жорж Шарпак, знаменитый изобретатель проволочных камер для регистрации элементарных частиц, нередко привозил нас с женой на своей говорящей по-французски машине к себе домой, где можно было расслабиться и выпить вина на выбор: заложенного ли в год моего ареста, или в год моего суда, или в год моего освобождения».

Дещо по-різному жилося вченим у Росії та Женеві...

— Я навіть не знаю, чи досі зберігся наш родинний будинок в Дубровиці, — з сумом говорив Жорж Шарпак Іванові Васильовичу. — Зате певен, що багато домівок з батьківської цегли ще довго служитимуть моїм землякам.

Батько Георгія володів підприємством із виробництва цегли, що прислужилося вельми в прямому розумінні у розбудові поліських сіл та містечок.

— Я теж рідко навішуюся в рідні краї. Таку вже собі ми вибрали долю, — зітхнув Іван Васильович.

...У банкетному залі гамір і шум наростає, бо такі не пропали марно митні старання Чувила, люди з вельми різних країн, з перекладачами й без них, знаходили спільну мову, але Чувило з Шарпаком на це мало зважали — їм було про що переговорити, людям з берегів різних річок, але які течуть по одній землі, ймення якій Україна.

Збігатимуть десятиліття, чималенько вагомим подій станеться в житті обох земляків. І не загубиться

серед них «сильний вплив українських традицій, що так і дихають радістю життя», — як писатиме Жорж Шарпак. Або в тій же його знаменитій книзі: «Пам'ятаю ще, як літніми вечорами йшли з косовиці селяни, коса на плечі, повертаючись з луків додому. Вони співали своїми глибокими голосами, і жінки виходили косарям назустріч. Жінки також співали старовинних українських пісень, і їх голоси піднімалися в небо з нечуваною чистотою...»

Мимоволі спадають на думку слова знаного французького культуролога і публіциста Ж.-К.-Маркаде. Зараз, писав він, коли Україна є володаркою своєї долі, настав час новими очима подивитися на власну історію та долучити до неї розпорочених по країнах та континентах дітей.

Можна лишень додати: і нині суцких, і тих, що вже в засвітах...

2007 р.

ЗМІСТ

Від автора 5

З циклу «Тіні і полиски»

НІКУДИШНІЙ ЛЮД	6
БАМБОР	15
ПРЕДСІДАТЕЛЬ	31
ЖУРАВКА	42
ВСЕ В ЯЛИНОЧКУ	54
ПРОТОПЛАЗМА	59
КОПІСЧКА	73
ДО СИНА	77
ПОЗАШТАТНИЙ ІНСПЕКТОР.....	83
МАМО, ВЕРНИСЯ	90
КАРАТ	102
МЕЖА	111

З циклу «Імена твої, Україно»

ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ, КЛАСИК ЯПОНСЬКИЙ	120
ОСТАННІЙ КОНЦЕРТ МАЕСТРО.....	125
ЛИШ ПРАВДА ЗОСТАНЕТЬСЯ	132
ТАБАКЕРКА ВАСИЛЯ КАПНІСТА	138
КАВАЛЕР ОРДЕНА БУСТО ДЕ ЛІВЕРТАДОР	145
ВИШНЕ МОЯ, ЕМІГРАНТКО... ..	150
АРЕШТ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО	161
«У МОСКАЛІВ НЕ ХОЧУ ПОМИРАТИ...»	173
З ПРАКОРЕНІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ.....	177
ПОЛОН ВІНСТОНА ЧЕРЧІЛЛЯ	187
НА ФРАНЦУЗЬКІЙ ЗЕМЛІ	192
ЗУСТРІЧ У ШВЕЙЦАРІЇ	202

Корсак, Іван.
К 69 На межі : приповідки та сильвети / Іван Корсак. —
К. : Ярославів Вал, 2013. — 208 с.

ISBN 978-617-605-035-3

Оповідки та новели, які складають книгу Івана Корсака «На межі», писані в різні роки і про різні часи, чимось нагадують ґрунтовий профіль, розріз ґрунту по вертикалі. Уважний знавець в тому розрізі зможе прочитати про літа добрі та злі, про повені та землетруси — і ще чимало здатна оповісти земля.

Так само низку думок може викликати часовий розріз людських душ — чому одних поточила іржа, а інші убереглися, житейські мули одних виквацляли, а до інших їм не пристати ніколи, чому одних доля піднесла до вершин духу, а іншим судила ницість...

ББК 84.4УКР(6)

Літературно-художнє видання

КОРСАК Іван Феодосійович

НА МЕЖІ

Приповідки та сильвети

Дизайн та верстка *Ігоря Женченка*
Випусковий редактор *Павло Щириця*

Підписано до друку 27.06.2013
Формат 84х108 1/32. Ум. друк. арк. 8,5
Папір офсетний. Замовлення №

ТОВ «Видавниче підприємство "Ярославів Вал"»
Адреса: 01034, Україна, м. Київ,
вул. Ярославів Вал, 21-Є
тел. (044) 234-15-24
e-mail: yar_val@ukr.net

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи:
ДК № 2971 від 12.09.2007р.

Віддруковано:
ДП «Преса України»
м. Київ, просп. Перемоги, 50
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 310 від 11.01.2001р.
Тел.: (044) 454-84-54